

e-ISSN 2543-9715

Zeszyty
N

Rok LXVI
Nr 3 (263)
2023

aukowe
Katolickiego
Uniwersytetu
Lubelskiego
Jana Pawła II

KATOLICKI
UNIWERSYTET
LUBELSKI
JANA PAWŁA II

KUL 1918

Zeszyty
Naukowe
Katolickiego
Uniwersytetu
Lubelskiego
Jana Pawła II

WYDAWCA

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Jana Pawła II

RADA NAUKOWA

prof. dr hab. Henryk Domański, Instytut Filozofii i Socjologii PAN
ks. prof. dr hab. Janusz Mariański, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
dr hab. Jadwiga Plewko, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr hab. Antoni Sułek, Uniwersytet Warszawski
dr hab. Jacek Śliwak, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr hab. Wojciech Świątkiewicz, Uniwersytet Śląski
prof. dr hab. Sławomir Zaręba, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

REDAKTOR NACZELNY

dr hab. Krzysztof Motyka, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

dr hab. Monika Adamczyk, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
dr Monika Dobrogowska, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II,
redaktor języka angielskiego
ks. dr hab. Stanisław Fel, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. Edoardo Fittipaldi, Università degli Studi di Milano
dr hab. Małgorzata Gruchoła, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
ks. dr hab. Maciej Hułas, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
dr Krzysztof Jurek, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr hab. Zbigniew Kurcz, Uniwersytet Wrocławski
dr Katarzyna Lenart-Kłoś, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. A. James McAdams, University of Notre Dame
prof. dr hab. Krystyna Romaniszyn, Uniwersytet Jagielloński
prof. dr Yuliia Yemelianova, Volynskiy Natsionalnyi Universytet im. Lesi Ukrainky, Lutsk

SEKRETARZ REDAKCJI

Agata Tkaczyk

Zeszyty **2023**
Naukowe
Katolickiego
Uniwersytetu
Lubelskiego
Jana Pawła II
Kwartalnik

OPRACOWANIE REDAKCYJNE
Paula Ulidowska

OPRACOWANIE KOMPUTEROWE
Jarosław Bielecki

PROJEKT OKŁADKI
Dorota Woźniak

e-ISSN 2543-9715

Od numeru 3 za 2018 r. teksty w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe

(CC BY-NC-ND 4.0).

ADRES REDAKCJI
Zeszyty Naukowe KUL
Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin
tel.: 0048 81 454 53 40
e-mail: znkul@kul.pl
<https://czasopisma.kul.pl/znkul>

WYDAWNICTWO KUL
ul. Konstantynów 1H, 20-708 Lublin
tel.: 0048 81 454 56 78
e-mail: wydawnictwo.sklep@kul.pl
<https://wydawnictwo.kul.pl>

TOMASZ ADAMCZYK*

Changes in the Religiosity of Secondary School Youth in Poland. A Sociological Analysis

Przemiany religijności młodzieży maturalnej w Polsce.
Analiza socjologiczna

Abstract

The results of sociological studies on the transformation of religiosity indicate the deeper changes that have been taking place in this sphere in recent years. Therefore, it is worth paying attention to the religious transformations of the youth, as they can be regarded as a kind of barometer foreshadowing future development trends. The article shows the religiosity of secondary school students in Puławy. The empirical material used for the sociological analyses was collected during surveys carried out in 1994, 2009, 2016 and 2021, in the same secondary schools in Puławy, using the same survey questionnaire entitled "Secondary school graduates and moral values." This article attempts to answer the research question of what changes have taken place over nearly 30 years in the religiosity of the surveyed youth, what direction these changes are taking and what is the pace of these changes. The following indicators were chosen to outline the religiosity of secondary school students: religious and religious self-declarations, religious practises, religious commitment.

Keywords: religiosity, faith and religious self-declaration, religious practises, religious commitment, youth

Abstrakt

Wyniki badań socjologicznych dotyczących przemian religijności wskazują na głębsze zmiany, jakie dokonują się w tej sferze w ostatnich latach. Warto więc zwrócić uwagę na przemiany religijne młodzieży, gdyż mogą być one traktowane jako swoistego rodzaju barometr zapowiadający przyszłe trendy rozwojowe. W artykule została ukazana religijność młodzieży maturalnej w Puławach. Mate-

* Ks. dr Tomasz Adamczyk – Katedra Socjologii Kultury, Religii i Partycypacji Społecznej, Instytut Nauk Socjologicznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: tomaszadamczyk@kul.pl, ORCID: 0000-0002-8288-5783.

riał empiryczny wykorzystany do analiz socjologicznych został zebrany podczas badań ankietowych przeprowadzonych w latach 1994, 2009, 2016 oraz 2021, w tych samych puławskich szkołach ponadpodstawowych, za pomocą tego samego kwestionariusza ankiety pt. „Maturzyści a wartości moralne”. Artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie badawcze, jakie zmiany dokonały się na przestrzeni blisko 30 lat w religijności ankietowanej młodzieży, jaki przybierają one kierunek, a także jakie jest tempo tych przemian. Do nakreślenia religijności młodzieży maturalnej zostały wybrane następujące wskaźniki: autodeklaracje wyznaniowe i religijne, praktyki religijne, zaangażowanie religijne.

Słowa kluczowe: religijność, autodeklaracja wyznaniowa i religijna, praktyki religijne, zaangażowanie religijne, młodzież

Contemporary sociology of religion faces many research challenges. One of these is non-religious spirituality, which is characterised by ambivalence, fluidity and volatility.¹ From a theoretical perspective, it will be crucial here to relate the aforementioned spirituality, which opposes institutionalised forms, to religiosity in its traditional format. The new spirituality, an issue increasingly described by sociologists, is related to the satisfaction of spiritual needs by a growing number of people outside the realm of religion or even the *sacrum*. From a research point of view, institutional religiosity also remains intriguing, and is often described by many sociologists (e.g. Irena Borowik, Józef Baniak, Krzysztof Koseła, Mirosława Grabowska, Janusz Mariański, Halina Mielicka-Pawłowska, Maria Sroczyńska, Sławomir H. Zaręba) as well as numerous research centres, e.g. CBOS (Centre of Public Opinion Research) and the Institute for Catholic Church Statistics SAC. Institutional religiosity will be the subject of the following sociological analysis; it is constantly changing, and it seems that in recent years, especially in Poland's conditions, these changes have begun to accelerate.

The processes of secularisation, individualisation and pluralisation play a major role in the transformation of religiosity, all of which are well described from a theoretical point of view. Sociological studies conducted at the end of the first decade of the 21st century showed the transformation of religiosity, which was much slower in Poland than in most countries throughout the world. There were many reasons slowing down the aforementioned processes, and Tadeusz Szawiel wrote about some of them, emphasising the relatively stable ties in local communities, which were not affected by the political transformation; the activity of the Catholic Church, which had a stabilising effect on the religiosity of Poles, especially at the parish level, and religion teaching in school, which maintained religious motivations among Polish youth.² The pontificate of John Paul II, whose significance for Polish society went beyond the *strictly* religious sphere, also played an important role. However, the second decade of the 21st

¹ H. Mielicka-Pawłowska, *Duchowość ponowoczesna. Studium z zakresu socjologii jakościowej*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2017.

² T. Szawiel, *Religijna Polska, religijna Europa*, „Więź” 2008, no. 9, pp. 30–37.

century is characterised, in light of sociological research, by more dynamic changes in the area of religiosity in Polish society, especially among youth.

Research on youth is always a barometer that foreshadows changes in the future. It is worth noting that the period of adolescence is characterised by a sceptical or even critical attitude towards the existing world, arranged by adults. Contemporary youth also often react to their problems by adopting a rebellious attitude against “their parents’ world,” criticising all authorities as well as various types of institutions that have stabilised the social system for years, including those of a religious nature. However, youthful rebellion does not always mean a complete rejection of the values of previous generations in the future. They are often internalised in different ways and passed on in identical or altered forms to the next generation in a relay of generations.

With varying degrees of probability, the changes taking place in the youth environment predict certain shapes of religiosity in the near future. However, rejecting, following Karl Popper, the notion of historical determinism, showing a high degree of correlation of a linear nature, scenarios of religious change should be constructed with great caution. Among sociologists, the thesis of contemporary religious diversity is being described with increasing frequency. Janusz Mariański writes:

Sociologists reflecting on the future trajectory of religion speak of increasing religious diversity and secularised and desecularised phenomena. Contemporary theoretical discussions on religious pluralism, including those on supply and demand in the religious market, have not led to clear conclusions. However, somewhat different religious transformations can be expected in societies that are homogeneous or heterogeneous in terms of religion (their numbers and strength of influence). The impact of social modernisation on religiosity will be different in societies where religious identifications are intertwined with national identifications than in societies where there is no such connection.³

The transformation of religiosity can take place in different directions and intensities. The task of the sociology of religion is to continually and empirically verify theoretical assumptions and seek their confirmation in social facts. Sociological surveys that are repeated in the same places and with the same research tool are therefore of great research value, as they make it possible to show not only the current diagnosis but also the dynamics of religious change.

³ J. Mariański, *Modernizacja społeczna a religijność - zmienne relacje*, „Przegląd Religioznawczy” 2019, no. 1, pp. 35–36; see: K. Koseła, *Religijność młodych Niemców i Polaków*, in: *Młodzi Polacy i młodzi Niemcy w nowej Europie*, eds. K. Koseła, B. Jonda, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2005, p. 250.

Sociological research methodology

The analyses carried out will present the results of a sociological study on the changes in the youth religiosity of upper-secondary school students in Puławy. The empirical material used for the sociological analyses was collected during four repeated surveys conducted in the years: 1994, 2009, 2016, 2021. The research tool in all four studies was the same study questionnaire entitled. "Secondary school graduates and moral values," developed in 1993 in the Faculty of Sociology of Morals at the Catholic University of Lublin. The first three empirical studies were carried out independently by Janusz Mariański, with the help of students, and the last one was carried out jointly with the author of these analyses, in November 2021. The auditory questionnaire consisted of fifty-eight open-ended and closed-ended questions that addressed the following issues: religiosity, the relationship between religiosity and morality, basic moral orientations, the family as a value, the family as an environment for upbringing, life orientations and value priorities, daily, basic, meaning-making and ultimate values, pro-social and egoistic values, human dignity as a socio-moral value, the meaning of life, attitudes towards death.

Secondary school graduates from the same secondary schools in Puławy participated in the study each time: Prince Adam Czartoryski Secondary School No. 1, Christian Piotr Aigner Social Secondary School, Technical School No. 1 and Technical School No. 2. In 1994, 242 questionnaires qualified for sociological analyses, 252 questionnaires in 2009, 286 in 2016 and 281 in 2021. The analysis of the 2021 empirical results will be differentiated by four independent variables⁴: "gender" (58.7% of females and 41.3% of males), "school type" (secondary school students – 48.4%, technical school students – 51.6%), "religious self-declarations" (firm believers and believers – 44.1%, undecided but attached to religious tradition – 24.6%, indifferent – 14.6%, non-believers – 16.4%) and "participation in religion classes" (regularly attending religion classes – 42.0%, irregularly – 12.5%, not attending – 35.6%).⁵

⁴ The empirical data for the independent variables did not take "no response" into account in the statistical analyses.

⁵ The empirical data obtained were statistically analysed using Pearson's non-parametric χ^2 test and Cramér's V test. The former enables one to test whether there is a statistically significant relationship between two variables (the mentioned relationship exists if the test equals 0.05 or less); at the same time, however, it does not determine the direction or strength of this relationship. Cramér's V indicates the strength of the correlation formed between the variables. A value of this test from 0 to 0.2 indicates a very weak correlation, 0.2 to 0.4 confirms a weak correlation, 0.4 to 0.6 a moderate correlation and 0.6 to 0.8 a strong correlation, while 0.8 to 1.0 a very strong correlation between the variables. In the analyses conducted, only those correlations of dependent and independent variables that indicated a statistically significant relationship will be shown.

The aim of the publication is to show the dynamics of changes in youth religiosity in the dimension of global attitudes towards religion, recorded during repeated studies in Puławy. The broader background for the empirical data presented here will be provided by nationwide CBOS surveys conducted among Polish youth over the past twenty-five years⁶ and data from a representative sociological study conducted in the Archdiocese of Lublin in 2021.⁷ This will make it possible to answer the following research questions: how are the global attitudes towards faith of secondary school graduates from Puławy shaped against the background of the empirical results of youth in Poland as a whole and in the Archdiocese of Lublin? In this context, the following hypotheses of the researcher will be verified: the changes in the religiosity of the youth of Puławy are proceeding in a secularising direction and the secondary school graduates of Puławy receive similar rates in their global attitudes towards religion as the youth in the nationwide sociological research and in the Archdiocese of Lublin.

Religious affiliation

The first issue to be analysed will be religious self-identification, which belongs to global attitudes towards religion. This external criterion depicting the religious and church situation was among the most enduring components of religiosity in Polish conditions. It is worth emphasising that in the first decade of the 21st century, sociological studies confirmed the attachment of Poles to the religious traditions of their fathers and no major shifts between religions or towards a complete loss of identification with Catholicism were perceived. In 2011, Janusz Mariański wrote: “In Poland, formal affiliation to the Catholic Church is a kind of cultural obviousness. People with no religious affiliation, who do not declare any connection to religious organisations, constitute a small collective, with no major upward trend.”⁸ It is worth recalling that it is not possible to deduce the quality of a declared connection to Catholicism on the basis of identification with a religion alone. It can be experienced superficially, formally, festively and culturally, or it can be a deep, personal, internal and daily affiliation.

Empirical research conducted among secondary school graduates in Puławy indicates relatively large changes in religious affiliation over the last twenty-seven

⁶ Empirical data from CBOS studies are included in the report: *Młodzież 2021. Opinie i Diagnozy nr 49*, eds. M. Grabowska, M. Gwiazda, CBOS. Warszawa 2022.

⁷ Empirical data for secondary school graduates from the Archdiocese of Lublin are taken from the book: W. Szymczak, T. Adamczyk, *Młodzież w kontekstach współczesnych. Rodzina. Czas. Szkoła. Kościół i katecheza*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2022.

⁸ J. Mariański, *Przemiany moralności polskich maturzystów w latach 1994–2009. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011, p. 151.

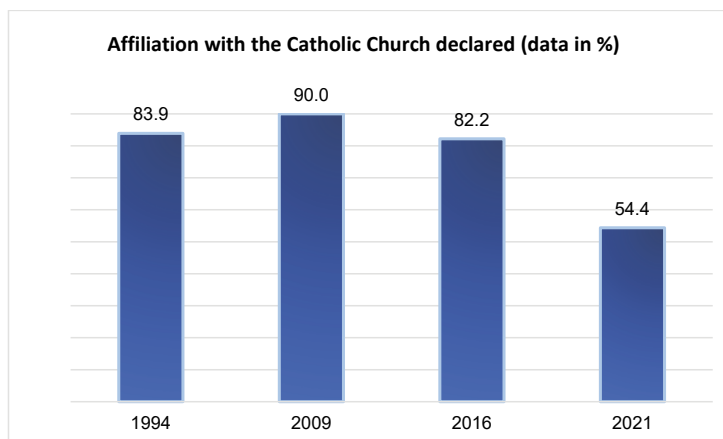
years. However, they were not just one-way. In 1994, 83.9% of respondents considered themselves to be Catholics (undeclared affiliation to Catholicism – 12.8%, no answer – 3.3%), in 2009 – 90.0% (undeclared affiliation to Catholicism – 6.0%, no answer – 4.0%), in 2016 – 82.2% (undeclared affiliation to Catholicism – 15.0%, no answer – 2.8%), while in 2021 – 54.4% (undeclared affiliation to Catholicism – 22.4%, hard to say – 22.1%, no answer – 1.1%). Declared affiliation to the Catholic religion increased in the 2009 survey, which can be explained by a number of factors. It was the time after the death of John Paul II – an event that resonated strongly in Polish society. At the time, sociologists noted a relative stabilisation of religious attitudes in Poland across society as a whole. This was a phenomenon compared to other European countries, where secularisation processes were far more dynamic.

The decline in affiliation to Catholicism in the last two studies, i.e. over five years, is already steep (27.8 percentage points). In seeking a sociological explanation for this phenomenon, two elements are worth noting. The first is indeed the erosion of youth identification with Catholicism in Polish society. This is a relatively broad and multi-vector phenomenon. It will be gradually explained in the following analyses of further empirical data. The second element is – intriguing from a research point of view – the “hard to say” category. It was chosen by one in five respondents (22.1%) and is similar in the percentage received to those who do not explicitly identify with the Catholic religion (22.4%). It is worth noting that respondents without an unambiguous declaration did not describe themselves as either Catholic or non-Catholic. They are characterised by an ambivalent identity situated “in between”. It seems that some of the youth surveyed are experiencing a fluid religiosity, in this case seen in their religious self-declarations, which can range on a scale from Catholic identification to its complete rejection.

In 2021, the rate of those admitting to Catholicism was higher among youth from technical schools than those from general secondary schools (45.2% to 64.3%; $p = 0.002$, Cramér's $V = 0.208$), among firmly believers and believers than undecided, indifferent or non-believers (92.7%, 44.9%, 15.0%, 4.3%; $p = 0.0001$, Cramér's $V = 0.647$) and those attending catechesis at school than those attending religion irregularly or not at all (75.5%, 52.8%, 28.8%; $p = 0.0001$, Cramér's $V = 0.347$). Although the independent variable “gender” did not significantly differentiate the study population in religious self-declaration, it is worth noting that the rate of affiliation to Catholicism was higher among women than men (58.7% against 48.6%). In contrast, the studied collective is significantly differentiated by the religious variables analysed – religious self-declaration and participation in catechesis.

In light of the empirical data presented, it can be concluded that identification with Catholicism will be less and less a cultural certainty. In religiously

Graph 1. Declaration of affiliation to the Catholic Church

Source: Own research.⁹

pluralising societies, non-religious people are a growing collective. Identification with a particular religion (e.g. Catholicism) will increasingly be an expression of personal choice and not just an inherited reality. For half of the youth surveyed in Puławy, identification with Catholicism is no longer the cultural norm. This also demonstrates the increasing diversity in the area of religious identification among youth.

Religious self-declarations

For many years in Polish society, religious self-declarations, like religious beliefs, were an enduring part of the culture. In recent years, however, it can be seen that secularisation and individualisation (privatisation) processes in religiosity are beginning to have an increasingly strong impact on Polish society, especially on youth. According to a study depicting religiosity in 108 countries, presented by the US-based *Pew Research Center*, there are still high rates of religiosity among Poles. It is worth noting, however, that after dividing the surveyed population into two age categories – persons under forty and over – the first category ranks at the European average in terms of religiosity, and Polish youth are currently secularising faster than in other European countries.¹⁰ However,

⁹ Empirical data from sociological studies carried out in: 1994, 2009, 2016 are included in the book: J. Mariański, *Maturzyści puławscy w latach 1994–2016. Szkic do portretu młodych Polaków*, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2019.

¹⁰ *The Age Gap in Religion Around the World*, <https://www.pewforum.org/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/> (accessed: 10.04.2023).

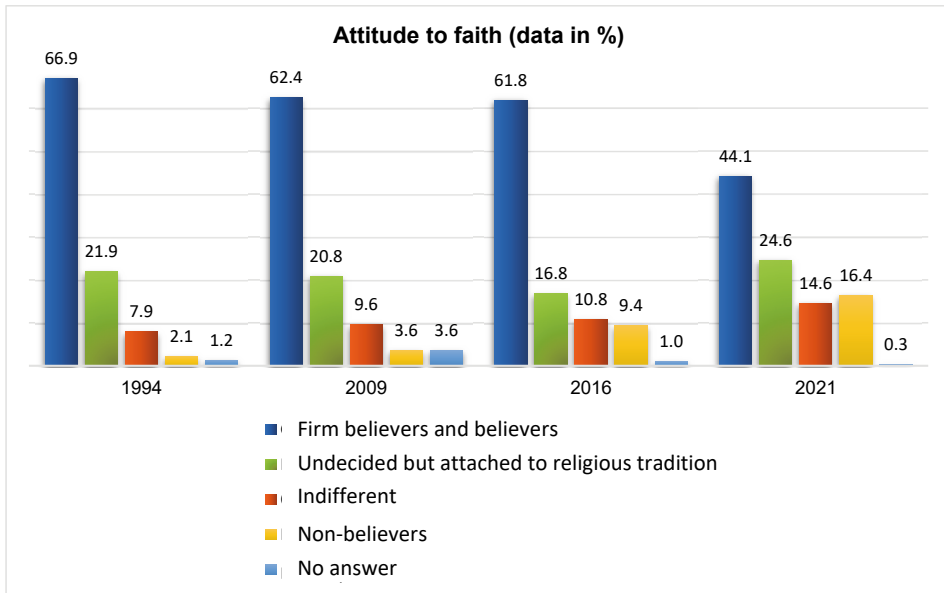
it must be emphasised that this accelerated process of secularisation was taking place in Western European societies in earlier years, and that at that time religiosity in Poland – in light of empirical data – was stable.¹¹

CBOS nationwide and representative surveys conducted between 1996 and 2021 indicate the phenomenon of a decrease in religiousness declared by youth and an increase in declared faithlessness. In 1996, there were 80.0% firm believers and believers, 14.0% undecided, 5.0% – non-believers; in 2008, respectively: 81.0%, 13.0%, 5.0%; in 2016 – 69.0%, 18.0%, 13.0%; and in 2021 – 54.0%, 23.0%, 23.0%. The difference between the percentage of firm believers and believers in 2021 compared to 1996 was 26 percentage points. By juxtaposing youth with adults, significant differences in percentage points can also be seen, where the vast majority of adults consider themselves to be believers (adults: firm believers – 8.0%, believers – 81.0%, youth: – 6.0% and 48.0%), one in sixteen are undecided (adults – 6.0%, youth – 23.0%) and one in twenty are non-believers (adults – 5.0%, youth – 23.0%). In 2021, among secondary school graduates in the entire Archdiocese of Lublin, there were 5.5% firm believers, 44.6% believers, 20.8% undecided but attached to a religious tradition, 16.4% indifferent and 12.0% non-believers (0.7% did not answer). On the basis of the empirical data presented, but also of many other sociological studies on religiosity, one sees an accelerated process of secularisation among youth and a much slower one among adults.

Similar trends in religious self-declarations are noted among secondary school graduates in Puławy, both in relation to the CBOS survey and the indicators obtained among secondary school graduates in the Archdiocese of Lublin. Between 1994 and 2016, in the three sociological surveys presented, the rate of firm believers and believers remained fairly constant and relatively high. During this period, the biggest changes were in the category of non-believers, where the difference between 1996 and 2016 was 7.3 percentage points. Much greater changes in religious self-declaration have been reported in recent surveys. Between 2016 and 2021, the category of firm believers and believers decreased significantly (a difference of 17.7 percentage points), while the rates of the other categories increased, where the point differences were: undecided but attached to religious tradition – 7.8%, indifferent – 3.8% and non-believers – 7.0%. It is also worth showing the changes in the category of firm believers. Here the rate in individual years was: 1994 – 6.6%, 2009 – 11.6%, 2016 – 5.9%, 2021 – 3.9%. The empirical data presented here indicate a phenomenon of erosion in the religious self-declarations of the youth surveyed.

¹¹ W. Szymczak, P. Mąkosa, T. Adamczyk, *Attitudes of Polish Young Adults towards the Roman Catholic Church: A Sociological and Pastoral Analysis of Empirical Research among Young Adults and Teachers*, "Religions" 2022, no. 13, vol. 612, p. 2. DOI:10.3390/rel13070612 (accessed: 23.05.2022); T. Adamczyk, *Autentyczność i duchowość – księży w opinii polskiej młodzieży. Analiza socjologiczna*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2020, pp. 63–65.

Graph 2. Self-declaration of faith

Source: Own research.¹²

Two variables – “gender” and “attendance at religion classes” – proved to be significant in the 2021 surveyed collective in relation to self-declaration of faith. Women were more likely than men to consider themselves to be firm believers or believers than undecided but committed to a religious tradition, indifferent or non-believers (respectively: women – 51.7%, 19.6%, 11.9%, 17.3%, men – 33.0%, 32.1%, 18.9%, 16.0%; $p = 0.014$, Cramér’s $V = 0.214$). Similarly, students who regularly attended catechesis at school (65.8%, 20.8%, 6.7%, 6.7%) considered themselves to be more religious than those who attended irregularly (41.7%, 30.6%, 13.9%, 13.9%) or did not attend (21.4%, 22.4%, 24.5%, 31.6%; $p = 0.0001$, Cramér’s $V = 0.341$). The “school type” variable did not statistically significantly differentiate the study population. It is worth noting that among secondary school graduates declaring themselves to be non-believers, one in fifteen attends religion classes systematically and one in seven irregularly.

The empirical data presented indicates increasingly rapid changes regarding the religious self-declaration of the youth in Puławy. The percentage of people declaring themselves as non-believers is increasing at an accelerated rate. Therefore,

¹² Empirical data from sociological studies carried out in 1994, 2009, 2016 are included in the book: J. Mariański, *Maturzyści puławscy w latach 1994–2016. Szkic do portretu młodych Polaków*, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2019.

identifying oneself as a religious person is no longer a cultural certainty. It can even be stated that the thesis of Władysław Piwowski, a classic figure in Polish sociology of religion, stating that “atheism does not fit within the national culture of Poles,”¹³ is increasingly being falsified in sociological research conducted among the youth. This does not mean the rejection of religious values by Polish youth but merely indicates that alongside religious individuals, increasingly more people who are religiously indifferent or non-believers will be encountered.

Religious practises

Another important indicator of religiosity is religious practises. As recently as the beginning of the 21st century, sociologists wrote about the socio-cultural character of Polish Catholicism, thus drawing attention to the correlation between being a Catholic and religious practises, which were a cultural norm in Polish society.¹⁴ Wojciech Świątkiewicz emphasized their significance, stating:

For the majority of Poles, religion and religious practises, as demonstrated by sociological research, are culturally understood obligations, an element of family bonds, a solemn and ceremonial way of life, and even an important segment of daily rhythms. They constitute the basis for identifying a religious group within the social structure of the world. They are a source of social integration for the parish community, the local and universal Church, the local and regional community, the national, professional, and class-based communities. Embedded in the cultural traditions of society, they are also one of the strongest factors stabilising the intergenerational transmission of religious patterns.¹⁵

Relatively high rates of religious practise, especially compared to other European countries, were an important – though not the only – characteristic of Polish religiosity. However, in analyses of empirical data, a slight decline in participation in Sunday Mass can be discerned as early as the 1990s, although participation in religious practises was relatively high in Polish society during this period, including among youth.¹⁶

¹³ W. Piwowski, *Postawy wobec wiary*, in: *Postawy społeczno-religijne mieszkańców archidiecezji katowickiej*, eds. W. Zdaniewicz, T. Zembrzuski, Katowice 1999, pp. 14–15.

¹⁴ J. Mariański, *Praktyki religijne w Polsce, w procesie przemian. Studium socjologiczne*, Sandomierz 2014, pp. 46–55; T. Adamczyk, *Praktyki religijne, aspekt społeczny*, in: *Encyklopedia katolicka*, ed. E. Gigilewicz, vol. XVI, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2012, col. 248–250.

¹⁵ W. Świątkiewicz, *Między sekularyzacją i deprywatyzacją. Socjologiczne refleksje wokół polskiej religijności w kontekście europejskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2010, p. 127.

¹⁶ S.H. Zaręba, *Praktyki religijne jako jeden z głównych wymiarów polskiej religijności*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne” 2008, no. 2, p. 10.

In the 1996 CBOS survey, the largest category was made up of youth who practise every Sunday, while in 2021, it is made up of youth who do not participate in religious practises at all. Undoubtedly, this relatively high rate of non-attending categories was influenced by the situation related to the COVID-19 pandemic, but considering the 2018 survey and many other empirical studies, one sees a systematic decline in religious practises among youth. The pandemic situation was not its source, at most it may have further accelerated the process.

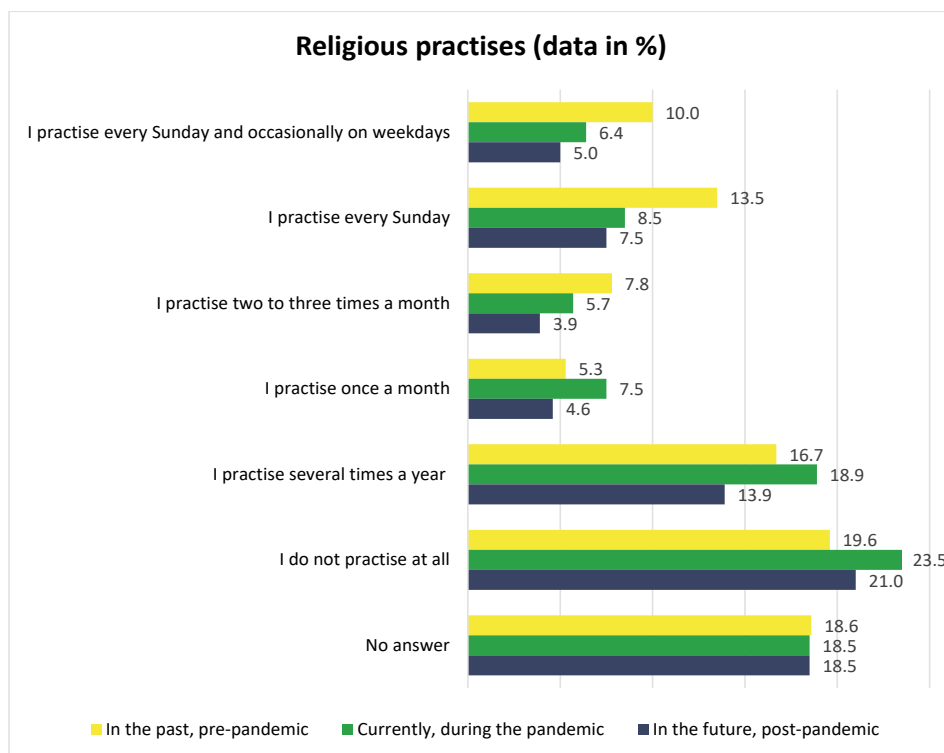
Individual indicators of Sunday practises in CBOS surveys are as follows: 1996: several times a week – 7.0%, once a week – 55.0%, on average one to two times a month – 0.0%, several times a year – 21.0%, do not attend at all – 16.0%; in 2008 respectively: 7.0%, 42.0%, 15.0%, 20.0%, 16.0%; in 2016: 8.0%, 32.0%, 9.0%, 21.0%, 29.0%; in 2021: 6.0%, 19.0%, 8.0%, 19.0%, 49.0%. In a representative sociological study of secondary school students in 2021 in the Archdiocese of Lublin, 16.8% of the youth surveyed attended Mass every Sunday, almost every Sunday – 12.5%, more often than just every Sunday, several times a week – 1.8%, on major holidays – 18.0%, only on the occasion of a wedding, funeral – 9.8%. Those who had previously declared themselves as religiously indifferent or non-believers did not answer this question (this was a total of 28.5% of respondents, no answer – 1.1%).

The question about participation in religious practises was posed to secondary school students in Puławy at a time when Poland was experiencing a coronavirus pandemic. The authors of the study decided to enrich the question “What is your attitude towards religious practises” with three additional response categories: “in the past, before the pandemic”, “currently, during the pandemic” and “in the future, after the pandemic”. The design of the question made it possible to show the frequency of attendance at Mass before the start of the pandemic period, during the pandemic period and to provide declarations of religious practise in the future.

Across the surveyed population of youth in Puławy – based on the empirical data in each of the responses showing frequency of Mass attendance – the rates of those practising more than once a month are falling. During the pandemic, on the other hand, the percentage of practitioners practising once a month increased (by 2.2 percentage points), and according to the declaration, this will decrease after the pandemic (by 2.9 percentage points), similarly practitioners practising several times a year, where the rate during the pandemic is higher (by 2.2 percentage points) and will decrease in the future (by 5 percentage points), also the percentage of never-practitioners increased during the pandemic period (by 3.9 percentage points) but will decrease after the pandemic (by 2.5 percentage points). No answer from one in five respondents is symptomatic, as no question had such a high indication of this response in the survey questionnaire. It is also worth noting that one in four respondents asked about

the frequency of religious practises chose the answer “hard to say”. In light of the empirical material presented in the post-pandemic period, a few percent of respondents are expected to return to religious practise, although it is not possible to say whether this will be systematic attendance at weekly Sunday Mass or only occasional attendance. One in four secondary school graduates surveyed did not give a clear answer, which makes it impossible to determine either the frequency of religious practises or their total abandonment.

Graph 3. Participation in religious practises

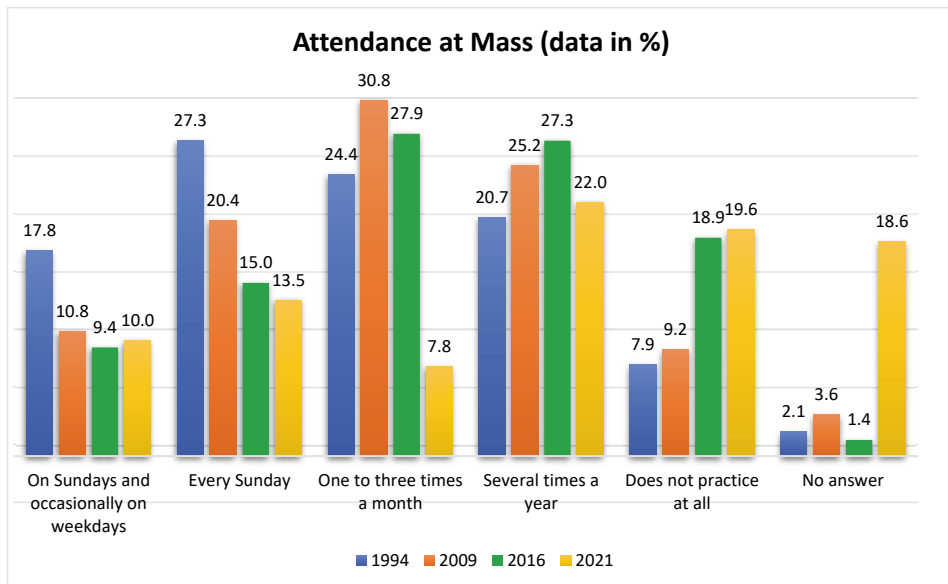
Source: Own research.

Women are more likely than men to currently practise every Sunday (13.9% to 4.5%; $p = 0.022$, Cramér's $V = 0.150$), and secondary school students are more likely than technical school students to not practise at all (30.2% to 13.6%; $p = 0.002$, Cramér's $V = 0.199$). These are the only two cases in the independent variables of “gender” and “school type” where there was a significant static relationship. The variables directly related to religiosity were significantly more likely to be statistically different. Firm believers and believers practise more frequently than undecided but attached to a religious tradition, indifferent

believers and non-believers on every Sunday and occasionally on weekdays (16.7%, 3.1%, 0.0%, 0.0%; $p = 0.0001$, Cramér's $V = 0.266$), as well as every Sunday (16.7%, 10.9%, 3.0%, 0.0%; $p = 0.011$, Cramér's $V = 0.218$), and much less frequently those who do not practise at all (10.4%, 9.4%, 51.5%, 76.7%; $p = 0.0001$, Cramér's $V = 0.672$). Regular participants in religion practise more frequently than irregular and general non-participants on every Sunday and sometimes on weekdays (14.4%, 6.9%, 1.1%; $p = 0.003$, Cramér's $V = 0.190$), and significantly less frequently chose the answer "I do not practise at all" (16.5%, 24.1%, 43.3%; $p = 0.0001$, Cramér's $V = 0.279$).

In order to show the dynamics of changes in religious practises among youth in Puławy, declarations of attendance at Mass before the pandemic were compared with previous studies.¹⁷ This gave the closest research context of all four sociological measurements. The empirical data obtained show a systematically declining proportion of respondents practising regularly (the rate of those practising at least on Sundays and sometimes on weekdays and practising

Graph 4. Mass attendance in 1994, 2009, 2016 and 2021

* In the 2021 survey, the "hard to say" category was introduced, which was selected by 8.5% of respondents.

Source: Own research.¹⁸

¹⁷ On March 14, 2020, an epidemic emergency came into effect.

¹⁸ Empirical data from sociological studies carried out in: 1994, 2009, 2016 are included in the book: J. Mariański, *Maturzyści puławscy w latach 1994–2016. Szkic do portretu młodych Polaków*, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2019.

every Sunday in individual years was: 1994 – 45.1%, 2009 – 31.2%, 2016 – 24.4%, 2021 – 23.5%). In the sociology of religion, people who practise at least once a month are included in the broad category of practitioners. The percentage in this category in individual years was as follows: 1994 – 69.5%, 2009 – 62.0%, 2016 – 52.3%, 2020 – 31.3%. The difference between the 1994 and 2021 surveys was 38.2 percentage points, meaning that the percentages of respondents practising a few times a year and not practising at all have increased.

Firm believers and believers practised more frequently than undecided but attached to religious tradition, indifferent and non-believers before the pandemic on every Sunday and occasionally on weekdays (24.0%, 7.8%, 0.0%, 0.0%; $p = 0.0001$, Cramér's $V = 0.266$), every Sunday (24.0%, 17.2%, 3.0%, 7.0%; $p = 0.010$, Cramér's $V = 0.218$), once a month (4.2%, 14.1%, 3.0%, 2.3%; $p = 0.030$, Cramér's $V = 0.195$), and much less frequently not practising at all (3.1%, 10.9%, 39.4%, 74.4%; $p = 0.0001$, Cramér's $V = 0.634$). Those who regularly participate in religion classes practised more frequently than those who participate irregularly or not at all, both on Sundays and occasionally on weekdays (17.5%, 13.8%, 5.6%; $p = 0.040$, Cramér's $V = 0.172$), every Sunday (22.7%, 10.3%, 10.0%; $p = 0.041$, Cramér's $V = 0.172$), and at least once a month (14.4%, 10.3%, 3.3%; $p = 0.032$, Cramér's $V = 0.179$). They much less frequently chose the answer "I do not practise at all" (8.2%, 24.1%, 40.0%; $p = 0.0001$, Cramér's $V = 0.348$).

Analysing changes in religious practises in CBOS surveys, Antoni Głowacki noted:

The decline in the level of participation in religious practises has occurred among youth faster than the change in self-identification – we have been observing it since the beginning of the measurement of students' religiosity, i.e. since the second half of the 1990s. With the exception of a stabilisation in 2003-2008, the percentage of youth who report attending religious practises at least once a week has been steadily declining.¹⁹

The CBOS polls are confirmed by empirical research conducted among secondary school graduates in Puławy. The decline in Mass attendance is thus a characteristic phenomenon across the country, and the process of disengagement from religious practise is faster among youth than among adults.

Among secondary school graduates in Puławy, there are relatively few practitioners, with only one in three respondents going to Mass at least once a month. This indicates that the ecclesial obligation to attend Sunday Eucharist does not hold an obligatory character for more than half of the respondents surveyed. In contrast, the category of those practising only a few times a year

¹⁹ A. Głowacki, *Religijność młodzieży i uczestnictwo w lekcjach religii w szkołach*, in: *Młodzież 2018*, eds. M. Grabowska, M. Gwiazda, CBOS, Warszawa 2019, p. 148.

or not practising at all is growing relatively quickly. It is worth noting that religious practises among youth in Puławy were rarely statistically significantly differentiated by the independent variables of “gender” and “school type”. In contrast, religious variables such as the level of declared faith and regular attendance at religion classes are important elements that differentiate religious practise issues towards higher frequency.

The CBOS report on youth religiosity contains similar statements:

The youth religiosity expressed in declarations of faith and practises is differentiated due to certain socio-demographic characteristics, although – and this is important – not all previous differentiations remain valid. For example, until now, girls have tended to be characterised by higher declared religiosity than boys, whereas in the current measurement, gender does not in principle differentiate between declarations of faith and practises. Place of residence remains the most significant variable in this respect. The larger the city, the higher the percentage of people describing themselves as non-believers and non-practising.²⁰

Dynamics of religious commitment

The period of the coronavirus pandemic forced isolation and social distance. The limited “outdoors” involvement of whole societies made it necessary to stay among the closest household members. Especially at the beginning of the spread of the Covid-19 virus, many people lost their sense of security and feared for the future. Restrictions to counter the spread of the virus extended to various mass events, people limits were also introduced in churches and worshippers were able to attend services thanks to media coverage. In the analysis of the results of a sociological study on family and religion conducted in 2020 among academic youth, we read:

It is sometimes stressed that the pandemic is, or at least can be, a time of religious conversion and the discovery of family-oriented values and intra-family relationships. The epidemic has certainly weakened social ties in the parish, but, perhaps, strengthened interactions within families, reduced the range of interactions and collective religious practises in parishes, but provided an opportunity to activate individual and collective religious practises within the family. According to some forecasts, a prolonged pandem-

²⁰ R. Boguszewski, *Religijność młodzieży*, in: *Młodzież 2021, Opinie i Diagnozy nr 49*, eds. M. Grabowska, M. Gwiazda, CBOS, Warszawa 2022, p. 142.

ic situation will result in a reversal of the secularisation trend in Polish society, while according to others, this trend will only slow down.²¹

The last question to be analysed helps to show the direction of change of religious commitment in the self-assessment of the respondents. Respondents were asked: "Is your religious commitment now the same as it was before the coronavirus epidemic?" The question did not specify the nature of the commitment mentioned and could be expressed in prayer, meditation or other religious practises.

The empirical research was carried out while the coronavirus pandemic was still ongoing, hence for various reasons, including a dispensation of several months from attending mass, the youth may not have attended services held in churches. Nearly one in three secondary school graduates chose the answer "I do not participate in religious practises at all" (31.7%), one in four "I currently devote less time to prayer, meditation and other religious practises" (24.9%), nearly one in five "I devote the same amount of time to prayer, meditation and other religious practises" (18.5%), and one in twenty-five chose the direction of positive change in religiosity "I currently devote more time to prayer, meditation and other religious practises" (3.9%). It is noteworthy that almost one in five secondary school graduates chose the answer "hard to say" without specifying the direction of their current religious commitment (18.1%). In the light of the empirical material obtained, the youth surveyed assess their religious commitment significantly more often negatively than positively, which indicates a likely weakening of religious practise in the near future.

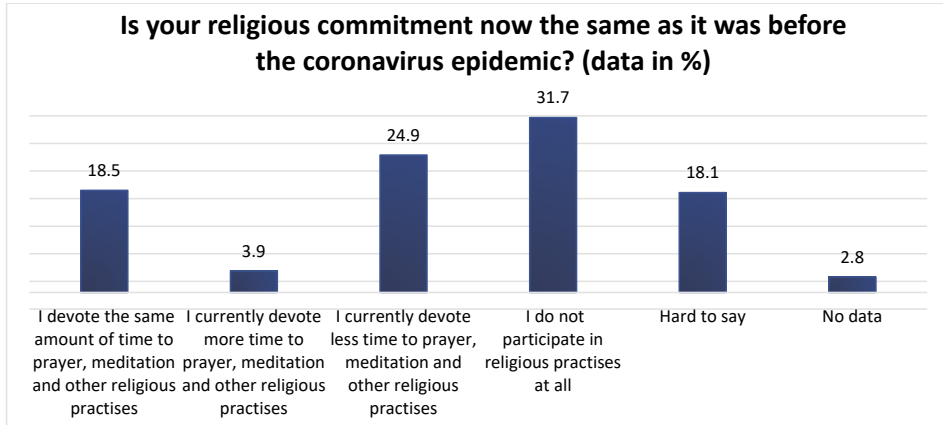
The independent variable "gender" did not statistically significantly differentiate the religious commitment of the youth surveyed, in contrast to the variable "school type". Secondary school students are more likely than technical school students to not participate in religious practises at all (40.9% versus 24.8%), and to spend more time on prayer, meditation and other religious practises (5.3% versus 2.8%). Technical school students, on the other hand, spend less time on prayer, meditation and other religious practises than secondary school students (29.1% versus 22.9%) and are more likely to spend the same amount of time on religious practises (19.1% versus 18.9%). They were also more likely to choose the answer "hard to say" (24.1% versus 12.9%; $p = 0.015$, Cramér's $V = 0.213$).

Firm believers and believers were more likely than undecided but committed to a religious tradition, indifferent or non-believers to receive higher rates of greater religious commitment (respectively: 7.4%, 3.0%, 0.0%, 0.0%), the same (30.3%, 16.7%, 7.3%, 2.3%), and less (37.7%, 33.3%, 4.9%, 0.0%), while they were

²¹ S.H. Zaręba, J. Mariański, *Religia jako wartość w czasie pandemii. Analizy socjologiczne*, "Journal of Modern Science" 2021, vol. 1, p. 17.

less likely to choose the answer “I never practise” (4.9%, 25.8%, 68.3%, 86.4%), and the percentage distribution of “hard to say” responses was lowest among non-believers (19.7%, 21.2%, 19.5%, 11.4%; $p = 0.0001$, Cramér’s $V = 0.410$).

Graph 5. Degree of religious commitment compared to pre-pandemic

Source: Own research.

Those attending religion classes regularly were more likely to declare higher religious commitment than those attending irregularly or not attending (respectively: 5.1%, 2.9%, 3.1%), the same (31.4%, 14.7%, 8.3%) and less (33.1%, 28.5%, 56.3%) and answer “hard to say” (20.3%, 17.6%, 17.7%, 19.0%), while they were less likely to declare no participation in any religious practise at all (10.2%, 38.2%, 56.3%; $p = 0.0001$, Cramér’s $V = 0.343$).

The above empirical data indicate that the coronavirus pandemic has resulted in a reduction in religious commitment among secondary school graduates in Puławy. Although one might think that the “uncertainty of fate” dictated by the pandemic could have encouraged a turn towards spiritual values. However, the sociological surveys carried out do not show an increased religious commitment during this period. The pandemic has not reversed the secularisation process or slowed it down but, as numerous sociological studies indicate, has only accelerated it.

Conclusions

In 2008, Irena Borowik, writing about the diversity of Catholics in Poland, outlined the directions of changes in youth religiosity on the basis of sociological analyses:

It can be assumed that in Poland the time for individuals and for the shape of their “individual religiosity” is yet to come. And the fact that the younger generation encounters religion differently from their parents’ generation, in London, Paris, Dublin or Bremen, i.e. in societies that are more individualised than Poland’s, will probably somehow weigh on religion, just as it already weighs on the sphere of moral values.²²

Empirical research carried out in Puławy between 1994 and 2016 confirmed the thesis of large changes in the awareness of youth in the sphere of moral values, but slower changes in religious attitudes. This has been meticulously described in many publications by Janusz Mariański.²³ The sociological analysis of the 2021 survey also positively verified another presumption of Irena Borowik – significant changes are also noticeable in global attitudes towards religion. They are the result of a process of Westernization, i.e. an increasingly rapid convergence of lifestyles, social and religious culture with Western European countries. It is also grounded in the process of individualisation that is characteristic for modern society, where, in contrast to traditional society, the individual is more important than the community.

The empirical results support the thesis of accelerated (rapid) secularisation in the dimension of global attitudes towards religion. In this way, the research hypothesis that changes in the religiosity of youth in Puławy are moving in a secularising direction was positively verified. Perhaps this reflects the changes that were already taking place in society, but at the time, traditional religiosity even dictated that one should identify oneself as a believer. Secularisation and relativisation in many areas of life can allow youth to redefine this faith and redefine themselves. The second hypothesis was to obtain similar indicators in attitudes towards religion and religious practises for youth in Puławy, the Archdiocese of Lublin and Poland as a whole. In this case, however, it should be noted that the process of secularisation is somewhat more accelerated in Puławy. In both the nationwide sociological survey and in the Archdiocese of Lublin, the percentages presented in global attitudes towards religion are slightly higher. Thus, four consecutive sociological studies note significant changes in youth religiosity, a fact confirmed by numerous empirical studies.

²² I. Borowik, *O zróżnicowaniu katolików w Polsce*, „Chrześcijaństwo–Świat–Polityka” 2008, no. 2, p. 26.

²³ J. Mariański, *Przemiany moralności polskich maturzystów w latach 1994–2009. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011; idem, *Wartości moralne w świadomości maturzystów puławskich. Raport z badań socjologicznych zrealizowanych w latach 1994–2021*, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie, Lublin 2022; idem, *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988–1998–2005–2017 (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018.

The level of faith and religious practise is changing, but considering the independent variables analysed, it must be emphasised that the category of those who are firm believers and believers as well as regularly attend catechism differs significantly from those who are undecided but attached to a religious tradition, indifferent and non-religious or those who do not regularly attend religious lessons and those who do not attend. However, it is important to recognise that the dynamics of change show a reduction in the numbers of firm believers and believers, which may be a foreshadowing of even greater changes in the future. On one hand, some people are distancing themselves from religion, but on the other hand, those who remain within it, as one can presume, increasingly do so as an individual choice rather than solely due to attachment to ancestral traditions. The independent variables of “gender” or “school type” rarely differentiated the study population, and in the few cases women had slightly higher rates of declared religiosity and religious practises than men, as did technical school students in comparison to secondary school students. It is noteworthy that the religious self-declaration variable in some correlations reached a strong Cramér’s *V* correlation (above 0.6 to 0.8), indicating how significant of a differentiating element it is among the surveyed respondents.

Analysing the reasons for the decline in faith and religious practise among the youth, Mirosława Grabowska points out that the secularisation of the youngest is accelerating with each generation and is being carried into adulthood.

The youngest age cohort seems to have “flown away” from the “rest” of society, from their parents and grandparents, from religious education at school, from the Church. While millennials, upon entering adulthood, were still similar to older generations in terms of religious faith and even practised more fervently than their elders, the youngest age cohort was already less religious at the starting point and was subject to rapid intra-generational change.²⁴

Children and youth brought up in a particular family will of course partly negate what has been passed on to them as part of their religious socialisation. On the other hand, however, often even subconsciously, they may replicate previously internalised certain patterns of religious attitudes.

German sociologist Karl Gabriel stated that “religions remain, but change their nature.”²⁵ The history of the sociology of religion teaches restraint in predicting the future. It is safer to write about trends, especially when they are documented in repeated empirical studies. In Polish conditions, the youth religiosity

²⁴ M. Grabowska, *Religijność młodych na tle ogółu społeczeństwa*, „Komunikat z badań CBOS” 2021, no. 144, p. 16.

²⁵ K. Gabriel, *Jenseits von Säkularisierung und Wiederkehr der Götter*, „Aus Politik und Zeitgeschichte” 2008, no. 52, p. 15.

is changing, but one cannot conclude from this that religion is disappearing. There is no indication that these trends will radically change in the near future. Perhaps the accelerated secularisation within youth environments will slow down once it reaches a level characteristic of Western European countries. It is possible that other factors may emerge to influence the religious trends taking place in modern societies. These issues will be the subject of further sociological research, including in Puławy, which will seek answers to the question of the fate of religion in modern times.

References

- Adamczyk T., *Autentyczność i duchowość – księży w opinii polskiej młodzieży. Analiza socjologiczna*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2020.
- Adamczyk T., *Praktyki religijne, aspekt społeczny*, in: *Encyklopedia katolicka*, ed. E. Gigilewicz, vol. XVI, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2012, col. 248–250.
- Boguszewski R., *Religijność młodzieży*, in: *Młodzież 2021, Opinie i Diagnozy nr 49*, eds. M. Grabowska, M. Gwiazda, CBOS, Warszawa 2022, pp. 134–148.
- Borowik I., *O zróżnicowaniu katolików w Polsce*, „Chrześcijaństwo–Świat–Polityka” 2008, no. 2, pp. 23–27.
- Gabriel K., *Jenseits von Säkularisierung und Wiederkehr der Götter*, „Aus Politik und Zeitgeschichte” 2008, no. 52, pp. 9–15.
- Głowacki A., *Religijność młodzieży i uczestnictwo w lekcjach religii w szkołach*, in: *Młodzież 2018*, eds. M. Grabowska, M. Gwiazda, CBOS, Warszawa 2019, pp. 147–163.
- Grabowska M., *Religijność młodych na tle ogółu społeczeństwa*, „Komunikat z badań CBOS” 2021, no. 144.
- Koseła K., *Religijność młodych Niemców i Polaków*, in: *Młodzi Polacy i młodzi Niemcy w nowej Europie*, eds. K. Koseła, B. Jonda, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2005, pp. 123–153.
- Mariański J., *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988–1998–2005–2017 (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018.
- Mariański J., *Maturzyści puławscy w latach 1994–2016. Szkic do portretu młodych Polaków*, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2019.
- Mariański J., *Modernizacja społeczna a religijność – zmienne relacje*, „Przegląd Religioznawczy” 2019, no. 1, pp. 19–43.
- Mariański J., *Praktyki religijne w Polsce, w procesie przemian. Studium socjologiczne*, Sandomierz 2014.
- Mariański J., *Przemiany moralności polskich maturzystów w latach 1994–2009. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011.
- Mariański J., *Wartości moralne w świadomości maturzystów puławskich. Raport z badań socjologicznych zrealizowanych w latach 1994–2021*, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie, Lublin 2022.
- Mielicka-Pawłowska H., *Duchowość ponowoczesna. Studium z zakresu socjologii jakościowej*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2017.
- Młodzież 2021. Opinie i Diagnozy nr 49*, eds. M. Grabowska, M. Gwiazda, CBOS, Warszawa 2022.
- Piwoński W., *Postawy wobec wiary*, in: *Postawy społeczno-religijne mieszkańców archidiecezji katowickiej*, eds. W. Zdaniewicz, T. Zembruski, Katowice 1999, pp. 13–22.
- Szawiel T., *Religijna Polska, religijna Europa*, „Więź” 2008, nr 9, s. 26–37.

- Szymczak W., Adamczyk T., *Młodzież w kontekstach współczesnych. Rodzina. Czas. Szkoła. Kościół i katecheza*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2022.
- Szymczak W., Mąkosa P., Adamczyk T., *Attitudes of Polish Young Adults towards the Roman Catholic Church: A Sociological and Pastoral Analysis of Empirical Research among Young Adults and Teachers*, "Religions" 2022, no. 13, vol. 612, pp. 1–17. DOI:10.3390/rel13070612 (accessed: 23.05.2022).
- Świątkiewicz W., *Między sekularyzacją i deprywatyzacją. Socjologiczne refleksje wokół polskiej religijności w kontekście europejskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2010.
- The Age Gap in Religion Around the World*, www: <https://www.pewforum.org/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/> (accessed: 10.04.2023).
- Zaręba S.H., Mariański J., *Religia jako wartość w czasie pandemii. Analizy socjologiczne*, "Journal of Modern Science" 2021, vol. 1, pp. 13–40. DOI: 10.13166/JMS/136018.
- Zaręba S.H., *Praktyki religijne jako jeden z głównych wymiarów polskiej religijności*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne” 2008, no. 2, pp. 4–19.

DOROTA RYNKOWSKA*

Family Mediation: A Manifestation of Changes in Caring for Seniors

Mediacja rodzinna jako wyraz przemian zachodzących w opiece nad seniorami

Abstract

Our society is aging and the attitudes of children toward caring for their elderly parents are becoming an increasingly frequent cause of family conflicts, especially between siblings. Potential family conflicts, increasingly often concern decisions on the type, extent, and time of caring for aging parents. Sharing responsibilities and organizing care for the parents is a cause of growing tension inside families. Problems include the lack of clarity about the division of duties related to helping with general household chores (cleaning, preparing meals, shopping) between siblings or duties related to personal and general care (feeding, bathing, administering medications, making medical appointments, and recreation). The main research problem in this article is to define the caring function of the family and family relations in the context of caring for parents with the use of mediation. The research method used in the text was content analysis. Mediation is an increasingly popular procedure implemented to restore normal relations between conflicting parties, including family members. Apart from conciliation, arbitration, and negotiations, it is the most dynamically developing method of dispute resolution and an alternative to the existing procedures offered by the justice system. Family mediation can help families in making many difficult decisions. The advantages of this procedure result both from the fact that it offers a holistic approach to very complex problems that require an effective resolution, as well as from the involvement of a neutral third party facilitating and organizing the process of communication between family members.

Keywords: family, old age, conflict, family mediation, support

* Dr Dorota Rynkowska – Institute of Sociological Studies, University of Rzeszów, e-mail: drynkowska@ur.edu.pl, ORCID: 0000-0002-2747-7373.

Abstrakt

Ze względu na fakt, iż jesteśmy społeczeństwem starzejącym się, postawy i relacje dzieci względem opieki nad starzejącymi się rodzicami stają się coraz częstszą przyczyną konfliktów rodzinnych, zwłaszcza między rodzeństwem. Potencjalnym źródłem konfliktów rodzinnych coraz częściej jest ustalenie formy, zakresu i czasu opieki nad starzejącymi się rodzicami, zwłaszcza pomiędzy rodzeństwem. Podział obowiązków i organizacja opieki nad rodzicami niejednokrotnie powoduje wzrost napięcia w rodzinach. Problemem staje się niejasny podział obowiązków rodzeństwa względem pomocy w pracach domowych o charakterze ogólnym (sprzątanie, przygotowywanie posiłków, zakupy) czy tych o charakterze opiekuńczo-pielęgnacyjnym (karmienie, kąpiel, podawanie leków, wizyty lekarskie, rekreacja). Wielokrotnie stosowanym rozwiązaniem przywracającym poprawność relacji pomiędzy stronami konfliktu, również w przypadku środowiska rodzinnego, jest postępowanie mediacyjne, które obok concyliacji, arbitrażu i negocjacji stanowi najprężniej rozwijającą się metodę wygaszania konfliktów oraz alternatywę dla dotychczasowego działania systemu sprawiedliwości. Mediacje rodzinne mogą pomóc w podjęciu wielu trudnych decyzji rodzinnych. Ich zalety wynikają zarówno z możliwości holistycznego podejścia do bardzo złożonych problemów, które trzeba rozwiązać kompleksowo, jak i obecności neutralnej trzeciej strony, facylitującej i porządkującej proces komunikacji pomiędzy członkami rodziny.

Słowa kluczowe: rodzina, starość, konflikt, mediacja rodzinna, wsparcie

Introduction

Constantly expanding and intensifying social relationships are a characteristic feature of modern society. The increasing number of interactions and relationships leads to conflicts between individuals, social groups, and communities. Family relationships are one of the basic conditions that determine the functioning of individuals in society. The concept of family and family environment has changed over the centuries. However, regardless of the changes in its functioning and structure, the family remains the most important social group.¹

Nowadays, we are increasingly dependent on other people, and our needs and plans are sometimes significantly limited by them. Contemporary families have more and more needs, plans, and demands, which, if not fulfilled, lead to dissatisfaction, frustration, and, consequently, conflicts, for example, when it comes to caring for aging parents. It is impossible to talk about the situation of the elderly without referring to relationships with their closest family. Old age is a stage of life in which the family and relationships between family members acquire greater significance. According to Leon Dyczewski, a society, even one that embraces a modern lifestyle, cannot do without elderly people.²

This article presents family relationships in the context of providing care for aging parents and describes family mediation as an effective method for

¹ Z. Tyszka, *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Wyd. Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2001, p. 60.

² L. Dyczewski, *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1994, p. 120.

resolving conflicts related to caring for the elderly. The prospect of long-term care for aging parents gives rise to many arguments, challenges, problems, and decisions that increasingly often cause conflicts within the family, especially between siblings.³

Recently, there has been a significant increase in the popularity of alternative methods of solving conflicts and disputes (Alternative Dispute Resolution, hereinafter abbreviated: ADR)⁴, which are especially relevant to the sphere of institutionalisation of the conflict against the background of the traditional judiciary in the modern state.

Family mediation is a professional method of dispute resolution that has been used around the world for over 30 years. In many countries, family mediation has gained acceptance among legal professionals and divorcing spouses.⁵ The evolution of family mediation in Poland resembles, in many respects, the evolution of this practice in other European countries.⁶

Statistics confirm the increasingly frequent use of mediation to solve conflicts; the frequency of its application quadrupled in the last five years. The popularity of mediation is evidenced by the fact that it is used in contentious cases going far and wide beyond conflicts in the fields of labour law, and economic or criminal matters, and being more and more often associated with marital and family disputes.⁷

Fundamental considerations begin with the presentation of the relationship between the needs of family members and family bonds as the basic caregiving potential of the family. The analysis of issues related to old age and forms of caring for family members presented in the article refers to the main research problem, i.e. mediation as an alternative method of dispute resolution. The aim of this paper was to analyse this specific type of ADR. The research methodology relied on the analysis of relevant texts.

³ A. Rękas, *Rozwój mediacji w Polsce*, „Mediator” 2007, vol. 43, no. 4, p. 12.

⁴ American Arbitration Association, www.adr.org (accessed: 09.05.2023), p. 2.

⁵ A. Zariski, *A Theory Matrix for Mediators*, “Negotiation Journal” 2010, vol. 26, no. 2, pp. 23–25.

⁶ D. Rynkowska, *Family Mediation as a Form of Alternative Dispute Resolution in Poland*, “New Trends and Issues Proceedings on Humanities and Social Sciences” 2020, vol. 7, no. 2, p. 11.

⁷ M. Wojciechowicz, *Mediacja rodzinna w latach 2006–2020 w statystykach Resortu Sprawiedliwości*, „Arbitraż i Mediacja” 2021, no. 4, <https://czasopisma.beck.pl/arbitraz-i-mediacja/arttykul/mediacja-rodzinna-w-polsce-w-latach-2006-2020-w-statystykach-resortu-sprawiedliwosci/> (accessed: 19.04.2023).

An elderly person in a family – family relationship

The growing population of elderly people in contemporary society is a fact and has numerous repercussions in many areas of social life, the economy, and healthcare. The structure of the modern family shows that the number of elderly people exceeds the number of younger family members, and therefore positive relationships between an older person and other family members are of crucial importance. Old age is a stage of life in which the family and relationships between family members acquire greater significance. Seniors often equate the quality of their life with the sense of belonging to the family, which is the most important social group. Life satisfaction in different stages of old age depends primarily on the range and quality of ties between seniors and their family members or friends.⁸ The restriction of social interactions and social roles due to retirement or health problems increases the need for maintaining contact with family members.

The family situation of elderly people depends on the type of bonds between the elderly and other family members. Bonds inside each family are not always the same; they change in different phases of the family's life and different circumstances. Therefore, some families are highly consolidated and attractive to their members from the sociological point of view, while others are not.

Leon Dyczewski distinguished three types of family bonds:

- structural and objective bond, where relationships between family members and intergenerational contacts are based on the roles played in the family. The roles are focused on running a household, and taking care of children and grandchildren, while the relationship is based on cohabitation;
- personal bond, which is one of the most important bonds according to Dyczewski. Relationships between family members and generations are based on feelings and are voluntary which is impossible to achieve in institutionalised environments, such as the school, or workplace, where interactions are often hostile and based on competition;
- cultural bond, where relationships between family members and generations depend on their attitudes to specific values. This concerns having shared or different values, patterns of behaviour, norms, traditions, and cultural products. The extensive aspects of the cultural bond influence the stability and quality of intergenerational relationships, which determines elderly people's perception of the quality of their lives.⁹

⁸ M. Rapley, *Quality of Life Research – A Critical Introduction*, Sage Publications Incorporated, London 2003, p. 28.

⁹ L. Dyczewski, *Więź między pokoleniami w rodzinie*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002, p. 15.

The family is one of the most important social environments for humans, and even though many elderly people live alone, the family is still the fundamental group providing them with support and security. It bears the main responsibility when it comes to caring for the elderly person, thus fulfilling the caregiving and protective function. This function consists of providing financial and physical security to family members, living with the family or separately, who are wholly or partially destitute, or are physically unfit and need care. These caring responsibilities are related to personal care, material, and physical assistance, and caring for people who are handicapped due to old age and disability. The basic functions of the family make us realize that no other institution can replace the family and meet such a wide range of needs of the individual.

The relationships within the family and the bonds that connect family members depend on whether the needs of a given family, in particular the elderly members of the family, are adequately met. Kawczyńska-Butrym defined this as the caregiving potential of the family.¹⁰ She distinguished seven features of the family that are important for adequate caregiving:

- the family structure, the presence of a person capable of taking on the role of caregiver, and the position of the person who needs care;
- the health of other family members;
- availability of the family members, social roles of family members;
- housing conditions, appropriate household appliances, and rehabilitation equipment;
- the quality of family ties, support, respect, and acceptance of the role of the caregiver;
- theoretical and practical preparation for the role of the caregiver;
- psychophysical abilities of the caregiver and their motivation for providing support.

Factors that may hinder or even prevent the performance of the caregiving function in a family include financial problems, poor health of the caregiver, changes in attitudes and behaviour of the elderly person, lack of knowledge and basic caregiving skills, and specific attitudes of the younger generation towards life. Sometimes, elderly people demand more care than they really need, which makes caregiving inconvenient and may put some elderly people at risk of neglect.¹¹ Changes in family relationships can also be noticed in the social and moral spheres. Undoubtedly, one of the key changes is the growing number of working women and the fact that women are traditionally assigned the role of caregiver in the family. Women are usually responsible for caring for seniors

¹⁰ Z. Kawczyńska-Butrym, *Wyzwania rodziny: zdrowie, choroba, niepełnosprawność, starość*, Wydawnictwo Makmed, Lublin 2008, p. 36.

¹¹ M. Halicka, *Problemy rodziny w opiece nad człowiekiem starym i niesprawnym*, in: *Zostawić ślad na ziemi*, eds. M. Halicka, J. Halicki, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006, p. 243.

and other family members in need. The family's ability to satisfy the needs of seniors for care is also affected by:

- increased geographical dispersion – children live far away from their parents;
- social advancement of the offspring – children may be ashamed of their roots, which limits their contact with the rest of the family;
- development of e-technologies – modern technologies do not satisfy the needs of seniors, but are sufficient for younger generations;
- changes in the perception of the family – the care for family members influences public policy agendas;
- popularisation of the neo-local pattern – young married couples choose to live in a separate household.

In Poland, helping parents is not only a moral responsibility resulting from the strong bonds or norms that prescribe caring for family members but there is also a legal obligation imposed on family members by the Family and Guardianship Code. This code clearly specifies the maintenance obligation, which orders descendants and ascendants to take care of their family members in need. Individuals who are subject to this maintenance obligation, decide to provide care, and meet certain criteria may become eligible for cash benefits based on an administrative decision.¹² Moreover, under the Family and Guardianship Code, the maintenance obligation concerns not only direct relatives, but also the siblings of an elderly person, and by law they are required to provide maintenance for the elderly person and cover the costs of basic life needs if that person's resources are insufficient. The scope of the maintenance obligation depends on the needs of the elderly person, and the income and financial capabilities of the person obliged to provide maintenance.¹³

Types of care and help provided to seniors

The vast majority of seniors, when asked about the preferred type of help in old age, indicate the closest family members as capable of providing them with the best help in everyday life. Seniors would prefer to stay in their apartments and benefit from the help of relatives only as and when needed. This declaration indicates that the elderly need independence and self-reliance, and expect that, if necessary, they will receive support from their family members.

The literature dealing with this subject presents the following types of care provided by children to aging parents:

¹² W. Anioł, R. Bakalarczyk, K. Frysztański, K. Piątek, *Nowa opiekuńczość? Zmieniająca się tożsamość polityki społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015, p. 59.

¹³ D. Bek, A. Jaworska-Wieloch, O. Sitarz, *Prawo karne wobec naruszeń praw i wolności osób starszych*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2020, pp. 70–75.

- Routine help – an adult child provides regular, daily care for the parent;
- Backup help – an adult child is not regularly involved in caring for the parents, but can be relied upon in specific circumstances (provide emotional support and substantial help when asked for it by a sibling who provides regular help);
- Limited help – help provided to the parent is limited and provided with great caution. For example, a brother may leave most of the issues related to helping elderly parents to his sister, and declare his willingness to take responsibility for managing the parents' finances;
- Sporadic help – this help is provided from time to time, whenever it is convenient for the children. For example, a daughter who lives in another town may maintain little contact with her elderly, frail parent on a daily basis, but she may be involved in helping during a holiday visit at her parent's home;
- Dissociation – an adult child decides not to provide any type of help to elderly parents. Such situations often result from a long history of problematic parent-child relationships.¹⁴

Care and help provided to an elderly person by family members, friends, acquaintances, institutional partners, or non-institutional peer circles is defined as informal care. People providing care are often referred to as informal caregivers or family caregivers. If family members accept their responsibilities towards a dependent senior and have a sense of a successfully completed mission, they usually derive satisfaction from performing these responsibilities. Motivation is one of the most important factors that determine the way seniors are cared for. Love and attachment to the elderly person are the main reasons why family caregivers provide help to the elderly person. Such a relationship usually involves women (daughters, granddaughters, daughters-in-law) and their parents who experience health problems.

Care may be provided by individuals, groups of caregivers, as well as care and educational institutions. Some caregivers have qualifications and experience in this field, i.e. professional caregivers, while others are non-professional caregivers, and have no relevant qualifications and/or training, but have experience acquired, for example, by caring for an elderly family member with a disability, or by doing voluntary work. "Reliable caregivers", that is people who can be relied upon in the sense of a definition formulated by Tadeusz Kotarbiński, are individuals who are sensitive to other people's needs, are willing to help, have a strong will to take action, and are highly responsible: "A reliable caregiver is someone who can be rightly trusted that they will not disappoint you, that they

¹⁴ H. Przybyła-Basista, *Konflikty rodzinne pomiędzy dorosłym rodzeństwem o opiekę nad starzejącymi się rodzicami a mediacje rodzinne*, „Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne” 2015, vol. 16, no. 1, p. 15.

will do everything they are supposed to, that they keep you safe, and generally will be a solid support in difficult circumstances”¹⁵

Sometimes, however, the primary reason for which family members are taking care of a senior is the very high cost of professional care services.¹⁶ When family members capable of providing care decide to do it themselves and they are employed, they either combine caregiving with employment, or give up their employment, either for a certain period or permanently.

Surveys in Poland have revealed that only 33.6% of persons caring for elderly people, who are aged between 50 and 65 years, are employed. This means that one in every three caregivers is employed, while the rest are either retired or unemployed due to the need to care for a family member. In many cases, caring for an elderly person is stressful and exhausting, and a family member providing care is forced to give up employment because alternative ways of care are not seen as a rational choice. Family caregiving is less expensive than professional care, and therefore it is constantly encouraged. Family caregivers who leave the labour market and take on the caregiving role no longer have an income, and their new function is unpaid. In many cases, caregiving is very stressful and exhausting.¹⁷

The provision of help requires regular personal contact, and only in some respects can it be done remotely, by telephone, or over the Internet. Ongoing interaction with a person requiring care contributes to the physical and mental exhaustion of the caregiver. At the same time, this contact means that a wide range of emotional needs of an elderly person has to be satisfied, which requires the right atmosphere and close interaction.

There are many negative behaviours related to poor health that are not revealed in interactions between an elderly person and a formal caregiver but are expressed toward family members. This complicates the relationship between the caregiver and the family member in need. Because of emotional and physical exhaustion, the caregiver may become hostile and may mistreat the dependent person.¹⁸ Many caregivers are overworked, for example when caring for both parents who are very ill at the same time. Each parent requires a personalised approach and support, and they often suffer from multiple diseases, be it Alzheimer’s disease, senile dementia, or cancer. It is not uncommon for family caregivers to support their parents financially too. Although most seniors have their own means of support, such as a pension or disability allowance, their

¹⁵ T. Kotarbiński, *Medytacje o życiu godziwym*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1986, p. 59.

¹⁶ A. Chabior, *Wspomaganie procesu pomyślnego starzenia się u ludzi starych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2017, p. 35.

¹⁷ Ł. Jurek, *Polityka łączenia pracy zawodowej z opieką nad osobą starszą*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 2015, vol. 2, no. 312, pp. 95–110.

¹⁸ M. Halicka, *Problemy rodziny...*, pp. 250–251.

income is often not sufficient to buy all prescribed medications and cover other costs of living.¹⁹ Such a situation in caregiving promotes burnout, which is the result of long-term exposure to stress caused by financial problems, physical and emotional exhaustion, social exclusion, and conflicts arising inside the family, for example between spouses or siblings.

Having a support system is very important for elderly people. Support can be either formal or informal. In both cases, caregivers provide personal and general care, offer help in running the household, and ensure that elderly people are provided with the best opportunities for achieving independence and self-reliance.²⁰

Taking care of an elderly person is an extremely difficult and demanding task, both in physical and emotional terms. Therefore, an appropriate support system is needed to enable informal family caregivers to fulfil their roles effectively. The family holds a high position in the system of values and is considered an irreplaceable support group.²¹ No wonder it is so important in the lives of elderly people. The family also brings benefits for seniors who are appreciated in traditional family networks and receive the help and support they need. For elderly people, the family is usually the most important sphere of activity. A well-functioning family creates conditions that promote strong ties between family members, regardless of the age gap.²² The closest environment of an elderly person consists mainly of their family members, friends, acquaintances, and neighbours. These people form a support network for seniors, who are given an opportunity to get involved in various social interactions. The environment of elderly people consists of two spheres: social and physical. These spheres are presented in the figure below (Figure 1).

The components of the support network are interconnected and interact with each other. This means that one missing component can be compensated by another. Therefore, it is essential that the support network is optimally diversified and extensive to ensure the enhancement and replaceability of individual components and to minimize the risk of loneliness.²³

¹⁹ E. Mirewska, *Model opieki senioralnej i wsparcia opiekunów osób starszych-zależnych*, in: *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, eds. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2016, pp. 81–100.

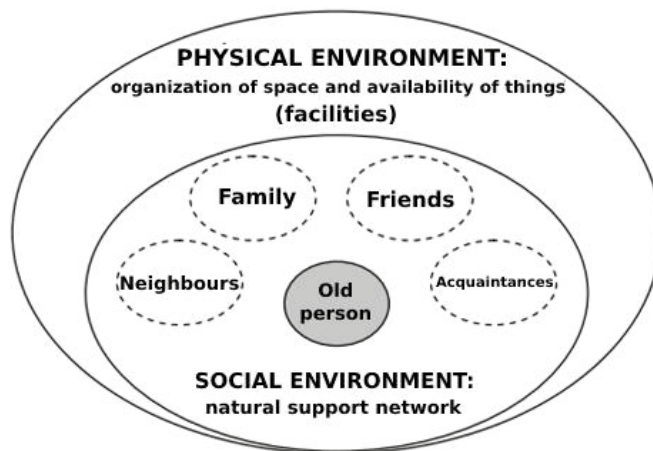
²⁰ *Krajowy Raport Badawczy. Pomoc i integracja społeczna wobec wybranych grup – diagnoza standaryzacji usług u modeli instytucji*, ed. R. Szarfenberg, Wydawnictwo Wrzos, Warszawa 2011, p. 170.

²¹ K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2002, p. 201.

²² Z. Szarota, *Opiekun osoby starszej*, „Państwo i Społeczeństwo” 2007, no. 3, p. 117.

²³ A.I. Brzezińska, J.A. Sienkiewicz-Wilowska, S. Wójcik, *Opiekun jako mediator w środowisku fizycznym i społecznym seniora: perspektywa psychologii pozytywnej*, in: *Człowiek w wieku podeszłym we współczesnym społeczeństwie. Różne oblicza starości*, eds. K. Wieczorowska-Tobis, D. Talarcka, Wydawnictwo Uniwersytetu Medycznego, Poznań 2011, p. 123.

Fig. 1. Social and physical environments of an elderly person

Source: A.I. Brzezińska, J.A. Sienkiewicz-Wilowska, S. Wójcik, *Opiekun jako mediator w środowisku fizycznym i społecznym seniora: perspektywa psychologii pozytywnej*, in: *Człowiek w wieku podeszłym we współczesnym społeczeństwie. Różne oblicza starości*, eds. K. Wieczorowska-Tobis, D. Talarska, Wydawnictwo Uniwersytetu Medycznego, Poznań 2011, p. 119.

Mediation as a procedure for resolving family conflicts

Poland has been a conservative country when it comes to caring for the elderly, and there is still a belief that in extreme necessity children should give up their professional ambitions and devote themselves to caring for an elderly parent. Accessing formal care is often perceived in negative terms and is shameful for the family, as it may indicate that family members are incompetent to provide care and, above all, are reluctant to do so.²⁴

Because our society is aging, the attitudes of children toward caring for their elderly parents are becoming an increasingly frequent cause of family conflicts, especially between siblings. Conflicts are an integral part of human life and can emerge at all levels. They can be manifested as personal internal dilemmas and in interpersonal relationships.²⁵

In the family, as in any social group, there are various types of conflicts and "(...) they emerge when the interests of two parties cannot be reconciled or when a person has hurt another person."²⁶ We often hear the opinion that a conflict

²⁴ Ł. Jurek, *Polityka łączenia pracy zawodowej...*, pp. 95–110.

²⁵ M. Plucińska-Nowak, *Status i oblicza mediacji w społeczeństwie polskim*, Wydawnictwo UAM, Poznań 2021, p. 10.

²⁶ E. Górńska, *Mediacje w praktyce-dlaczego warto z niej korzystać?*, „Mediator” 2007, vol. 41, no. 2, p. 28–33.

temporarily or permanently destroys valuable relationships, destroys mutual trust, and endangers the interests of individual groups or people, even if they are bound by close family relationships.

Family patterns change because of the numerous transformations taking place in the modern family, its models, functions, and roles. Changes are observed in family models, the ways of spending free time, including holidays and family celebrations, as well as the forms and methods of caring for the oldest members of the family, specifically aging parents.

The illness of parents is a critical time in the life of every family. In the face of illness and the multiple responsibilities associated with it, this situation becomes a challenging test for the whole family. Sometimes elderly people who are ill feel that they are a burden to the rest of their family, which intensifies their anxiety. The coexistence of negative emotions and illness leads to a general deterioration of physical and mental health in seniors. Hospital beds are increasingly often occupied by elderly patients who have no place to return to after discharge because their families do not feel responsible for taking care of them. This situation gives rise to apathy, depression, suicide attempts, and a general negative attitude toward life, which leads to social isolation. Potential family conflicts, especially between siblings, increasingly often concern decisions on the type, extent, and time of caring for aging parents. Sharing responsibilities and organizing care for the parents is a cause of growing tension inside families. Problems include the unclear distribution of duties related to helping with general household chores (cleaning, preparing meals, shopping) between siblings or duties related to personal and general care (feeding, bathing, administering medications, making medical appointments, and recreation).

Other issues under dispute concern the place where parents should live, and between the lines there are unclear decisions and concerns about the division of property, and compensation for the costs of treatment, rehabilitation or stays in a sanatorium. Lack of agreement, uneven distribution of responsibilities, or avoidance of responsibility by some family members lead to remonstrations, stress, and conflict. In addition, caring for ill parents contributes to physical and mental exhaustion among caregivers. The life situation of the elderly and ill depends to a large extent on their closest family. In many families, there are discussions and disputes between adult siblings about how to ensure care for aging and sick parents. Family members usually have different opinions about the help, support, and financial assistance offered to their parents in need. Family members may often reject elderly people, may be ashamed of them, and they may be unwilling to bear the hardships of caring for sick and old parents.²⁷ The

²⁷ A. Mielczarek, *Człowiek stary w domu pomocy społecznej*, Wydawnictwo Akapit, Toruń 2010, pp. 185.

prospect of long-term care for elderly parents becomes difficult for many of them to imagine and accept.

This situation creates tension, conflict, and stress in the family, and family members often evade responsibility. In such cases, the interactions between siblings will likely become fraught with disputes, often flaring up into a long-term conflict. It turns out that many families have unclear ideas and patterns regarding the rules of caregiving. The duty of care for elderly parents is fulfilled in families mainly by women, usually the younger spouse/partner, daughter, or daughter-in-law. There is still a presumption about the fundamental role of a woman (as a family member) in caring for the elderly. Traditionally, women are often perceived as the family keepers and binding agents, who organise meetings and contacts and provide care in sickness. Women most often provide help, which consists of dealing with daily responsibilities, such as cleaning, cooking, or providing personal care to those in need. These activities can no longer be performed by an elderly person without assistance. Men, on the other hand, if they are obliged to help, prefer to pay a caregiver rather than do it themselves.²⁸ The behaviour of family members in a problematic or conflicting situation, as well as attempts to resolve it, depend not only on the severity of the conflict, but also on personality traits, individual preferences, or life experience, as well as the strength of bonds between family members.

Mediation is an increasingly popular procedure to restore normal relations between conflicting parties, including family members, and apart from conciliation, arbitration, and negotiations, it is the most dynamically developing method for dispute resolution and an alternative to the existing procedures offered by the justice system. Family mediation can help in making many difficult family decisions. The advantages of this procedure result both from the fact that it offers a holistic approach to very complex problems that need an effective resolution, as well as the involvement of a neutral third party facilitating and organizing the process of communication between family members.²⁹

In modern times, families are certainly affected by numerous social changes. The family model in Poland is also changing; there are traditional marriages (legalised unions), with or without children, informal unions, marriages in separation, and patchwork families. This situation often leads to divorce-related conflicts (regarding changed family structure after divorce, maintenance obligations, financial and property matters, custody, and contacts with children).

²⁸ Z. Szweđa-Lewandowska, *Opieka nad osobami starszymi. Wspierający i wspierani*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2017, pp. 45–47.

²⁹ H. Przybyła-Basista, *Konflikty rodzinne pomiędzy dorosłym rodzeństwem...*, p. 15.

Parties to a dispute may choose a conventional in-court procedure or an alternative procedure for dispute resolution.³⁰ Recently, there has been a significant increase in the popularity of Alternative Dispute Resolution (ADR), which is a special institutionalized method of reaching a negotiated settlement available in addition to traditional options offered by the justice system in a modern state.³¹

Family mediation as a professional procedure facilitating dispute resolution has been used worldwide for over 30 years. In many countries, family mediation has been appreciated both by lawyers and divorcing couples.³²

The two types of ADR used in Poland are mediation and arbitration. Provisions on Alternative Dispute Resolution, which is a fundamental procedure for out-of-court conciliation, fully accepted by Polish law, were specified for the first time in Polish legislation in the Act on the Resolution of Collective Disputes of 23 May 1991. On 10 December 2005, a minor amendment to the Code of Civil Procedure entered into force, introducing a mediation procedure in civil law cases, including family cases.³³ This created an opportunity for the family courts to refer relevant cases to professionals specializing in mediation.³⁴ It should be noted that in Poland, in contrast to other countries, mediation was introduced first in criminal law, and only later in other areas of law.

Mediation is a voluntary, confidential, and informal out-of-court procedure used in cases where it is possible to reach an amicable settlement. It involves parties to a dispute who are assisted by a third party, i.e. a neutral mediator. The purpose of mediation is to reach an agreement about a specific dispute. Several principles apply to mediation: it is voluntary, confidential, should lead to an agreement acceptable by the parties to a dispute, and be facilitated by an impartial and neutral mediator.³⁵ Parties to a dispute should be involved in mediation only if they are willing to do so. Family mediation is dedicated to a specific category of cases and specific subjects.³⁶ Participants in family mediation may be people in formal and informal unions, spouses, siblings, relatives, as well as parents and children of various ages. Family mediation is a dispute

³⁰ A. Suchorska, *Mediacje rodzinne ze szczególnym uwzględnieniem osób starszych-wybrane przykłady praktyki mediatora*, in: *Prawne aspekty starości*, eds. A. Wilk, M. Gołowkin-Hudała, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2014, p. 98.

³¹ A. Zienkiewicz, *Studium mediacji: Od teorii ku praktyce*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2007, p. 47.

³² D. Rynkowska, *Family Mediation...*, p. 11.

³³ A. Pietrzekiewicz, *Mediacje rodzinne w polskim systemie prawnym*, „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A, Nauki Humanistyczne, Społeczne i Techniczne” 2016, vol. 7, no. 1, p. 236.

³⁴ M. Plucińska-Nowak, *Status i oblicza mediacji...*, p. 9.

³⁵ D. Rynkowska, M. Artymiak, *Mediacje w pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, p. 36.

³⁶ H. Przybyła-Basista, *Akceptacja mediacji jako formy rozwiązywania konfliktów rodzinnych*, „Chowanna” 2011, vol. 37, no. 2, pp. 251–252.

resolution procedure in which an impartial and neutral mediator facilitates family members in defining their needs and interests and crafting an agreement that is acceptable to them.³⁷

Mediation is becoming increasingly popular when it comes to resolving issues related to personal and family life, such as:

- family matters, e.g. disputes between spouses, disputes about property, inheritance, household matters; conflicts between parents and children; the rules of custody over minor children, and caring for disabled or elderly family members;
- divorce-related matters, e.g. making decisions on custody after divorce and which *parent* a child *will live* with; the rules of cohabitation after divorce or the amount of maintenance obligation;
- division of property after divorce and all other potential issues related to family and marital life;
- other matters, e.g. related to the cooperation between a biological family and a foster/adoptive family; resolution of disputes between neighbours, business partners, or peers, problems related to education; criminal law cases (to obtain compensation), cases regarding juveniles (as a form of restorative justice).³⁸

Compared to traditional options offered by the justice system, mediation is an alternative procedure that transfers responsibility for the dispute resolution to the parties involved in a dispute. It is less formalized, less time-consuming, and less expensive, and responds better to a variety of family problems and needs.³⁹ Mediation is most effective in cases involving people related by blood or people in other types of close relationships. An important aspect of mediation is that parties should be involved in it only if they want to because clients often resort to the services of a mediator after they have had negative experiences in court or did not receive support from other relevant institutions.⁴⁰

Mediation, whose special nature of assistance consists in overcoming problematic situations together, offers dignity and autonomy to its participants, who in many cases are linked by close family ties. Judicial practice indicates that there

³⁷ J. Folberg, A. Taylor, *Mediation: A Comprehensive Guide to Resolving Conflicts Without Litigation*, Jossey-Bass Publ., San Francisco 1984.

³⁸ K. Wojtanowicz, *Mediacje rodzinne jako sposób na rozwiązywanie konfliktów w rodzinie*, in: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, eds. A. Błasiak, E. Dybowska, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, p. 275 et seq.

³⁹ M. Skibińska, *Zalety i wady mediacji jako sposobu rozwiązywania sporów cywilnych*, „Kwartalnik ADR” 2010, vol. 11, no. 3, pp. 109–110.

⁴⁰ A. Bieliński, *Mediator w sprawach cywilnych – wybrane zagadnienia regulacji obcych i polskich*, „Arbitraż i Mediacja” 2008, no. 3, pp. 23–33.

are certain situations when mediation is not appropriate, as it will be ineffective, and might even be dangerous. Mediation is inappropriate if:

- one or both parties to a dispute are addicted to alcohol or drugs;
- one or both parties suffer from a mental illness or severe emotional disorder;
- there is a significant power imbalance between the parties which makes it impossible to negotiate from equal positions;
- violence has occurred between family members.⁴¹

Mediation may also be inappropriate when strong emotions or recent traumatic experiences of one or both parties make it difficult to make an informed, rational judgment and focus on working out solutions.

The above cases were addressed in the European guidelines contained in Recommendation No. R(98)1 of the Committee of Ministers to Member States adopted on 21 January 1998 under the Statute of the Council of Europe, where attention was also drawn to the increasing internationalisation of family relationships (defined as international matters).⁴²

Family mediation, including procedures regarding criminal cases, is increasingly popular with respect to cases concerning contacts with one of the parents, contacts of grandchildren with grandparents, hooliganism of juvenile subjects, and domestic violence, including abuse of elderly members of the family. Elderly people's awareness of their rights is increasing, and therefore more and more such cases are brought before courts of law.

The advantages of family mediation include immediate benefits, i.e. reaching an agreement, and long-term benefits, such as improved communication between family members, reaching amicable settlements, preservation of personal contacts between parents and children, as well as reducing the social and economic costs of divorce and separation.⁴³

Statistics confirm the growing popularity of mediation in dispute resolution – the increase has been fivefold in the last decade. In Poland, we observe a slow but consistent increase in the use of mediation for the resolution of family disputes.⁴⁴ Between 2006 and 2019, the number of cases involving family matters referred to mediation compared to all family cases considered in district courts increased fivefold. Amicable settlements were reached much more often in family cases than in commercial or civil cases.⁴⁵

⁴¹ A. Gójska, *Mediacja w sprawach rodzinnych*, MS, Warszawa 2011, p. 8.

⁴² A. Pietrzakiewicz, *Mediacje rodzinne...*, p. 239.

⁴³ M. Araszkiwicz, J. Czapska, M. Pękala, K. Pleszka, *Mediation in Poland: Theory & Practice*, Wydawnictwo JAK, Kraków 2015, p. 7.

⁴⁴ M. Plucińska-Nowak, *Status i oblicza mediacji w społeczeństwie polskim*, Wydawnictwo UAM, Poznań 2021, pp. 144–147.

⁴⁵ Zestawienie statystyczne ze strony internetowej Ministerstwa Sprawiedliwości, <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie/> (accessed: 01.05.2023).

Parties to the mediation procedure can decide which issues they want to discuss, work out solutions themselves, and specify the consequences of not complying with the concluded agreement. Mediation is based on the assumption that the parties to the dispute know best what they need, and that they are experts in their cases. Relying on their knowledge and experience and having the best understanding of their needs and interests, they are able to work out the optimal solution, as long as favourable conditions are created for them. Parties are in charge of the agreement they reach, and the mediator remains neutral and impartial both towards the parties to mediation and the decisions they make.⁴⁶

Mediation is a confidential procedure that makes it possible to avoid discussing private and sensitive issues about delicate matters, such as the relationship between spouses, siblings, children, and aging parents in public, and to determine the scope of responsibilities towards the elderly. The mediator helps the parties to look closer at their problems and needs and to analyse them while keeping the dispute as private as possible. The mediator cannot act as a witness in court.⁴⁷

The procedure of mediation is particularly important in cases involving close interpersonal relationships. Family mediation as a professional procedure facilitating conflict resolution has been used for over 30 years. Mediation is one of the forms of restorative justice and a method of reaching an agreement. Mediation involves voluntary communication between the conflicting parties assisted by a mediator accepted by them and is a procedure that relies on basic principles: mediation is voluntary and confidential, while the mediator is impartial and neutral.⁴⁸

The common element – mentioned in all definitions, regardless of the issue under mediation – is the presence of a third party, a mediator neutral in the subject under dispute, and following the principles of voluntary participation, impartiality, neutrality, confidentiality, and acceptability. These principles serve both the benefit of the parties involved in mediation and the mediator, ensuring optimal conditions for cooperation.⁴⁹

The mediation procedure creates conditions and opportunities for understanding the feelings of another person, even if that person is to blame for family conflict. Therefore, mediation is particularly useful in matrimonial law,

⁴⁶ A. Hromiak, *Mediacje rodzinne*, in: *Mediacje sądowe i interwencja kryzysowa w teorii i praktyce*, eds. Ł. Wirkus, M. Pięta-Chrystowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2023, pp. 125–158.

⁴⁷ M. Szyszka, A. Łacina-Łanowski, *Family Mediation in Poland. Mechanisms, Chances, Perspectives*, in: *Resolving Disputes in the 21st Century*, eds. S. Karkošková, L. Holá et al., P-T Muhely Ltd., Budapest 2013, pp. 257–258.

⁴⁸ D. Rynkowska, M. Artymiak, *Mediacje w pracy socjalnej...*, p. 25.

⁴⁹ P. Waszkiewicz, *Zasady mediacji*, in: *Mediacje. Teoria i praktyka*, eds. E. Gmurzyńska, R. Morek, Wolters Kluwer Polska, Kraków 2009, p. 173.

in conflicts involving closely related people. Conflicts between closely related people are usually charged with strong negative emotions that block normal communication. Mediation is most effective in situations involving family members or people in other types of close relationships.⁵⁰ An important aspect of the mediation procedure is that participants should be involved in it only if they want to because clients often resort to the services of a mediator after they have had negative experiences in court or did not receive support from other relevant institutions. The ultimate goal of mediation is to work out solutions through compromise.⁵¹ The advantages of family mediation include immediate benefits, i.e. the concluded agreement, and long-term benefits.

Family mediation is not a substitute for legal family counselling or psychotherapy, but it helps in making arrangements that enable the parties to solve disputed issues, e.g. how they should provide care for aging parents.

Summary

In Poland, we can observe a slow but consistent increase in the use of mediation procedures for the resolution of family disputes. The experience gained so far shows that the mediation procedure as an instrument is of particular importance in cases involving closely related people.⁵² Family mediation is a special type of this procedure, which, due to the emotional aspect of family conflicts, is often turbulent and difficult to calm. Family mediation offers participants an opportunity for active confrontation with other parties to the dispute, so they can understand the reasons behind their actions and forgive them, obtain compensation for damages, avoid stigmatisation, reduce the sense of guilt, and achieve resolution. It helps resolve conflicts between parties that once used to be in a very close marital, parental, or fraternal relationship.

Mediation also helps to maintain relations, preserve one's positive image, reduce the level of negative emotions, and understand one's own and the other party's needs, thus reducing the emotional stress associated with a conflict, which is crucial in the case of disturbed intrafamily communication regarding complex and sensitive issues such as sharing the responsibilities of care for aging parents. In close relationships, especially between family members, the conflict

⁵⁰ M. Smalcerz, *Projekt „Upowszechnienie alternatywnych metod rozwiązywania sporów poprzez podniesienie kompetencji mediatorów, utworzenie Krajowego Rejestru Mediatorów (KRM) oraz działania informacyjne” jako szansa na rozwój mediacji w Polsce*, in: *Mediacja w kierunku ugody*, ed. M. Romanowski, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2021, pp. 23–32.

⁵¹ D. Rynkowska, M. Artymiak, *Mediacje w pracy socjalnej...*, p. 65.

⁵² Portal Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Zawodowych Mediatorów, www.mediacje.pl (accessed: 09.05.2023).

is multi-faceted and emotionally charged. In most cases, it has been escalating for a long time, causing more and more communication problems, and fuelling tension. Mediation helps family members to see things from a different perspective and voice their arguments. In cases where elderly people, e.g. aging parents, are also involved in the conflict, mediation should be used as often as possible.⁵³ Family mediation, whose special nature consists in overcoming problematic situations together, offers dignity and autonomy to its participants, which is particularly emphasised in the principles of ADR,⁵⁴ the essence of which is that individuals should make their own decisions, overcome obstacles, and craft their own way of overcoming the difficult situation.

References

- American Arbitration Association, www.adr.org (accessed: 09.05.2023).
- Anioł W., Bakalarczyk R., Frysztański K., Piątek K., *Nowa opiekuńczość? Zmieniająca się tożsamość polityki społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Araszkiwicz M., Czapska J., Pękała M., Płaszka K., *Mediation in Poland: Theory & Practice*, Wydawnictwo JAK, Kraków 2015.
- Bek D., Jaworska-Wieloch A., Sitarz O., *Prawo karne wobec naruszeń praw i wolności osób starszych*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2020.
- Bieliński A., *Mediator w sprawach cywilnych – wybrane zagadnienia regulacji obcych i polskich*, „Arbitraż i Mediacja” 2008, no. 3, pp. 23–33.
- Brzezińska A.I., Sienkiewicz-Wilowska S., Wójcik S., *Opiekun jako mediator w środowisku fizycznym i społecznym seniora: perspektywa psychologii pozytywnej*, in: *Człowiek w wieku podeszłym w współczesnym społeczeństwie. Różne oblicza starości*, eds. K. Wieczorowska-Tobis, D. Talarska, Wydawnictwo Uniwersytetu Medycznego, Poznań 2011, p. 119–128.
- Chabior A., *Wspomaganie procesu pomyślnego starzenia się u ludzi starych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2017.
- Dyczewski L., *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1994.
- Dyczewski L., *Więź między pokoleniami w rodzinie*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002.
- Folberg J., Taylor A., *Mediation: A Comprehensive Guide to Resolving Conflicts Without Litigation*, Jossey-Bass Publ., San Francisco 1984.
- Gójska A., *Mediacja w sprawach rodzinnych*, MS, Warszawa 2011.
- Halicka M., *Problemy rodziny w opiece nad człowiekiem starym i niesprawnym*, in: *Zostawić ślad na ziemi*, eds. M. Halicka, J. Halicki, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2016, pp. 243–251.
- Hromiak A., *Mediacje rodzinne*, in: *Mediacje sądowe i interwencja kryzysowa w teorii i praktyce*, eds. Ł. Wirkus, M. Pięta-Chrystowiak, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2023, pp. 125–158.
- Jurek Ł., *Polityka łączenia pracy zawodowej z opieką nad osobą starszą*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica” 2015, vol. 2, no. 312, pp. 95–110.

⁵³ A. Suchorska, *Mediacje rodzinne...*, p. 112.

⁵⁴ S. Raines, S. Kumar Pokhrel, J. Poitras, *Mediation as a Profession: Challenges That Professional Mediators Face*, “Conflict Resolution Quarterly” 2013, vol. 31, no. 1, pp. 80–81.

- Kawczyńska-Butrym Z., *Wyzwania rodziny: zdrowie, choroba, niepełnosprawność, starość*, Wydawnictwo Makmed, Lublin 2008.
- Kotarbiński T., *Medytacje o życiu godziwym*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1986.
- Krajowy Raport Badawczy. *Pomoc i integracja społeczna wobec wybranych grup – diagnoza standaryzacji usług u modeli instytucji*, ed. R. Szarfenberg, Wydawnictwo Wrzos, Warszawa 2011.
- Mielczarek, A. *Człowiek stary w domu pomocy społecznej*, Wydawnictwo Akapit, Toruń 2010.
- Mirewska E., *Model opieki senioralnej i wsparcia opiekunów osób starszych-zależnych*, in: *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, eds. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2016, pp. 81–100.
- Pietrzekiewicz A., *Mediacje rodzinne w polskim systemie prawnym*, „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A, Nauki Humanistyczne, Społeczne i Techniczne” 2016, vol. 7, no. 1, pp. 233–244.
- Plucińska-Nowak M., *Status i oblicza mediacji w społeczeństwie polskim*, Wydawnictwo UAM, Poznań 2021.
- Polskie Centrum Mediacji, <http://mediator.org.pl> (accessed: 09.05.2023).
- Portal Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Zawodowych Mediatorów, www.mediacje.pl (accessed: 09.05.2023).
- Przybyła-Basista H., *Akceptacja mediacji jako formy rozwiązywania konfliktów rodzinnych*, „Chocwanna” 2011, vol. 37, no. 2, pp. 251–278.
- Przybyła-Basista H., *Konflikty rodzinne pomiędzy dorosłym rodzeństwem o opiekę nad starzejącymi się rodzicami a mediacje rodzinne*, „Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne” 2015, vol. 16, no. 1, pp. 7–20.
- Raines S., Kumar Pokhrel S., Poitras J., *Mediation as a Profession: Challenges That Professional Mediators Face*, “Conflict Resolution Quarterly” 2013, vol. 31, no. 1, pp. 79–97.
- Rapley M., *Quality of Life Research – A Critical Introduction*, Sage Publications Incorporated, London 2003.
- Rękas A., *Rozwój mediacji w Polsce*, „Mediator” 2007, vol. 43, no. 4, pp. 12–25.
- Rynkowska D., Artymiak M., *Mediacje w pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014.
- Rynkowska D., *Family Mediation as a Form of Alternative Dispute Resolution in Poland*, “New Trends and Issues Proceedings on Humanities and Social Sciences” 2020, vol. 7, no. 3, pp. 10–17.
- Skibińska M., *Zalety i wady mediacji jako sposobu rozwiązywania sporów cywilnych*, „Kwartalnik ADR” 2010, vol. 11, no. 3, pp. 99–110.
- Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2002.
- Smalcerz M., *Projekt „Upowszechnienie alternatywnych metod rozwiązywania sporów poprzez podniesienie kompetencji mediatorów, utworzenie Krajowego Rejestru Mediatorów (KRM) oraz działania informacyjne” jako szansa na rozwój mediacji w Polsce*, in: *Mediacja w kierunku ugody*, ed. M. Romanowski, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2021, pp. 23–32.
- Suchorska A., *Mediacje rodzinne ze szczególnym uwzględnieniem osób starszych – wybrane przykłady praktyki mediatora*, in: *Prawne aspekty starości*, eds. A. Wilk, M. Gołwkin-Hudała, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2014, pp. 98–112.
- Szarota Z., *Opiekun osoby starszej*, „Państwo i Społeczeństwo” 2007, no. 3, pp. 115–126.
- Szweda-Lewandowska Z., *Opieka nad osobami starszymi. Wspierający i wspierani*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2017.
- Szyska M., Łacina-Łanowski A., *Family Mediation in Poland. Mechanisms, Chances, Perspectives*, in: *Resolving Disputes in the 21st Century*, eds. S. Karkošková, L. Holá et al., P-T Muhely Ltd., Budapest 2013, pp. 257–266.
- Tyszka Z., *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2001.
- Waszkiewicz P., *Zasady mediacji*, in: *Mediacje. Teoria i praktyka*, eds. E. Gmurzyńska, R. Morek, Wolters Kluwer Polska, Kraków 2009, pp. 161–175.

- Winslade J., Monk G., *Narrative Mediation: A New Approach to Conflict Resolution*, Jossey-Bass, https://www.researchgate.net/publication/240132907_Narrative_Mediation_A_New_Approach_to_Conflict_Resolution (accessed: 12.05.2023).
- Wojciechowicz M., *Mediacja rodzinna w latach 2006–2020 w statystykach Resortu Sprawiedliwości*, „Arbitraż i Mediacje” 2021, no. 4, <https://czasopisma.beck.pl/arbitraz-i-mediacja/artukul/mediacja-rodzinna-w-polsce-w-latach-2006-2020-w-statystykach-resortu-sprawiedliwosci/> (accessed: 19.04.2023).
- Wojtanowicz K., *Mediacje rodzinne jako sposób na rozwiązywanie konfliktów w rodzinie*, in: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, eds. A. Błasiak, E. Dybowska, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, pp. 275–289.
- Zariski A., *A Theory Matrix for Mediators*, “Negotiation Journal” 2010, vol. 26, no. 2, pp. 203–235.
- Zestawienie statystyczne ze strony internetowej Ministerstwa Sprawiedliwości, <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie/> (accessed: 01.05.2023).
- Zienkiewicz A., *Studium mediacji: Od teorii ku praktyce*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2007.

WOJCIECH KLIMSKI*

Religijność głęboko wierzącej młodzieży

The Religiousness of Deeply Believing Youth

Abstrakt

Artykuł przedstawia charakterystykę religijności uczniów szkół średnich i studentów, którzy w badaniach socjologicznych zadeklarowali, że są głęboko wierzącymi. W opisie i wnioskowaniu sięgnięto do zastanych, choć relatywnie najmłodszych badań ogólnopolskich (2017 rok), które opisywały religijność w jej różnych wymiarach. Na opracowany portret pobożności składały się takie aspekty religijności jak: globalny stosunek do wiary, ideologia religijna, praktyki i moralność religijna oraz sensotwórcza rola religii. Został on uwyrażniony przez porównanie religijności głęboko wierzących z pobożnością wierzących i niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej. Badania pokazują, że kategoria głęboko wierzących nie jest liczna, więc ich religijność nie jest powszechna. Pewne jej wymiary charakteryzuje wysoki poziom konformizmu wobec nauczania Kościoła, a inne są naznaczone selektywnością. To pierwszy typ religijności najczęstszy wśród głęboko wierzących. Mniejszość z nich prezentuje inny typ – kościelny, pozbawiony wybiórczości i możliwie najlepiej odwzorowujący instytucjonalny model pobożności. Te dwa typy religijności są także formami religijnego etosu i wpisują się w warunki pluralizmu społeczno-kulturowego w Polsce.

Słowa kluczowe: głęboko wierzący, studenci, uczniowie szkół średnich, religijność selektywna, religijność kościelna, etos religijny, pluralizm społeczno-kulturowy

Abstract

The article presents the characteristics of the religiousness of high school and university students who declared themselves deeply religious in sociological research from 2017. The value of the study is that it shows different dimensions of religiousness. There are no newer studies of this type. The authors were interested in such dimensions of religiousness as the global attitude to faith, religious ideology, religious practices and morality, and the sense-creating role of religion. The religiousness of deeply believing individuals was also compared with the religiousness of believers who are undecided but attached to religious tradition. The analysis shows that the category of deep believers is not numerous, so their religiousness is not common. Some of its dimensions are characterised by a high level of conformity to the teaching of the Church, and others are marked by selectivity. This is the first type of religiousness most widespread among deeply believing people. A minority of them represent

* Dr Wojciech Klimski – Katedra Socjologii Religii, Instytut Nauk Socjologicznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, e-mail: w.klimsk@wp.pl, ORCID: 0000-0002-2337-0691.

a different type – church religiousness. It is not selective and reflects the institutional model of piety as fully as possible. These two types of religiousness can also be forms of religious ethos and fit into the conditions of social and cultural pluralism in Poland.

Keywords: deeply religious, students, high school students, selective religiousness, church religiousness, religious ethos, socio-cultural pluralism

Tematem tego artykułu jest religijność uczniów szkół średnich i młodzieży akademickiej, która w badaniach socjologicznych uznaje się za głęboko wierzącą i należącą do wyznania katolickiego. Przedstawiona zostanie specyfika tej formy religijności na tle innych jej typów obecnych w polskim społeczeństwie (wierzący oraz niezdecydowani, ale przywiązani do tradycji religijnej). Wykorzystane tu zostaną wyniki badań, które pokazują różne parametry religijności. Odwołują się do konceptualizacji religijności Ch. Y. Glocka, R. Starka, L. Dingtjema i J. Remego¹, która podkreśla instytucjonalny charakter religijności o wielowymiarowej strukturze: globalny stosunek do wiary, wiedza i ideologia religijna, doświadczenie i praktyki religijne, udział we wspólnocie religijnej, moralność religijna.

Zainteresowanie religijnością głęboko wierzących wynika z tego, że dziś badacze (z powodów oczywistych) głównie koncentrują się na analizach sekularyzacji. Ów wiodący proces nie wyczerpuje puli przekształceń statusu religii w polskim społeczeństwie. Istnieje też potrzeba opisu żywotności religijności i zmian określanych jako desekularyzacja. Szczególnie że są one obecne w życiu zbiorowym, a pluralizm ich form zdaje się rozwijać (np. ruchy religijne). Niniejsza charakterystyka religijności głęboko wierzących wpisuje się w tę potrzebę. Ponadto w odniesieniu do głęboko wierzących funkcjonują stereotypy (niekiedy wśród badaczy), według których składana przez respondenta deklaracja głębokiej wiary automatycznie wiąże się z jego wysokim konformizmem wobec nauczania Kościoła, który wyraża w religijnym światopoglądzie, ponadprzeciętnym zaangażowaniu w praktyki religijne i całkowitej akceptacji treści wiary i moralnego nauczania Kościoła. Nie ma więc konieczności badania kohorty głęboko wierzących, stawiania im pewnych pytań, gdyż *a priori* wiadomo, co reprezentują. Badania empiryczne nie potwierdzają tych uproszczonych schematów zarówno w kontekście religijności, jak i identyfikacji z instytucjami religijnymi. Sztandarowym przykładem jest istnienie kategorii niewierzących i praktykujących².

¹ W. Piwowarski, *Socjologia religii*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1996, s. 58–66.

² A. Potocki, *Niewierzący a praktykujący. Materiały do refleksji nad pozorną aktywnością religijną*, „Przegląd Socjologiczny” 2009, nr 1, s. 91–106; tenże, *O Kościele także socjologicznie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017, s. 142–144.

Podjęta tu charakterystyka religijności głęboko wierzących poszerzy typologie postaw religijnych Polaków, które dotychczas opracowano w literaturze przedmiotu. Wymieniano w niej m.in.: katolików indyferentnych, katechizmowych, konsekwentnych³ lub katolików tradycyjnych i ortodoksyjnych, selektywnych, otwartych, marginalnych, nominalnych, pogranicza⁴. Nowsze kategoryzacje (uwzględniające jedynie dwa parametry religijności – stosunek do wiary i praktyk) wyróżniały religijność: najstarszych, pokolenia powojennego, *baby boomers*, pokolenia „Solidarności”, pokolenia X, millenialsów, najmłodszych (zetek)⁵.

W niniejszym wnioskowaniu będą wykorzystane zastane wyniki badań ogólnopolskich zrealizowanych w 2017 roku wśród uczniów szkół średnich i studentów⁶. Pierwsze przeprowadzono na próbie 1339 uczniów, w drugim liczyła ona 794 osoby. Liczba głęboko wierzących uczniów wynosiła 101 osób, a głęboko wierzących studentów 93. W obu przypadkach wykorzystano technikę audytoryjną i kwestionariusz ankiety liczący 66 pytań. Rezultaty tych badań nie są „pierwszej młodości”, jednakże do dziś nie zostały opublikowane nowsze, które opisywałyby religijność z kilku (kilkunastu) różnych perspektyw (np. poszczególnych treści wiary, norm moralnych, konkretnych obowiązkowych i nadobowiązkowych praktyk religijnych), nie koncentrując się wyłącznie na dwóch/trzech ogólnych parametrach pobożności. Jednocześnie byłyby to badania, które dzięki zastosowaniu tego samego narzędzia badawczego pozwalałyby na porównanie kohorty uczniów i studentów, a przede wszystkim w sposób całościowy prezentowałyby wyniki badań z pełnym rozkładem odpowiedzi i ich społeczno-demograficznym zróżnicowaniem. Do realizacji takiego przedsięwzięcia nie przyczyniała się nawet pandemia Covid-19, która była prawdziwym testem dla religijności Polaków i jej sensotwórczego znaczenia. Z tych zastanych badań zaczerpnijemy informacje na temat: globalnego stosunku młodzieży do wiary, ich ideologii religijnej, praktyk i moralności religijnej, a także roli religii w nadawaniu sensu życia i kształtowaniu poczucia bezpieczeństwa.

³ I. Borowik, *O zróżnicowaniu katolików w Polsce*, „Chrześcijaństwo–Świat–Polityka. Zeszyty Społecznej Myśli Kościoła” 2008, nr 2, s. 24–25.

⁴ J. Mariański, *Katolicyzm polski, ciągłość i zmiana. Studium socjologiczne*, WAM, Kraków 2011, s. 85–98.

⁵ M. Grabowska, *Bóg a sprawa polska. Poza granicami teorii sekularyzacji*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2018, s. 171–188.

⁶ Badania opublikowane w książkach: J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988–1998–2005–2017 (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018; *Między konstrukcją a dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988–1998–2005–2017*, red. S.H. Zaręba, M. Zarzecki, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2018.

Religijność głęboko wierzącej młodzieży

Młodzi głęboko wierzący to populacja, która nie była liczna i malała. W latach 1988–2017 odsetek głęboko wierzących uczniów szkół średnich spadł z poziomu 17,6% do 7,5%, a głęboko wierzących studentów z 18% do 11,7%⁷. Upowszechniały się odsetki niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej, obojętnych religijnie i niewierzących. Zyskiwały „kosztem” kohorty głęboko wierzących oraz wierzących⁸.

Przejdźmy teraz do wiary religijnej głęboko wierzącej młodzieży. Jej specyfikę przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Struktura wiary głęboko wierzących uczniów (U) i studentów (S) w 2017 roku (w %)

Treść wiary	Kategorie odpowiedzi									
	U	S	U	S	U	S	U	S	U	S
	Tak		Nie		Trudno powiedzieć		Nie dotyczy		Brak odpowiedzi	
Bóg istnieje	95,0	92,5	1,0	2,2	3,0	3,2	–	1,1	1,0	1,1
Bóg jest jeden w trzech Osobach	82,2	86,0	6,9	5,4	8,9	4,3	1,0	3,2	1,0	1,1
Bóg stworzył świat	88,1	93,5	3,0	3,2	6,9	1,1	1,0	1,1	1,0	1,1
Bóg stworzył człowieka	89,1	90,3	1,0	1,1	5,9	5,4	3,0	2,1	1,0	1,1
Bóg stał się człowiekiem i umarł na krzyżu za wszystkich ludzi	89,1	88,2	5,9	4,3	4,0	4,3	–	2,2	1,0	1,1
Po śmierci oczekuje człowieka nagroda lub kara	80,1	83,9	5,0	1,1	11,9	11,8	2,0	2,2	1,0	1,1
Piekło istnieje	80,2	91,4	6,9	5,4	12,9	2,2	–	–	–	1,1

Źródło: J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna...*, s. 498–517; *Między konstrukcją...*, s. 359–379.

⁷ J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna...*, s. 59; S.H. Zaręba, M. Zarzecki, *Homo consumens, homo eligens, homo creator – procesy fragmentyzacji życia religijnego w zbiorowości młodzieży akademickiej*, w: *Między konstrukcją a dekonstrukcją...*, s. 17.

⁸ J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna...*, s. 59; S.H. Zaręba, M. Zarzecki, *Homo consumens...*, s. 17.

Struktura wiary głęboko wierzących uczniów i studentów była zbliżona – podzielali zdecydowaną większość katolickich przekonań. Największa dysproporcja między nimi dotyczyła wiary w istnienie piekła. Pozostałe różnice nie były znaczące, choć wiara kościelna (ukierunkowana na normy instytucjonalne) była popularniejsza wśród studentów. Poziom akceptacji treści wiary w przypadku głęboko wierzących uczniów wynosił od 80,1% do 95,0%, a w kohorcie studentów od 83,9% do 93,5%. Były to wyższe odsetki niż wśród pozostałych kategorii. U wierzących uczniów⁹ sięgały od 34,0% do 96,0%; u niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej od 12,5% do 72,8%. W grupie wierzących studentów wynosiły od 38,8% do 98,4%, a pośród niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej studentów od 16,9% do 67,6%.

W strukturze wiary głęboko wierzących widoczne było wybiórcze traktowanie niektórych jej treści. Głównie dotyczyło to eschatologii (pośmiertny sąd, piekło). Szczególnie jeżeli doda się, że 55,4% głęboko wierzących uczniów i 54,8% głęboko wierzących studentów podzielało kościelną interpretację zmartwychwstania (z duszą i ciałem)¹⁰. Pozostali ją odrzucali lub mieli wątpliwości w tej kwestii. Wyraźnie niższy poziom konformizmu w zakresie praktyk religijnych prezentowali głęboko wierzący. Był on widoczny zarówno w przypadku praktyk obowiązkowych, jak i nadobowiązkowych (tabela 2).

Tabela 2. Udział głęboko wierzących uczniów (U) i studentów (S) we mszy św. i częstotliwość ich modlitwy w 2017 roku (w %)

Typ odpowiedzi	Kategorie odpowiedzi	
	U	S
Udział we mszy św.		
W każdą niedzielę	54,5	17,3
Prawie każdą niedzielę	20,7	21,3
1–2 razy w miesiącu	7,9	13,6
Tylko w wielkie święta	6,9	19,8
Tylko z okazji ślubu, pogrzebu	2,0	11,5
Wcale	4,0	11,2
Nie dotyczy	3,0	3,1
Brak odpowiedzi	1,0	2,2
Modlitwa		
Codziennie	54,5	21,8
Co kilka dni	21,8	14,7

⁹ J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna...*, s. 498–517; *Między konstrukcją a dekonstrukcją...*, s. 359–379.

¹⁰ J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna...*, s. 512; *Między konstrukcją a dekonstrukcją...*, s. 379.

W niedzielę	1,0	1,3
Od czasu do czasu	15,7	17,9
Tylko w ważniejszych sytuacjach życiowych	1,0	8,4
Bardzo rzadko	1,0	8,8
Wcale	3,0	21,7
Nie dotyczy	1,0	3,5
Brak odpowiedzi	1,0	1,9

Źródło: J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna...*, s. 540, 548; S.H. Zaręba, *Uczestnictwo w kulcie jako kanał komunikacji z sacrum w projekcie płynnej nowoczesności*, w: *Między konstrukcją a dekonstrukcją...*, s. 147, 155.

W każdą niedzielę we mszy św. uczestniczyła niemal połowa głęboko wierzących uczniów (54,5%) i prawie co piąty głęboko wierzący student (17,3%). Zbliżone odsetki dotyczyły codziennej modlitwy (odpowiednio 54,5%; 21,8%). Z perspektywy tych form modlitwy, religijność obu kategorii podlegała wyraźnej deinstytucjonalizacji. Szczególnie widoczne było to w kontekście coniedzielnego udziału we mszy świętej głęboko wierzących studentów. Świadczy to o zawnasowanej indywidualizacji ich religijności, gdyż niedzielna absencja w kulcie jest objęta sankcją grzechu ciężkiego. Natomiast w każdą niedzielę we mszy świętej uczestniczyło 25,0% wierzących uczniów i 20,8% wierzących studentów oraz 9,9% niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej uczniów i 3,7% studentów. Codziennie modliło się 30,3% wierzących uczniów, 28,4% wierzących studentów, 7,1% niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej uczniów i 2,2% studentów¹¹. Głęboko wierząca młodzież nie podziela także moralnego nauczania Kościoła (tabela 3).

Głęboko wierzący uczniowie i studenci przede wszystkim nie akceptowali nauczania Kościoła w zakresie współżycia seksualnego i stosowania środków antykoncepcyjnych. Odsetki głęboko wierzących uczniów popierających bezwzględny zakaz tych aktywności były niższe niż tych, którzy zawsze i warunkowo je dopuszczali. Natomiast podzielali stanowisko Kościoła w zakresie zdrady małżeńskiej i aborcji. W pozostałych kwestiach moralnych głęboko wierzący reprezentowali liberalne stanowisko. Wśród wierzących uczniów kościelną moralność podzielało od 7,4% do 49,3% i od 3,4% do 54,1% wierzących studentów. Utożsamiało się z nią od 4,8% do 40,4% niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej uczniów i od 2,2% do 41,9% niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej studentów.

¹¹ J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna...*, s. 540, 548; S.H. Zaręba, *Uczestnictwo w kulcie...*, s. 147, 155.

Tabela 3. Zachowania moralne w ocenie głęboko wierzących uczniów (U) i studentów (S) w 2017 roku (w %)

Treść wiary	Kategorie odpowiedzi									
	U	S	U	S	U	S	U	S	U	S
	Dopuszczalne		To zależy		Niedopuszczalne		Trudno powiedzieć		Brak odpowiedzi	
Współżycie seksualne przed ślubem	38,7	26,9	16,8	18,3	26,7	38,7	10,9	9,7	6,9	6,5
Stosowanie środków antykoncepcyjnych	36,6	32,3	14,9	34,4	24,8	18,3	11,9	7,5	11,8	7,5
Aborcja	10,9	6,5	17,8	19,4	55,4	59,1	5,0	7,5	10,9	7,5
Zapłodnienie in vitro	23,8	29,0	25,7	29,0	24,8	26,9	9,9	7,5	15,8	7,5
Rozwód	13,9	9,7	34,7	38,7	32,6	36,6	8,9	8,6	9,9	6,5
Zdrada małżeńska	4,0	4,3	12,9	3,2	71,9	84,9	3,0	1,1	8,8	6,5

Źródło: J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna...*, s. 666, 669, 671, 673, 675, 685; *Między konstrukcją a dekonstrukcją...*, s. 331, 337, 339, 341, 343, 345.

Przyjrzyjmy się jeszcze przekonaniom badanych na temat roli wiary w życiu człowieka. Tabela 4 pokazuje rozkład odpowiedzi na dwa pytania. Pierwsze – czy religia jest źródłem sensu życia dla ankietowanych. Drugie – na ile zgadzają się ze stwierdzeniem, że tylko wiara religijna może dać człowiekowi oparcie i poczucie bezpieczeństwa.

W obu kohortach głęboko wierzących dominowały odpowiedzi wskazujące na mieszane źródło sensu życia (wiara i coś innego). Nieco częściej pojawiało się ono u głęboko wierzących studentów. Niemal co piąty badany (z obu kategorii) widział sens życia jedynie w religii. Wierzący uczniowie również zwracali uwagę na wiarę i coś jeszcze (40,4%) oraz wybierali odpowiedź „trudno powiedzieć” (37,0%). Niezdecydowani, ale przywiązani do tradycji religijnej wskazywali „trudno powiedzieć” (43,6%) i widzieli ów sens poza religią (41,0%). Wierzący studenci upatrywali źródło sensu w religii i czymś jeszcze (46,4%) oraz wybierali odpowiedź „trudno powiedzieć” (27,2%). Niezdecydowani, ale przywiązani do tradycji religijnej studenci widzieli sens życia poza religią (42,6%) i nie potrafili go wskazać (35,3%)¹².

¹² J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna...*, s. 530, 534; *Między konstrukcją a dekonstrukcją...*, s. 321, 383.

Tabela 4. Głęboko wierzący uczniowie (U) i studenci (S) o roli wiary w życiu człowieka w 2017 roku (w %)

Typ odpowiedzi	Kategorie odpowiedzi	
	U	S
Źródło sensu życia badanych		
Tylko wiara religijna	23,7	21,5
Wiara religijna i coś innego	56,4	63,4
Sens życia poza wiarą	5,0	3,2
Trudno powiedzieć	11,9	9,7
Brak odpowiedzi	3,0	2,2
Tylko wiara religijna może dać człowiekowi oparcie i poczucie bezpieczeństwa		
Tak	45,5	44,1
Zależy, w jakich sytuacjach	38,6	32,3
Nie	7,9	14,0
Trudno powiedzieć	6,9	6,5
Nie dotyczy	–	1,1
Brak odpowiedzi	1,1	2,2

Zródło: J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna...*, s. 530, 534; *Między konstrukcją a dekonstrukcją...*, s. 321, 383.

Natomiast prawie połowa (45,5%) głęboko wierzących uczniów i 44,1% studentów zgadzała się z opinią, że tylko wiara religijna może dać człowiekowi oparcie i poczucie bezpieczeństwa. To były dominujące odpowiedzi. Wierzący uczniowie podkreślali, że wiara odgrywa taką rolę tylko w pewnych sytuacjach (58,9%), a niemal co piąty (18,7%) uważał, że pełni ją zawsze. Uczniowie niezdecydowani, ale przywiązani do tradycji religijnej przypisywali wierze tę rolę tylko w pewnych okolicznościach (49,4%), a co trzeci respondent (31,1%) zdecydowanie ją kwestionował. Wierzący studenci uważali, że religia daje oparcie i poczucie bezpieczeństwa w pewnych okolicznościach (57,8%), a co piąty z nich uważał, że w ogóle nie odgrywa tej roli (21,9%). Natomiast w kohorcie niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej studentów dominował pogląd, że w pewnych okolicznościach religia daje poczucie bezpieczeństwa (42,6%), niemniej – prawie taki sam odsetek uważał, że nie spełnia tej funkcji (41,9%)¹³.

¹³ J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna...*, s. 530, 534; *Między konstrukcją a dekonstrukcją...*, s. 321, 383.

Religijność selektywna i religijność kościelna – typy religijności głęboko wierzących

Wyniki przytoczonych badań pokazują, że religijność głęboko wierzących uczniów szkół średnich i studentów można opisać zarazem w terminach relatywnie wysokiego konformizmu wobec nauczania Kościoła, jak i selektywności. Przyjmują oni pewne treści doktrynalne, a inne odrzucają. Głównie są konformistami w zakresie wiary, aprobują *gros* jej treści. Emancypacja dotyczy praktyk religijnych, a przede wszystkim moralności religijnej. Struktura religijności obu kohort jest zbliżona, a różnice nie są znaczące.

Selektywna religijność charakteryzuje głęboko wierzących młodych, jak również wierzących oraz niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej. Przy czym głęboko wierzący są bliżsi Kościołowi niż członkowie tych dwóch ostatnich kohort. Nie istnieje duża rozbieżność w akceptacji treści wiary między głęboko wierzącymi a wierzącymi uczniami i studentami. Jest ona widoczna przede wszystkim w odniesieniu do kohorty niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej. Większa polaryzacja między tymi kohortami istnieje w zakresie niedzielного uczestniczenia we mszy świętej, codziennej modlitwy osobistej, a w szczególności na płaszczyźnie moralności religijnej.

Deklarowana przez uczniów i studentów głęboka wiara (na tle pozostałych kohort) wykazuje się największym konformizmem wobec nauczania Kościoła. To jest istotna cecha tego typu religijności, której nie podzielają z pozostałymi kategoriami. Równocześnie jest ona widocznie wybiórcza, co stanowi właściwość wspólną z wierzącymi i niezdecydowanymi.

Selektywna religijność polega na przyjmowaniu pewnych aspektów religijności zdefiniowanych przez Kościół, a odrzucaniu innych. Zazwyczaj zakwestionowane treści nie są zastępowane innymi przekonaniami (choćby z innych religii). Wybiórczość to przede wszystkim utrata ciągłości w instytucjonalnym charakterze pobożności, a nie jej samodzielne konstruowanie¹⁴. Wiąże się z indyferentyzmem wobec tego, co odrzucone i obojętnością, że religijność została zdeinstytucjonalizowana¹⁵. Niemniej, niekiedy odrzucone aspekty religijności są zastępowane treściami pochodzącymi z różnych tradycji światopoglądowych (reinkarnacji, astrologii, ezoteryzmu) lub będących modyfikacją chrześcijaństwa¹⁶. Rzadko ta zamiana jest efektem pogłębionej refleksji i analizy teologicznej. Raczej sprowadza się do aprobaty tego, co nie jest zdewaluowane bądź ośmie-

¹⁴ J. Mariański, *Emigracja z Kościoła. Religijność młodzieży polskiej w warunkach zmian społecznych*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008, s. 457.

¹⁵ W. Klimski, *Pluralizm religijny w Polsce. Wymiary fenomenu społecznego*, w: *Pluralizm religijny i odmiany ezoteryzmu*, red. A. Wójtowicz, W. Klimski, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2019, s. 27.

¹⁶ J. Mariański, *Emigracja z Kościoła...*, s. 280.

szone przez ponowoczesną kulturę (np. wieczne potępienie) i jednocześnie jest przez nią promowane (apokatastaza, duchowość wschodu).

Religijność selektywna o różnym stopniu wybiórczości (najniższym u głęboko wierzących, najwyższym u niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej) jest najczęstszą postacią pobożności przekazywaną w socjalizacji religijnej. W świadomości społecznej funkcjonuje jako wzór, który należy realizować, gdy człowiek się nawraca bądź pogłębia swą religijność¹⁷. Miarą pobożności nie jest więc religijność kościelna, ale selektywna. Co więcej, ów model wybiórczej religijności jest na tyle utrwalony w myśleniu, że widoczny jest również w środowiskach ortodoksyjnych, w których afirmacja i wierność kościelnemu typowi religijności (przynajmniej w sferze deklaracji) jest zasadniczym atrybutem tożsamości tych środowisk¹⁸.

Młodzi głęboko wierzący są związani z religią, są jej najbliżsi. Wiara, Bóg to bohaterowie ich codzienności, jednakże nie są to jedyni jej aktorzy. Głęboko wierzący potrafią nie łączyć swojego życia wyłącznie z wiarą (tabela 4). Zostawiają pewien margines na niereligijne uzasadniania i perspektywy. Nie podzielają całkowicie nauczania Kościoła katolickiego o Opatrzności Boga (mającej wszystkim kierować) i o powołaniu człowieka. Zasadniczo to te wątki doktryny katolickiej pokazują religijny wymiar codzienności i sensu życia. Objaśniają, że realizowanie więzi z Bogiem i moralne doskonalenie (uświęcanie) dokonuje się w wykonywaniu podstawowych (rodziny, zawodowych) i wtórnych ról społecznych. Są one wpisane w zamysł Boga¹⁹, składając się ostatecznie na wypełnienie życiowego powołania jednostki. Sakralizują tym samym codzienność, nadając religijny sens życiu człowieka. Myślenie w tych kategoriach nie jest powszechne w kohorcie głęboko wierzących uczniów i studentów. Przyznaje się do niego (jeżeli w tym duchu interpretować ich deklaracje o religii jako wyłącznym źródle sensu życia i jedynym oparciem w trudnych sytuacjach) od 21,5% do 45,5% badanych (tabela 4). Wydaje się jednak, że kohorty faktycznie żyjących według tych deklaracji są mniej liczne²⁰. Najprawdopodobniej dominacja niereligijnego spojrzenia nie tyle wynika z braku znajomości katolicyzmu

¹⁷ W. Piwowarski, *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym. Studium socjologiczne*, Biblioteka Więzi, Warszawa 1977, s. 145; W. Klimski, *Religijność Polaków jako ich styl życia*, w: *Wartości i styl życia Polaków*, red. tenże, Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Wydział Filozofii Chrześcijańskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa-Olecko 2007, s. 269, 281.

¹⁸ Ł. Bertram, *Wyrodne dzieci nowoczesności. Indultowi tradycjonaliści katolicycy w Warszawie*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2016, s. 243–244.

¹⁹ J. Domaradzki, *Ethos pracy w doktrynie i praktyce Opus Dei*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2010, s. 247–248, 264, 266.

²⁰ J. Baniak, *Religijność i moralność młodzieży polskiej w latach 1956–2018 na tle przemian cywilizacyjnych i społecznych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Nauk Społecznych i Humanistycznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2022, s. 573–574.

(nauczanie o uświęceniu w codzienności jest tematem wielu kazań i szkolonej katechezy), lecz z zsekularyzowanego myślenia głęboko wierzących.

Obok selektywnej religijności głęboko wierzących można wyróżnić inny rodzaj pobożności tej kategorii – religijność kościelną²¹. Charakteryzuje ją całkowita akceptacja nauczania Kościoła w zakresie wiary, praktyk religijnych i moralności, co wyklucza wybiórcze traktowanie religii. Źródłem tej aprobaty jest postrzeganie Boga jako realnej osoby, z którą można nawiązać relacje wiary, nadziei i miłości i w różnoraki sposób je aktualizować²². Takie postrzeganie Boga wywołuje rzeczony konformizm, ale także jest pochodną przekonania, że instytucja Kościoła katolickiego i duchowieństwo są reprezentantami Boga. W tym wypadku wykład wiary i moralności to stanowisko Stwórcy.

Ta forma kościelności wiąże się z zaangażowaniem w pogłębianie więzi z Bogiem w codzienności i rozwijanie sylwetki duchowej, określanej w języku religijnym świętością. Jej celem jest osiągnięcie wiecznego zbawienia po śmierci. Religijność ta unika moralnej niedoskonałości (grzechu), dba o wierność nauczaniu Kościoła oraz dowartościowuje nadobowiązkowe praktyki religijne i indywidualne praktyki ascetyczne. W ten sposób pogłębia codzienne relacje z Bogiem. Wiara jest tu źródłem sensu życia, powszedniego bezpieczeństwa, a modlitwa podłożem przeżyć religijnych. J. Mariański w 2008 roku szacował popularność takiej kościelnej religijności w populacji młodzieży na poziomie 3,6%²³. Wolno ostrożnie sądzić, że ten odsetek jest nadal aktualny.

Oba typy religijności głęboko wierzących mają potencjał, aby być formami religijnego etosu. Ich zasadniczym budulcem jest dobrowolne i intencjonalne zaangażowanie w wartości religijne²⁴. Te typy religijności są przeciwieństwem form pobożności, wynikających z mechanicznego realizowania oczekiwań Kościoła. Selektywna i kościelna religijność głęboko wierzących ma w swej podstawie analogiczną strukturę. Ich realizacja jest wartością autoteliczną²⁵ i w podobny sposób funkcjonują w codzienności jednostki. Są formami wewnątrzświatowej ascezy i wpływają na dynamikę życia społecznego, określając tożsamość jednostek oraz relacje moralne między ludźmi²⁶. Zasadniczo są aktualizowane w codzienności, będącej „strefą” realizowania sensu życia²⁷. Dodatkowo badania pokazują, że głęboka religijność wiąże się z zyczliwszym

²¹ W. Klimski, *Religijność Polaków jako ich styl życia...*, s. 256–262.

²² M. Grabowska, *Charakterystyka potocznego języka religijnego*, „Kultura i Społeczeństwo” 1989, nr 1, s. 185.

²³ J. Mariański, *Emigracja z Kościoła...*, s. 465.

²⁴ T. Szawiel, *Struktura społeczna i postawy a grupy ethosowe (O możliwościach ewolucji społecznej)*, „Studia Socjologiczne” 1982, nr 1–2, s. 171.

²⁵ Tamże, s. 173.

²⁶ Tamże, s. 177–178.

²⁷ B. Fedyszak-Radziejowska, *Etos pracy rolnika. Modele społeczne a rzeczywistość*, PAN. IRWIR, Warszawa 1992, s. 20, 28.

nastawieniem do różnych grup społecznych, większym zaufaniem do instytucji publicznych. Koreluje z działalnością w organizacjach pozarządowych, aktywnością w wyborach politycznych i na rzecz środowiska. Ten rodzaj korelacji jest stabilny i powtarzalny²⁸.

Zakończenie

Głęboko wierzący uczniowie szkół średnich i studenci nie stanowią licznej kategorii w polskim społeczeństwie. Religijność etosowa, w której Chrystus jest drogą, Kościół domem, a bliźni szlakiem prowadzącym do Boga, należy do rzadkości²⁹. Co więcej, badania przekrojowe pokazują, że liczebność głęboko wierzących maleje³⁰. Prezentują religijność o najwyższym stopniu konformizmu wobec oczekiwań Kościoła, a i tak najczęściej ma ona cechy selektywne. U części występuje religijność kościelna – nieselektywna, bezwarunkowo podległa instytucjonalnemu modelowi pobożności. Przed kolejnymi analizami (szczególnie jakościowymi) stoi wyzwanie opisanie treści prezentowanych przez pokazane tutaj typy głębokiej religijności. W jaki sposób osoby te wyrażają i doświadczają swoje przekonania religijne, jakie wymiary pobożności akcentują, aby utrzymywać kontakt z Bogiem czy przeżywać doświadczenia mistyczne? Te poszukiwania mogą odkrywać takie typy duchowości (lub ich elementy) jak: franciszkańska, dominikańska, benedyktyńska, karmelitańska, apostołska, eumeniczna, laikatu czy małżeńsko-rodzinna. Szczególnie intrygujące zdaje się łączenie selektywnej głębokiej wiary z formami nowej duchowości (panteizmu, magii, uduchowienia świata...)³¹.

Jaki będzie los kategorii głęboko wierzących? Trudno ocenić. Realizacja prognoz przewidujących ich upowszechnienie jest mało prawdopodobna. Ich spełnianie byłoby odwróceniem aktualnie zaawansowanych w polskim społeczeństwie procesów sekularyzacji i pluralizmu społeczno-kulturowego. Szczególnie że nawet pandemia Covid-19 (będąca realnym zagrożeniem życia i okazją do szukania w religii eschatologicznej nadziei) nie dokonała rewolucyjnych zmian w pobożności Polaków. Nie przybyło odsetek głęboko wierzących

²⁸ M. Grabowska, *Religia, jednostka, wspólnota*, „Chrześcijaństwo–Świat–Polityka. Zeszyty Społecznej Myśli Kościoła” 2008, nr 2, s. 13; M. Grabowska, *Wolni ludzie w wolnym kraju*, „Tygodnik Powszechny” 2005, nr 20, s. 6.

²⁹ M. Sroczyńska, *Sacrum a młodzież*, Wydawnictwo Libron, Kraków 2021, s. 117.

³⁰ Choć są dane, według których odsetek głęboko wierzących uczniów (w latach 1996–2018) był stały, wynosił od 6% do 8%. A. Głowacki, *Religijność młodzieży i uczestnictwo w lekcjach religii w szkołach*, w: *Młodzież 2018*, red. M. Grabowska, M. Gwiazda, CBOS, Warszawa 2019, s. 154.

³¹ W. Pawluczuk, *Duchowość*, w: *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, Verbinum, Warszawa 2004, s. 90–91.

i wierzących³². Trzeba raczej spodziewać się spadku liczebności tych głęboko wierzących, choć ta kohorta wcale w przyszłości nie musi tracić na popularności. Przemawia za tym nie tylko fakt, że nie ma jednoznacznej zależności między nowoczesnością a płytką pobożnością³³, ale również to, że immanentną cechą tej religijności jest wybór. Intencjonalna decyzja o realizowaniu tej religijności nie jest jednorazowa, ale nierzadko wymaga potwierdzenia w codziennych sytuacjach, czasami o subtelny i intymny charakterze.

Struktura głębokiej religijności jest więc zakotwiczona w owym wyborze, który utrudnia przemieszczanie się na skali: od głębokiej wiary do niewiary. Łatwiej przekształca się w kierunku pogłębiania wiary i więzi z Bogiem. Niemniej trwałość głębokiej wiary wydaje się większa w przypadku kohorty studentów. Uczniowie szkół średnich z racji wieku i właściwej mu kondycji psychofizycznej prezentują mniej stabilną religijność niż ci dojrzałsi. Są bardziej otwarci na zmianę, gdyż dopiero kształtują swe przekonania i podejmowane decyzje. Dysponują większym potencjałem idącym w kierunku porzucania głębokiej wiary dla innych jej form lub niewiary³⁴. Szczególnie że religijność Polaków jest zdominowana przez jej selektywne formacje, które oddziałują na funkcjonowanie głębokiej wiary, jawiąc się jako wygodna forma pobożności w warunkach pluralizmu społeczno-kulturowego. Wszak ułatwiają łączenie różnych (niekiedy wzajemnie sprzecznych) treści.

Dla obecnej i przyszłej kondycji głębokiej wiary istotna jest religijna formacja w rodzinie. Pozostawienie jej (jak to podpowiada obowiązujący w Polsce model wychowania religijnego³⁵) wyłącznie podmiotom zewnętrznym wobec niej (parafii, szkole) oraz procesowi socjalizacji religijnej, dokonywanej przez uczestnictwo w polskiej kulturze, nie jest dziś metodą, kształtującą stabilną i pogłębioną wiarę³⁶. Sprawdzała się w okresie społeczno-politycznej izolacji i „monizmu kulturowego” (rozbiory, PRL), kiedy katolicyzm dominował w kulturze. Aktualny pluralizm społeczno-kulturowy jest nazbyt rozwinięty, aby tak modelować pobożność o wysokim stopniu konformizmu wobec doktryny Kościoła. Wymaga ona indywidualnych decyzji i troski o jej utrzymanie.

³² W. Klimski, *Religijność w czasach zarazy Covid-19*, w: *Między światem realnym a wirtualnym. Mieszkańcy Warszawy w czasie pandemii*, red. S.H. Zaręba, J. Wróblewska-Skrzek, Wydawnictwo RYS, Poznań 2021, s. 107.

³³ M. Grabowska, *Bóg a sprawa polska...*, s. 220–221.

³⁴ M. Sroczyńska, *Sacrum a młodzież...*, s. 137.

³⁵ W. Klimski, *Przyszłość lekcji religii w trzydziestą rocznicę powrotu do szkoły. Konteksty socjologiczne*, „Studia Humanistyczne AGH” 2021, nr 20 (3), s. 45.

³⁶ A. Potocki, *Wychowanie religijne w polskich przemianach. Studium socjologiczno-pastoralne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2007, s. 50; J. Baniak, *Desakralizacja kultu religijnego w Polsce. Studium socjologiczne*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2007, s. 285; J. Mariański, *Religijność młodzieży polskiej w procesie przemian w XXI wieku (analizy socjologiczne)*, Akademia Nauk Społecznych i Medycznych w Lublinie, Lublin 2023, s. 257.

Pojawia się ostatnia kwestia warta podkreślenia. Omówiona tu głęboka wiara młodych (czy to w formie selektywnej, czy kościelnej) jest wyrazem ich współczesnej wrażliwości. Oni są także „dziećmi nowoczesności”, które dokonały wyboru³⁷, że będą realizować ten typ pobożności. W ten sposób ujawniają swój indywidualizm i podmiotowość. Pluralizm społeczno-kulturowy stwarza więc okazję do ożywienia religijności i jej konstruowania, sytuującego się w ramach instytucjonalnego modelu pobożności³⁸. Widoczne to jest w polskim społeczeństwie, którego pluralizm opisują takie terminy jak: aksjologiczny nomadyzm, karanawalizacja, seksualizacja, estetyzacja, pragmatyzacja, sekularyzacja³⁹, ale także sakralizacja, wielość religijnych stylów życia i wzrost liczby nowych ruchów religijnych oraz związków wyznaniowych⁴⁰. Jednak nie tylko pluralizm sprzyja religijności, ale samo wyznanie katolickie zachęca do duchowego majsterkowania, co potwierdzają funkcjonujące w jego ramach różne typy duchowości.

Bibliografia

- Baniak J., *Desakralizacja kultu religijnego w Polsce. Studium socjologiczne*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2007.
- Baniak J., *Religijność i moralność młodzieży polskiej w latach 1956–2018 na tle przemian cywilizacyjnych i społecznych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Nauk Społecznych i Humanistycznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2022.
- Berger P.L., *Further Thoughts on Religion and Modernity*, „Society” 2012, no. 49, s. 313–316.
- Bertram Ł., *Wyrodne dzieci nowoczesności. Indultowi tradycjoniści katolicycy w Warszawie*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2016.
- Borowik I., *O zróżnicowaniu katolików w Polsce*, „Chrześcijaństwo–Świat–Polityka. Zeszyty Społecznej Myśli Kościoła” 2008, nr 2, s. 23–27.
- Domaradzki J., *Ethos pracy w doktrynie i praktyce Opus Dei*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2010.
- Fedyszak-Radziejowska B., *Etos pracy rolnika. Modele społeczne a rzeczywistość*, PAN. IRWIR, Warszawa 1992.

³⁷ P.L. Berger, *Further Thoughts on Religion and Modernity*, „Society” 2012, no. 49, s. 313; G. Schulze, *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*, Campus Verlag, Frankfurt am Main–New York 1992, s. 55.

³⁸ Ł. Bertram, *Wyrodne dzieci nowoczesności...*, s. 256.

³⁹ A. Giza-Poleszczuk, *Brzydkie kaczątko Europy czyli Polska po czternastu latach transformacji, w: Zmiana czy stagnacja? Społeczeństwo polskie po czternastu latach transformacji*, red. M. Marody, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2004, s. 262; M. Karkowska, *Socjologia wychowania. Wybrane elementy. Mechanizmy socjalizacji i edukacji szkolnej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2007, s. 176.; R. Kantor, *Społeczeństwo konsumpcji zabawy. Przypadek Polski*, w: *Wąż w raju. Zabawa w społeczeństwie konsumpcyjnym*, red. R. Kantor, T. Paleczny, M. Banaszkiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 35.

⁴⁰ K. Pańczyszyn, *Religijność jako styl życia. Studium przypadku młodzieżowej wspólnoty protestanckiej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, s. 148; W. Klimski, *Pluralizm religijny w Polsce...*, s. 11, 13, 15.

- Giza-Poleszczuk A., *Brzydkie kaczątko Europy czyli Polska po czterech latach transformacji, w: Zmiana czy stagnacja? Społeczeństwo polskie po czterech latach transformacji*, red. M. Marody, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2004, s. 247–270.
- Głowacki A., *Religijność młodzieży i uczestnictwo w lekcjach religii w szkołach*, w: *Młodzież 2018*, red. M. Grabowska, M. Gwiazda, CBOS, Warszawa 2019, s. 153–169.
- Grabowska M., *Bóg a sprawa polska. Poza granicami teorii sekularyzacji*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2018.
- Grabowska M., *Charakterystyka potocznego języka religijnego*, „Kultura i Społeczeństwo” 1989, nr 1, s. 185–197.
- Grabowska M., *Religia, jednostka, wspólnota*, „Chrześcijaństwo-Świat-Polityka. Zeszyty Społecznej Myśli Kościoła” 2008, nr 2, s. 5–22.
- Kantor R., *Społeczeństwo konsumpcji zabawy. Przypadek Polski*, w: *Wąz w raju. Zabawa w społeczeństwie konsumpcyjnym*, red. R. Kantor, T. Paleczny, M. Banaszekiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 31–55.
- Karkowska M., *Socjologia wychowania. Wybrane elementy. Mechanizmy socjalizacji i edukacji szkolnej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2007.
- Klimski W., *Pluralizm religijny w Polsce. Wymiary fenomenu społecznego*, w: *Pluralizm religijny i odmiany ezoteryzmu*, red. A. Wójtowicz, W. Klimski, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2019, s. 7–35.
- Klimski W., *Przyszłość lekcji religii w trzydziestą rocznicę powrotu do szkoły. Konteksty socjologiczne*, „Studia Humanistyczne AGH” 2021, nr 20 (3), s. 33–50.
- Klimski W., *Religijność Polaków jako ich styl życia*, w: *Wartości i styl życia Polaków*, red. tenże, Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Wydział Filozofii Chrześcijańskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa-Olecko 2007, s. 138–409.
- Klimski W., *Religijność w czasach zarazy Covid-19*, w: *Między światem realnym a wirtualnym. Mieszkańcy Warszawy w czasie pandemii*, red. S.H. Zaręba, J. Wróblewska-Skrzek, Wydawnictwo RYS, Poznań 2021, s. 93–108.
- Mariański J., *Emigracja z Kościoła. Religijność młodzieży polskiej w warunkach zmian społecznych*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008.
- Mariański J., *Katolicyzm polski, ciągłość i zmiana. Studium socjologiczne*, WAM, Kraków 2011.
- Mariański J., *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988–1998–2005–2017 (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018.
- Mariański J., *Religijność młodzieży polskiej w procesie przemian w XXI wieku (analizy socjologiczne)*, Akademia Nauk Społecznych i Medycznych w Lublinie, Lublin 2023.
- Między konstrukcją a dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988–1998–2005–2017*, red. H.S. Zaręba, M. Zarzecki, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2018.
- Pańczyszyn K., *Religijność jako styl życia. Studium przypadku młodzieżowej wspólnoty protestanckiej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016.
- Pawluczuk W., *Duchowość*, w: *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, Verbinum, Warszawa 2004, s. 90–92.
- Piwoński W., *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym. Studium socjologiczne*, Biblioteka Więzi, Warszawa 1977.
- Piwoński W., *Socjologia religii*, Redakcja Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1996.
- Potocki A., *Niewierzący a praktykujący. Materiały do refleksji nad pozorną aktywnością religijną*, „Przegląd Socjologiczny” 2009, nr 1, s. 91–106.
- Potocki A., *O Kościele także socjologicznie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017.
- Potocki A., *Wychowanie religijne w polskich przemianach. Studium socjologiczno-pastoralne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2007.

- Schulze G., *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*, Campus Verlag, Frankfurt am Main–New York 1992.
- Sroczyńska M., *Sacrum a młodzież*, Wydawnictwo Libron, Kraków 2021.
- Szawiel T., *Struktura społeczna i postawy a grupy ethosowe (O możliwościach ewolucji społecznej)*, „Studia Socjologiczne” 1982, nr 1–2, s. 157–178.
- Zaręba H.S., *Uczestnictwo w kulcie jako kanał komunikacji z sacrum w projekcie płynnej nowoczesności*, w: *Między konstrukcją a dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988–1998–2005–2017*, red. S.H. Zaręba, M. Zarzecki, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2018, s. 139–160.
- Zaręba H.S., Zarzecki M., *Homo consumens, homo eligens, homo creator – procesy fragmentyzacji życia religijnego w zbiorowości młodzieży akademickiej*, w: *Między konstrukcją a dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988–1998–2005–2017*, red. S.H. Zaręba, M. Zarzecki, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2018, s. 9–27.

BARBARA CHOJNACKA*

Dziadkowie jako znaczący inni w biograficznym doświadczeniu parentyfikacji

Grandparents as Significant Others in the Biographical Experience of Parentification

Abstrakt

We współczesnych społeczeństwach coraz rzadziej mamy do czynienia z rodzinami wielopokoleniowymi, standardem zaś są rodziny nuklearne, a zatem wąskie systemy obejmujące podsystem rodzicielski i dziecięcy. Gdy w takiej strukturze dochodzi do zakłóceń, kryzysów są to sytuacje sprzyjające mechanizmowi odwracania ról (parentyfikacji). Polega on na czerpaniu przez system z dostępnych mu zasobów, a więc przenoszeniu odpowiedzialności i zadań przynależnych dorosłym na dzieci. Przedmiotem niniejszego opracowania jest szersze postrzeganie rodziny, uwzględniające jej otoczenie, a więc dziadków. Na podstawie narracji autobiograficznych ludzi, którzy doświadczyli parentyfikacji w dzieciństwie, dokonano rekonstrukcji i analizy ich roli jako osób znaczących dla wnuków. Dziadkowie wspierali swoich wnuków, pełnili funkcję strażników rodziny, zapewniali poczucie bezpieczeństwa, wyposażając osoby parentyfikowane w pozytywne doświadczenia i wspomnienia związane z dzieciństwem.

Słowa kluczowe: znaczący inni, dziadkowie, parentyfikacja

Abstract

In modern societies, extended families are less frequent, while nuclear families are the norm, which is why narrow systems include parent-and-child subsystems. When disturbances and crises arise in such a structure, these situations are conducive to the mechanism of role reversal (parentification). It involves the system's drawing from the resources available to it and thus transferring to children the responsibility and tasks that belong to adults. The subject of this study is a broader perception of the family taking into account its surroundings, especially grandparents. Based on the autobiographical

* Dr Barbara Chojnacka – Katedra Pedagogiki Społecznej, Instytut Pedagogiki, Uniwersytet Szczeciński, e-mail: barbara.chojnacka@usz.edu.pl, ORCID: 0000-0002-5635-3126.

narratives of individuals who experienced parentification in childhood, the reconstruction and analysis of their role as people of significance to their grandchildren was made. Grandparents supported their grandchildren, acted as guardians of the family, and ensured a sense of security, endowing parentified individuals with positive experiences and childhood memories.

Keywords: significant others, grandparenthood, parentification

Wstęp

Parentyfikacja to doświadczenie rodzinne, do którego dochodzi w specyficznych okolicznościach przyczyniających się do osłabienia lub też zaburzenia struktury rodzinnej oraz jej stabilności. Mamy wówczas do czynienia z angażowaniem dziecka w podsystem rodzicielski, a więc przejmowaniem przez nie odpowiedzialności oraz zadań przypisanych zwykle osobom dorosłym. Tego rodzaju mechanizmy zachodzą w obrębie rodziny nuklearnej pomiędzy rodzicami a dziećmi, bazując na najbliższych i najbardziej intymnych relacjach. Warto jednak w takiej sytuacji spojrzeć na rodzinę szerszej, uwzględniając pozostałych członków rodziny, zwykle niemieszkających z nią pod jednym dachem.

Przedmiotem analizy w niniejszym artykule jest postrzeganie dziadków jako znaczących innych przez osoby parentyfikowane w dzieciństwie. Dokonano ich na podstawie autobiograficznych wywiadów narracyjnych. Opowieści konstruowane przez uczestników badania stanowiły swoisty retrospektywny wgląd we własne doświadczenia. Dziadkowie odgrywali w nich istotną rolę, znaczącą z perspektywy całego życia.

Założenia teoretyczne

System rodzinny w sytuacji odwrócenia ról

Parentyfikacja to termin, który pojawił się w naukach społecznych w latach 70. XX wieku za sprawą argentyńskiego psychologa rodzinnego Salvadora Minuchina i jego współpracowników, nazywający zjawisko odwrócenia ról w rodzinie między rodzicem/rodzicami a dzieckiem¹. Perspektywa strukturalnej teorii systemu pozwala na postrzeganie tego procesu w kategoriach relacji pomiędzy subsystemami w rodzinie, których granice w tym przypadku są przekraczane².

¹ S. Minuchin, B. Montalvo, B. Guerney, F. Schumer, *Families of the Slums*, Basic Books, New York 1967.

² S. Minuchin, *Families and Family Therapy*, Routledge, New York 2012; B. Chojnacka, *Przekraczanie granic subsystemowych w rodzinie – analiza doświadczeń młodych opiekunów (young carers) w kontekście praw dziecka*, „Paedagogia Christiana” 2022, nr 2 (50).

Dziecko bowiem z podsystemu dziecięcego niejako przechodzi do podsystemu rodzicielskiego, jest do niego włączane poprzez realizowane zadania czy role z gruntu przynależne rodzicom/osobom dorosłym w rodzinie³. S. Minuchin takie dziecko określał mianem „dziecka rodzicielskiego”⁴. Biorąc pod uwagę charakter podejmowanych przez dziecko działań i odpowiedzialności w rodzinie, wyróżnia się instrumentalne oraz emocjonalne odwrócenie ról. W pierwszym przypadku dziecko angażowane jest do wykonywania prac związanych z funkcjonowaniem gospodarstwa domowego jak: pranie, sprzątanie, gotowanie, zakupy, a także sprawowaniem opieki nad osobami niesamodzielnymi w rodzinie: młodszym (zwykle) rodzeństwem, osobami z niepełnosprawnościami lub chorymi. Są to zadania mające na celu zapewnić systemowi rodzinnemu przetrwanie, w miarę stabilne codzienne funkcjonowanie⁵. Drugi rodzaj parentyfikacji to ten mniej widoczny, emocjonalny, związany z troską dziecka o dobrostan, samopoczucie rodziców czy innych członków rodziny⁶. Oba rodzaje parentyfikacji stanowią odzwierciedlenie owej odpowiedzialności dziecka za rodzinę, które wynika nie tyle z jego gotowości, rzeczywistej chęci czy jego rozwoju naturalnego, ile z poczucia obowiązku, konieczności ratowania i zachowania trwałości systemu rodzinnego⁷. Istotą parentyfikacji jest mechanizm przeniesienia odpowiedzialności wpisanej w rolę rodzicielską na dziecko oraz o przyjmowaniu owej odpowiedzialności przez dziecko, które znalazło się w sytuacji bez wyjścia⁸. Dziecko staje się rodzinnym bohaterem pragnącym ochronić to, co mu najbliższe, podejmując w związku z tym zadania nieprzypisane do roli dziecka w rodzinie, niejednokrotnie wykraczające ponad jego siły, przekraczając nie tylko granice subsystemowe, ale i pokoleniowe⁹.

Wobec powyższego warto zwrócić uwagę na warunki, które sprzyjają odwróceniu ról rodzinnych. Ogólnie można je scharakteryzować jako wszystkie sytuacje rodzinne, które mają znamiona kryzysu, mogące być postrzegane jako

³ J. Sang, J.A. Cederbaum, M.S. Hurlburt, *Parentification, Substance Use, and Sex among Adolescent Daughters from Ethnic Minority Families: The Moderating Role of Monitoring*, „Family Process” 2013, no. 53(2), s. 262.

⁴ S. Minuchin, *Families and Family Therapy...*

⁵ A. DiCaccavo, *Working with Parentification: Implications for Clients and Counselling Psychologists*, „Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice” 2006, no. 79(3); B. Chojnacka, *Doświadczenie parentyfikacji. Perspektywa biograficzna*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2021, s. 39–42.

⁶ S. Minuchin, B. Montalvo, B. Guernsey, F. Schumer, *Families of the Slums...*

⁷ L.M. Hooper, *Expanding the Discussion Regarding Parentification and Its Varied Outcomes: Implications For Mental Health Research and Practice*, „Journal of Mental Health Counseling” 2007, no. 29(4), s. 322–337.

⁸ B. Chojnacka, *Doświadczenie parentyfikacji...*, s. 129.

⁹ L. Earley, D. Cushway, *Parentified Child*, „Clinical Child Psychology and Psychiatry” 2002, no. 7(2), s. 163–178; J. Sang, J.A. Cederbaum, M.S. Hurlburt, *Parentification, Substance Use, and Sex...*, s. 262.

problemowe, wywoływać dysfunkcyjność systemu i naruszać jego strukturę. Do grup ryzyka zalicza się zatem rodziny doświadczone uzależnieniem, chorobą, niepełnosprawnością, rodziny monoparentalne, migranckie i wielodzietne¹⁰.

Szereg dotychczas zrealizowanych badań skłania do rozpatrywania zjawiska parentyfikacji, uwzględniając perspektywę całościową. Oznacza to możliwość rozpoznania konsekwencji takiego zaburzonego układu ról rodzinnych, zwłaszcza gdy ma ono charakter długotrwały. Za Gregorym Jurkovicem wskazuje się na adaptacyjny (związany m.in. z nabywaniem nowych użytecznych umiejętności, poczuciem satysfakcji i bycia potrzebnym) oraz destrukcyjny (związany z odczuwanymi trudnościami, poczuciem przeciążenia negatywnie wpływającymi na życie i rozwój dziecka) charakter parentyfikacji¹¹. Określenie istoty odwrócenia ról w rodzinie wiąże się nieodłącznie z doświadczanymi konsekwencjami takiego stanu rzeczy. W przeprowadzonych analizach jakościowych zwrócono uwagę na dwojakiego rodzaju skutki obserwowane zarówno w dzieciństwie osób parentyfikowanych, jak i w dorosłości. W okresie dzieciństwa dziecko przejmujące role osoby dorosłej może odczuwać dumę i satysfakcję z faktu bycia użytecznym, ważnym w rodzinie, może wzbudzać podziw, wzmacniając swoje poczucie sprawczości – to aspekty pozytywne. Jednocześnie ich doświadczeniem są niezaspokojone potrzeby emocjonalne, przeciążenia obowiązkami, brak czasu na zabawę i naukę, relacje z rówieśnikami, destrukcyjne poczucie odpowiedzialności, poczucie niesprawiedliwości i nieadekwatności. Wśród pozytywnych konsekwencji odwróconego porządku ról w rodzinie odczuwanych już w dorosłości wskazuje się umiejętności organizacyjne, umiejętność przyjmowania odpowiedzialności za innych, np. w pracy, samodzielność w działaniu i dążeniu do osiągnięcia celów. Natomiast wśród konsekwencji negatywnych wymienia się: trudności w relacjach z rodziną pochodzenia, brak separacji od rodziców, nieuporządkowane relacje z rodzeństwem, problemy w relacjach intymnych oraz w relacjach z własnymi dziećmi, a także trudności psychosomatyczne¹².

Z powyższego wynika, że sytuacja kryzysu w rodzinie stanowi podstawę do uruchomienia mechanizmu odwracania ról. System rodzinny bowiem w pierwszej kolejności czerpie z zasobów znajdujących się najbliżej. Dlatego też w sytuacji, gdy rodzice nie są w stanie sprostać wymogom roli rodzicielskiej, dzieci zastępują je niejako w tych zadaniach.

Doświadczenie parentyfikacji przypada na kluczowy okres w życiu człowieka: dzieciństwa i adolescencji, w którym dochodzi do istotnych z całościowego punktu widzenia procesów i przemian. Istotną rolę w rozwoju człowieka odgrywają inni ludzie oraz interakcje z innymi osobami, głównie w okresie dzieciń-

¹⁰ K. Schier, *Dorośle dzieci. Psychologiczna problematyka odwrócenia ról w rodzinie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2015, s. 199–218.

¹¹ G.J. Jurkovic, *Lost Childhoods: The Plight of the Parentified Child*, Brunner/Mazel, New York 1997.

¹² B. Chojnacka, *Doświadczenie parentyfikacji...*, s. 183.

stwa. W sytuacji odwrócenia ról w rodzinie mogą stawać się oni dodatkowym wsparciem oraz źródłem odporności psychicznej.

Znaczący inni

Dzięki obecności innych ludzi oraz relacjom z nimi jesteśmy wyposażeni w: poczucie bezpieczeństwa, autonomii, swobody w działaniu i kontroli nad sytuacją, świadomość bliskości, przynależności do kogoś, gotowość do samodzielnych działań¹³. W dzieciństwie człowiek ma zazwyczaj stały kontakt z rodzicami (lub osobami, które ich zastępują), dziadkami, rodzeństwem, kuzynostwem, dziećmi sąsiadów lub znajomych rodziców, rówieśnikami – kolegami i koleżankami z przedszkola czy szkoły, różnymi osobami dorosłymi (sąsiedzi, rodzice rówieśników, nauczyciele, lekarze, osoby przypadkowo spotkane, które jednak odegrały istotną rolę w jego życiu), postaciami będącymi wytworami kultury (bohaterowie książek, filmów, programów, muzycy), z którymi się identyfikuje¹⁴. Są to tzw. osoby znaczące w życiu człowieka.

Termin „osoba znacząca” wprowadził amerykański psychiatra Harry Stack Sullivan, by określić nim osobę, której zdanie i opinie są szczególnie istotne w rozwoju samowiedzy i kształtowaniu osobowości¹⁵. Anna I. Brzezińska stwierdza, że osoba znacząca to:

- Osoba, z którą ma się do czynienia ze względu na znaczną częstotliwość kontaktów oraz/lub na istotną wagę tych kontaktów. Zapewnia ona zaspokajanie ważnych dla człowieka potrzeb.
- Osoba, z którą łączy człowieka wyjątkowa więź emocjonalna, podbudowana bliskością, wzajemnym zaufaniem, zrozumieniem siebie nawzajem.
- Osoba będąca wzorem postępowania. Szczególnie małe dzieci mają tendencję do naśladowania zachowania, sposobu mówienia, gestów. W dalszych etapach rozwoju pojawia się identyfikowanie się z taką osobą, przejmowanie jej sposobów wartościowania, poglądów, spojrzenia na świat i otaczającą rzeczywistość.
- Osoba będąca autorytetem – to osoba, z której porad człowiek korzysta w kwestiach problemowych, do której opinii często się odwołuje. Stanowi wzór postępowania oraz wzorzec moralny¹⁶.

¹³ A.I. Brzezińska, *Jak przebiega rozwój człowieka?*, w: *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. taż, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2013, s. 34.

¹⁴ Tamże, s. 34–36.

¹⁵ H.S. Sullivan, *Conceptions of Modern Psychiatry*, Oxford England 1947, cyt. za: A.M. Colman, *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 481.

¹⁶ A.I. Brzezińska, *Jak przebiega rozwój człowieka?...*, s. 35–36.

Lucyna Bakiera i Barbara Harwas-Napierała natomiast zauważają, że:

oddziaływanie osoby znaczącej zostawia trwałe oraz szczególny ślad w strukturach psychicznych oraz zachowaniu jednostki i ma fundamentalne znaczenie dla przebiegu rozwoju psychospołecznego, zarówno w dzieciństwie, adolescencji, jak i w dorosłości. Z tego względu można uznać, że jest to osoba przyczyniająca się do zmian rozwojowych innej osoby lub innych osób¹⁷.

Interesujące wydaje się, kto na poszczególnych etapach rozwoju staje się dla człowieka znaczący. W dzieciństwie są to opiekunowie i nauczyciele. W okresie dorastania człowiek potrzebuje powiernika i doradcy, w dorosłości zaś mentora i terapeuty¹⁸. W okresie wczesnego i średniego dzieciństwa to rodzice przede wszystkim pełnią funkcje osób znaczących. Po rozpoczęciu edukacji do tego grona dołączają nauczyciele, a w okresie adolescencji rówieśnicy. W dorosłym życiu człowiek częściowo samodzielnie dobiera grono osób znaczących, a kontakty z nimi opierają się zarówno na relacjach zależności, jak i podrzędności czy wzajemności¹⁹.

Oddziaływanie osób znaczących może skłaniać do przejawiania nowych zachowań lub inspirować do wyboru konkretnego postępowania czy tłumienia innego. Każdy posiada bowiem pewien wachlarz dostępnych sobie tendencji i zachowań, który dzięki osobom znaczącym ulega poszerzeniu lub zweryfikowaniu²⁰. Zaznaczyć jednak należy, że owo oddziaływanie osób znaczących może mieć charakter zarówno pozytywny, jak i negatywny, tzn. może ono wzmacniać i wzbogacać człowieka lub jemu szkodzić i dezorganizować jego życie. Wpływ pozytywny związany jest z następującymi rodzajami ich postępowania:

- Demonstrowanie konstruktywnych wzorców zachowania – w ten sposób osoba znacząca przedstawia w swoich działaniach zachowania powszechnie społecznie aprobowane.
- Kontrola – w sytuacjach wychowawczych polega na stawianiu granic względem aktywności jednostki, skłanianiu jej do postępowania zgodnie z przyjętymi i akceptowanymi w danej kulturze i społeczności normami.
- Inspirowanie – polega na aktywizowaniu jednostki, pobudzeniu do działania, intensyfikowaniu ich oraz ukierunkowywaniu.
- Współdziałanie – odnosi się do sytuacji, w której jednostka współpracuje z osobą znaczącą w dążeniu do wspólnego celu, przy ześrodkowaniu wysiłków.

¹⁷ L. Bakiera, B. Harwas-Napierała, *Wzory osobowe w rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016, s. 12.

¹⁸ Tamże, s. 34.

¹⁹ Tamże, s. 13.

²⁰ Tamże, s. 12.

- Wsparcie – jest to pomoc udzielana jednostce w sytuacji trudnej. Przybiera formę wsparcia emocjonalnego, informacyjnego, wartościującego, instrumentalnego i duchowego²¹.

W sytuacji odwrócenia ról w rodzinie główne osoby znaczące, czyli rodzice, okazują się tymi, którzy przypisanych sobie zadań nie wypełniają w sposób właściwy bądź oczekiwany. Dziecko przejmujące wówczas odpowiedzialność musi poszukiwać alternatywy, innych osób mogących spełniać funkcję osób znaczących. Bardzo często stają się nimi dziadkowie.

Dziadkowie w systemie rodzinnym

Analizując system rodzinny w szerszym zakresie, możemy oprócz wskazanych subsystemów – rodzicielskiego i dziecięcego – wyróżnić również podsystem dziadków. Jako że coraz rzadziej mamy do czynienia z modelem rodziny wielopokoleniowej, w której seniorzy zamieszkują pod jednym dachem ze swoimi wnukami i dziećmi²², rola dziadków jest na nowo definiowana i interpretowana. Wiąże się to również z innymi istotnymi przemianami funkcjonowania rodziny jako takiej, osadzonych w przeobrażeniach społecznych i ekonomicznych. Podejmowane tu rozważania odnoszą się do roli dziadków w systemie rodzinnym nierealizującym swoich funkcji w sposób prawidłowy. Warto jednak zwrócić uwagę w pierwszej kolejności na postrzeganie roli i funkcji dziadków we współczesnej rodzinie, zwłaszcza w relacji z wnukami.

Dostępne badania wskazują, że dziadkowie są dla wnuków osobami ważnymi nie tylko ze względu na opiekę, jaką nad nimi sprawują, ale również ze względu na specyfikę więzi, jaka tworzy się między nimi. Ma ona bowiem charakter międzygeneracyjny, co osadza młodych ludzi w przeszłości rodziny i pozwala kształtować ich indywidualną tożsamość²³. Podkreślić należy, że wnukowie z kontaktu z dziadkami wynoszą takie korzyści jak: poczucie bycia kochanym, wiara religijna, zasady moralne, znajomość dziejów rodziny, silna wola, samodyscyplina, pracowitość oraz miłość do ojczyzny. Okazuje się zatem, że rola dziadków nadal pozostaje znacząca w rodzinie i wychowaniu wnuków²⁴. Aktywne ich uczestnictwo w opiece nad młodym pokoleniem, a więc częstotli-

²¹ H. Sęk, R. Cieślak, *Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne*, w: *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, red. ciż, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 11–28.

²² CBOS, *Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego w Polsce. Komunikat z badań nr 46/2019*, oprac. M. Bożewicz, Fundacja Centrum Badań Opinii Społecznej, Warszawa 2019.

²³ J.K. Wawrzyniak, *Opiekuńczo-wychowawcza rola dziadków w rodzinie*, „Pedagogika Rodziny” 2011, nr 1(2), s. 96.

²⁴ L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, TN KUL, Lublin 2003, s. 123.

wość kontaktów oraz doświadczenie życiowe sprawiają, że stają się dla wnuków autorytetami, wzorami do naśladowania²⁵.

Na uwagę zasługują cztery aspekty roli dziadków i ich znaczenie dla rozwoju wnuków wyszczególnione przez K. Appelt: „kotwica”/punkt odniesienia, ochroniarz/opiekun, arbiter/negocjator, historyk. W pierwszym aspekcie wyróżnia się: troskę o relacje rodzinne, funkcję scalającą rodzinę, bycie źródłem mądrości życiowej, sensu życia i wartości. Dziadkowie jako ochroniarze/opiekunowie gwarantują wsparcie dla rodziców (swoich dzieci) w wychowaniu i opiece nad dziećmi, wspierają finansowo, stanowią źródło bliskości i bezwarunkowej akceptacji dla wnuków. W trzecim aspekcie dziadkowie stają się negocjatorami czy mediatorami pomiędzy rodzicami a dziećmi w sytuacjach konfliktowych, pomagają im zrozumieć siebie nawzajem. Jako historycy stają się źródłem zakorzenienia i ciągłości pokoleniowej, gwarancją trwałości powiązania między przeszłością a teraźniejszością rodziny, pielęgnują tradycję i rodzinne przekazy²⁶. Wynika z tego, że niezależnie od tego, czy dziadkowie przebywają na co dzień w systemie rodzinnym, zamieszkując z wnukami pod jednym dachem, czy nie, ich znaczenie w jego funkcjonowaniu pozostaje istotne.

Metodologia badań własnych

Prezentowane tu rozważania koncentrują się wokół roli dziadków w rodzinie doświadczającej parentyfikacji. Mechanizm odwrócenia ról w rodzinie jest reakcją na wyraźne osłabienie jej struktury. System rodzinny w celu zachowania wewnętrznej funkcjonalności i homeostazy w różny sposób sięga po dostępne sobie zasoby. W pierwszej kolejności po dzieci, w dalszej zaś po kolejnych uczestników, czyli dziadków.

Wobec powyższego sformułowano następujące pytania badawcze:

- Jak rolę dziadków w sytuacji odwrócenia ról w rodzinie postrzegają osoby parentyfikowane w perspektywie biograficznej?
- Czy i jakie cechy osób znaczących narratorzy przypisują dziadkom w perspektywie biograficznej?

Biorąc pod uwagę procesualność doświadczenia parentyfikacji, jego przebieg w toku życia poszczególnych osób znajdujących się w określonych sytuacjach, na uwagę zasługuje tu perspektywa biograficzna. I w takiej też metodzie osadzone zostają niniejsze rozważania. Na ich użytek dokonano ponownej analizy

²⁵ M. Pieńkos, *Dziadkowie w wychowaniu wnuków na podstawie opinii osób młodych i starszych*, „Forum Pedagogiczne” 2015, nr 2, s. 284.

²⁶ K. Appelt, *Współcześni dziadkowie i ich znaczenie dla rozwoju wnuków*, w: *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*, red. A. Brzezińska, K. Ober-Łopatka, R. Stec, K. Ziółkowska, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2007, s. 89.

narracji autobiograficznych osób parentyfikowanych pozyskanych w badaniu realizowanym przez autorkę w ramach rozprawy doktorskiej pt. „Doświadczenie parentyfikacji w perspektywie biograficznej”²⁷. Zastosowana w nich została technika autobiograficznego wywiadu narracyjnego autorstwa Fritza Schütze²⁸. Analizy opierały się zatem na osobistych narracjach – życiorysach konstruowanych w wyniku interakcji narratora i badacza²⁹.

W badaniu wzięło udział 25 osób w wieku 20–67 lat (8 mężczyzn i 17 kobiet) zaproszonych do wywiadu w wyniku dopasowania do kryteriów doboru (dobór celowy). Obejmowały one sytuacje rodzinne określone wcześniej jako grupy ryzyka – rozmówcy pochodzili zatem z rodzin doświadczających: uzależnienia, nadużywania (głównie) alkoholu, choroby lub niepełnosprawności, konfliktu/rozvodu rodziców, samotnego rodzicielstwa³⁰. Rozmówców poszukiwano i angażowano do badania poprzez osobiste rekomendacje i kontakty, metodą kuli śniegowej³¹ oraz za pośrednictwem mediów społecznościowych. Po wytypowaniu potencjalnego narratora następowała pierwsza, nieformalna rozmowa, w której przedstawiano cel badania oraz uzyskiwano podstawowe informacje o jego rodzinie, możliwości wystąpienia doświadczenia parentyfikacji, na podstawie których dokonywano zakwalifikowania do wywiadu. Doświadczenia rodzinne zaś nie tylko stanowiły przedmiot, ale także warunkowały dobór rozmówców. W poniższej tabeli zaprezentowano ogólną charakterystykę respondentów ze względu na wiek, płeć oraz ich sytuację rodzinną.

Tabela 1. Charakterystyka rozmówców: wiek, płeć, sytuacja rodzinna

Lp.	Wiek	Płeć (K/M)	Sytuacja rodzinna
1	42	K	Zaniedbanie emocjonalne, konflikt rodziców
2	21	M	Przemoc w rodzinie, alkoholizm, rodzina wielodzietna
3	42	K	Nieszczęśliwy związek rodziców, alkoholizm, rozwód, zaniedbanie emocjonalne
4	37	K	Alkoholizm, przemoc, rozwód
5	69	K	Śmierć rodzica, rodzina monoparentalna, alkoholizm
6	43	M	Choroba rodzica, alkoholizm
7	29	K	Choroba rodzica, śmierć rodzica, uzależnienie rodzica, rodzina wielodzietna, monoparentalna

²⁷ B. Chojnacka, *Doświadczenie parentyfikacji...*

²⁸ F. Schütze, *Biographieforschung und Narratives Interview*, „Neue Praxis” 1983, nr 3, s. 283–293.

²⁹ C.K. Riessman, L. Quinney, *Narrative in Social Work: A Critical Review*, “Qualitative Social Work” 2005, no. 4(4), s. 91–412. DOI: 10.1177/147332500505864.

³⁰ K. Schier, *Dorośle dzieci...*, s. 199–218.

³¹ S. Ciuk, D. Latusek-Jurczak, *Etyka w badaniach jakościowych*, w: *Badania jakościowe*, t. 1: *Podejścia i teorie*, red. D. Jemielniak, Warszawa 2012, s. 26.

8	35	K	Niepełnosprawność rodzica, choroba psychiczna rodzica, opuszczenie rodziny przez rodzica, rodzina monoparentalna
9	25	M	Rodzina transnarodowa (wyjazd zarobkowy rodzica)
10	35	K	Rodzina transnarodowa (wyjazd zarobkowy rodziców)
11	45	K	Rodzina wielodzietna, śmierć rodzica, rodzina monoparentalna
12	25	K	Choroba i śmierć rodzica, rodzina monoparentalna
13	24	M	Konflikt rodziców, przemoc w rodzinie, rozstanie rodziców, alkoholizm
14	30	M	Alkoholizm
15	41	K	Rodzina monoparentalna, choroba psychiczna rodzica
16	23	K	Alkoholizm
17	33	K	Alkoholizm, choroba psychiczna, rozstanie rodziców
18	27	K	Rozwód, rodzina monoparentalna
19	37	M	Rodzina transnarodowa
20	46	M	Rodzina rozłączona z powodu pobytu rodzica w zakładzie karnym, czasowo monoparentalna
21	37	M	Alkoholizm, śmierć rodzica
22	22	K	Choroba w rodzinie (rodzeństwa)
23	42	K	Konflikt rodziców
24	29	K	Rodzina wielodzietna, alkoholizm
25	24	K	Choroba rodzica

Źródło: opracowanie własne.

Zrealizowane wywiady jakościowe poddane zostały transkrypcji, a następnie procedurze analitycznej wyznaczonej przez autora techniki. Obejmowała ona poszczególne etapy od formalnej analizy tekstu, opisu strukturalnego, określeniu struktur teoretycznych oraz procesowych, przez analityczną abstrakcję i kontrastowe porównywanie, po budowanie modelu teoretycznego³². Na szczególną uwagę w procesie analizy zasługuje, pojawiające się w opisie strukturalnym, wyłonienie tzw. figur poznawczych w uzyskanych narracjach, które zostaje bezpośrednio przeniesione na grunt prowadzonych w tym artykule rozważań na temat dziadków jako znaczących innych w rodzinie z doświadczeniem parentyfikacji.

³² F. Schütze, *Biographieforschung und Narratives Interview...*, s. 283–293; B. Chojnacka, *Doświadczenie parentyfikacji...*, s. 52–54; S.H. Chase, *Wywiad narracyjny. Wielość perspektyw, podejść, głosów*, w: *Metody badań jakościowych*, t. 2, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 15–55.

Wyniki

W badaniach narracyjnych nad doświadczeniem odwrócenia ról w rodzinie dzieciństwo określono mianem parentyfikowanego, natomiast rodzicielstwo parentyfikującego. Tak przyjęte nazewnictwo lokuje odpowiedzialność po stronie rodziców, postrzegając ich jako inicjujących, sprawczych w procesie odwrócenia ról, dzieci zaś jako tych partnerów interakcji, które niejako odwróceniu ról są poddawane³³. Tymczasem istotnym zasobem w kontekście podejmowanych tu rozważań okazują się ci, którzy zwykle na co dzień nie są częścią systemu rodzinnego w jego podstawowym rozumieniu, lecz mogą stanowić jego rozszerzenie, otoczenie, czyli dziadkowie. Analiza autobiograficznych wywiadów narracyjnych pozwoliła wskazać ich rolę i znaczenie wskazywane przez osoby, które doświadczyły w swoim dzieciństwie odwrócenia ról rodzinnych. Wyniki zostaną zaprezentowane w dwóch częściach. Pierwsza będzie bezpośrednim odzwierciedleniem tego, jak sami narratorzy (re)konstruowali w swoich opowieściach obecność i rolę dziadków w ich dzieciństwie. W drugiej natomiast dokonane zostało osadzenie obecności dziadków w koncepcji znaczących innych.

Obecność dziadków i jej rola w sytuacji odwrócenie ról w rodzinie – (re)konstrukcje narracyjne

Dziadkowie w większości analizowanych narracji byli wskazywani jako osoby wspierające, zapewniające poczucie bezpieczeństwa, azylu, gwarantujący spójność i stabilność życia rodzinnego. Znaczenie ich obecności narratorzy oceniali w zależności od okresu życia, który w opowieści rekonstruowali z perspektywy dorosłości. W badaniach nad doświadczeniem parentyfikacji wyłonione zostały trzy istotne fazy dzieciństwa w sytuacji odwróconego porządku ról. Są to: dzieciństwo właściwe, faza przejściowa oraz dzieciństwo dorosłe³⁴. W czynionych tu analizach obecność dziadków lokowana będzie w wymienionych okresach, co przedstawiono w tabeli 2.

Specyfiką dzieciństwa właściwego jest postrzeganie rodziny i jej funkcjonowania jako naturalnego układu, w którym rodzice wypełniają swoje rodzicielskie zadania, dzieci zaś mogą doświadczać czasu bez trosk i odpowiedzialności³⁵. W tej sytuacji dziadkowie wpisują się w prawidłowo funkcjonujący system rodzinny, tworząc otoczenie rodziny nuklearnej i pozostając w roli dziadków. Bezproblemowość to jedno z oblicz i interpretacji dzieciństwa właściwego ukazywanych w narracjach. W wielu bowiem przypadkach trudności i sytuacje

³³ B. Chojnacka, *Doświadczenie parentyfikacji...*, s. 61–155.

³⁴ Tamże, s. 76–88.

³⁵ Tamże, s. 78–80.

Tabela 2. Dziadkowie w poszczególnych fazach dzieciństwa z doświadczeniem parentyfikacji

Dzieciństwo właściwe	Faza przejściowa	Dzieciństwo dorosłe
<ul style="list-style-type: none"> • Rodzice pozostają w swojej roli; • Dziadkowie pozostają w roli dziadków; • Dziadkowie jako osoby mobilizujące rodziców do funkcjonowania w swoich rolach; • Dziadkowie jako strażnicy funkcjonalności rodziny. 	<ul style="list-style-type: none"> • Dziadkowie jako osoby zapewniające wsparcie całej rodziny; • Dziadkowie przejmujący funkcje wychowawcze wobec wnuków. 	<ul style="list-style-type: none"> • Dziadkowie wspierający głównie wnuków; • Dziadkowie zapewniający azyl i wytchnienie wnukom; • Dziadkowie przejmujący funkcje wychowawcze wobec wnuków; • Dziadkowie coraz mniej aktywni ze względu na wiek i stan zdrowia.

Źródło: opracowanie własne.

krzysowe były wówczas w załączku lub następowały w późniejszych fazach życia rodzinnego. Jednak drugim rodzajem tłumaczenia tak postrzeganego dzieciństwa jest konstruowanie takiego jego obrazu, który może okazać się użyteczny na potrzeby narracji. To znaczy, dziecko mogło nie doświadczać trudności, gdyż nie potrafiło ich rozpoznawać ze względu na wiek i brak wiedzy, nie rozumiało tego, co mogło się dziać, więc nie postrzegało określonych sytuacji jako problemowych, otoczenie (w tym także dziadkowie) nie pozwalało na to, by ich doświadczało. Wyłania się tu zatem chroniąca funkcja realizowana przez dziadków, którzy tworzyli dla swoich wnuków bezpieczną przestrzeń, co pozwoliło im – już jako osobom dorosłym – zbudować w narracji pozytywny punkt odniesienia. Potwierdzenie tego znajdujemy w poniższych fragmentach wywiadów:

„Wtedy miałam naprawdę bosko, bo babcia pozwalała mi na wszystko, miałam też tam naprawdę raj na ziemi. Ja wracałam stamtąd wiesz 8 kilo grubsza, bo babcia całą zimę i wiosnę przynosiła do domu słodycze, miała to na piecu, który już był nieużywany, miała po prostu jakiś zapasik po prostu dla mnie... wszystkich pierników... naprawdę było wszystko. I ja na przykład przez trzy tygodnie czy tam miesiąc to wszystko zżerałam” (W3, kobieta, 42 lata).

„Większość czasu spędzałam u babci. Później urodził się mój brat, którego za dużo nie pamiętam, bo albo chodziłam do szkoły, albo wszystkie weekendy, święta, wakacje, ferie spędzałam u babci, u tej mamy mojej mamy, tam miałam swoje życie poukładane. I dopóki jeździłam do babci to był w sumie jeden z najszczęśliwszych okresów” (W12, kobieta, 25 lat).

„Właściwie na początku wychowywała mnie babcia, bo mama pracowała, tata pracował, a mną zajmowała się babcia. No i dość ciepło wspominam ten okres, to było tak do szczęścia siedmiu lat. Byłam ich najstarszą wnuczką, więc dostawałam jakby te wszelkie ciepło, które gdzieś tam się znajdowało w rodzinie” (W11, kobieta, 45 lat).

Z dzieciństwem właściwym wiąże się też funkcjonowanie dziadków w roli strażników rodziny, spajających ją jako całość, mobilizujących jej członków do podejmowania wysiłku na jej rzecz. Narratorzy wskazują, że obecność dziadków w rodzinie stanowiła swoisty czynnik chroniący przed pogłębieniem kryzysu.

„Mieszkaliśmy z babcią, mamą mojej mamy, która bardzo długo całą rodzinę trzymała w ryzach. Zawsze była taką osobą, która wszystkich godziła, która była właśnie taką mądrą głową, która tłumaczyła: tak nie wolno, nie wolno się kłócić, trzeba żyć w zgodzie, trzeba się szanować i tak dalej i tak dalej. I to naprawdę było czuć, jak jej zabrakło, że to wszystko się gdzieś tam rozpadło” (W8, kobieta, 35 lat).

„To znaczy to było na takiej zasadzie, że rok wcześniej babcia zmarła, matka ze strony mamy i faktycznie ojciec się bał matki, to znaczy teściowej. Bał się... po jej śmierci zaczął pić” (W2, mężczyzna, 21 lat).

Rozmówcy, którzy mieli możliwość bycia w takiej relacji z dziadkami, podkreślali, że to dzięki nim przywoływany obraz dzieciństwa (tej jego części) pozostaje pozytywny. Czas przebywania z dziadkami kojarzył im się z zabawą, poczuciem bezpieczeństwa, czułością, dziecięcą swobodą, wsparciem. Wspominali go z wyraźnym sentymentem, podkreślając jednocześnie istotne znaczenie tego okresu w ich życiu jako swoistej „skrzyni dobrych doświadczeń”, z których dziecko mogło czerpać w późniejszym czasie i do której wraca się myślami również w dorosłości.

Okres ten wydaje się szczególnie istotny, gdy uwzględni się perspektywę całościową oraz następujące po nim doświadczenia narratorów. Dziadkowie, pozostając w swojej roli, potwierdzanej w wielu dostępnych badaniach, przyczyniali się do kształtowania nie tylko obrazu owego właściwego dzieciństwa, ale też konstruowania swoistej odporności swoich wnuków i ich gotowości do udźwignięcia przyszłych trudnych doświadczeń.

Koresponduje to z dotychczasowymi badaniami nad wsparciem udzielanym przez dziadków dzieciom i wnukom, które potwierdzają, że takie ich oddziaływanie korzystnie wpływa na funkcjonalność rodziny oraz stan emocjonalny jej członków³⁶. Okazuje się, że ich obecność może być również postrzegana jako czynnik *resilience* korzystnie wpływający na dobrostan wnuków³⁷.

³⁶ A. Twardowski, *Rola dziadków we wspomaganii rozwoju dzieci z niepełnosprawnościami*, w: *Wspomaganie rozwoju dzieci z rzadkimi zespołami chromosomowymi*, red. tenże, Wydawnictwo Naukowe PTP, Poznań 2008, s. 37–53; E. Napora, *Relacje z dziadkami w retrospekcyjnych badaniach dorosłych wnucząt*, „Psychologia Wychowawcza” 2016, nr 10, s. 84–97.

³⁷ A. Kozerska, E. Miszczak, E. Napora, *Zaangażowanie dziadków w ocenie wnuków z rodzin samotnych matek*, „Kultura i Edukacja” 2015, nr 1(107), s. 231–246.

W fazie przejściowej zidentyfikowana została konieczność przejmowania niektórych elementów roli rodzicielskiej przez dziadków. Była to ich reakcja na nasilające się trudności, których doświadczał system rodzinny, będąca naturalnym mechanizmem wspierającym. Szczególnie wyraźnie w narracjach wybrzmiał wymiar opieki roli rodzicielskiej w formie opieki fizycznej, społecznej i emocjonalnej³⁸.

Tabela 3. Wymiar opieki roli rodzicielskiej realizowany przez dziadków

Opieka fizyczna	„Mieszkała z nami też babcia i babcia się nami opiekowała, babcia nas zawoziła do przedszkola” (W7, kobieta, 29 lat). „I mimo, że nie gadała ze mną o emocjach o czymś tam innym, to wystarczyło po prostu dla mnie, że ona jest, że robi mi pierogi... Ona była tą taką krzątającą się mamą. Tak jak sobie na przykład dzisiaj wyobrażam, jak powinien dom wyglądać, to mniej więcej tak właśnie, jak moja babcia to ogarniała” (W17, kobieta, 33 lata).
Opieka społeczna	„Wystarczyło, że byłam i że babcia się mogła mną wiesz w niedzielę w kościele pochwalić” (W3, kobieta, 42 lata). „U babci miałam grupę dzieciaków, z którymi się świetnie bawiłam, gry planszowe, karty, jeżdżenie na rowerach, skakanie po drzewach, chodzenie po jakichś bagnach, bawienie się w podchody, grupa harcerska, to mi zajmowało czas. Babcia, która była taka super kochana, tylko w tych garach stała. My z podwórka wbiegaliśmy i tylko po prostu wiesz, na żarcie, na deserki, na coś tam, wieczorami później jakaś wspólna książka czy jakieś oglądanie wspólnie filmów, więc ta rodzinność była przez te dzieciaki, które miały podobne problemy i przez tą moją babcie” (W3, kobieta, 42 lata).
Opieka emocjonalna	„Moja babcia to była jedyna moja bezpieczna przystań. Tylko tam czułam się bezpiecznie, tylko wakacje – i tam czułam się zadbana, kochana, pomimo tego, że moja babcia miała dziesięcioro dzieci, ze trzydzieścioro wnucząt i ja w tym wszystkim, ale nigdy mi nie odmówiła, żebym mogła przyjechać” (W17, kobieta, 33 lata).

Źródło: opracowanie własne.

W tabeli 3 zostały zaprezentowane fragmenty narracji odnoszące się do realizowania przez dziadków zadań w zakresie opieki fizycznej, społecznej i emocjonalnej. Pierwszy aspekt odnosił się do za spokojania podstawowych fizycznych potrzeb dziecka. Dziadkowie dbali m.in. o zapewnienie pożywienia, miejsca do snu i spędzania czasu, schronienia. W narracjach rozmówcy określali ich jako osoby dbające o wnuków, organizujące ich życie. Opieka o charakterze społecznym to działania, w ramach których dziadkowie stwarzali wnukom

³⁸ A. Kwak, *Spółeczny i indywidualny wymiar rodzicielstwa*, w: *Rodzicielstwo: między domem, prawem, służbami społecznymi*, red. taż, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2008, s. 24–25.

warunki do nawiązywania kontaktów z innymi, zarówno rówieśnikami, jak i dorosłymi. Ostatni aspekt – emocjonalny – odnosi się do obdarzania troską, miłością, kształtowania więzi i trwałych bliskich relacji. Respondenci podkreślali, że to dziadkowie zaspokajali w tym czasie ich potrzeby psychiczne.

Faza przejściowa, jak sama nazwa wskazuje, stanowi swoisty łącznik pomiędzy etapem względnie spokojnego (w rekonstrukcji samych narratorów) dzieciństwa a okresem odpowiedzialności przejmowanej przez dzieci. Dziadkowie byli w niej obecni jako ci, którzy jeszcze mogli swoje wnuki do tych zadań przygotować, ale już nie potrafili zapobiec problemom, które w rodzinie się pojawiały i rozwijały.

Dorosłe dzieciństwo to okres, w którym dziecko musiało stawiać czoła problemom rodzinnym, przejmować odpowiedzialność za jej funkcjonowanie, mierzyć się z wyzwaniem ponad siły, toczyć niejako samotną walkę o przetrwanie swoje i bliskich³⁹. W tym czasie istotną była wspierająca obecność dziadków, będąca kontynuacją działań podejmowanych w poprzedniej fazie. Tutaj jednak wsparcie kierowane było głównie do wnuków, jako niosących na swoich barkach ów ciężar odpowiedzialności. W sytuacjach trudnych, kryzysowych zapewniali wnukom azyl. W niektórych zaś przypadkach realizowali funkcje wychowawcze wobec nich, przejmując niejako rolę rodzicielskie. Odzwierciedlenie tych kwestii odnaleźć można w poniższych cytatach:

„Całe życie takie wakacyjne do piętnastego roku życia (...) to po prostu wyjeżdżałam do mojej babci 50 km dalej i z nią spędzałam czas. Odpoczywałam od ojca, od mamy, od ich kłótni” (W4, kobieta, 37 lat).

„Zresztą oni zawsze chcieli mi, wiedząc jaka jest atmosfera, wiedząc, że moja mama nie ma za bardzo instynktu macierzyńskiego zupełnie... a ojciec był zawsze wielkim lekkoduchem bardzo wydaje się, chcieli mi to wszystko zrekompensować” (W3, kobieta, 42 lata).

„Jeśli chodzi o rolę ojca, to u mnie przejmował ją dziadek (...) dziadek wiele rzeczy mnie nauczył, takich typowo męskich, (...) zainteresowania – samochody, naprawianie rowerów, takie wiesz, co się na wsi robiło. Ja z nim tam jeździłem po tych wszystkich żniwach, oglądałem to... bardzo mi się to podobało” (W14, mężczyzna, 30 lat).

Obecność i wsparcie dziadków były rzeczywiście czynnikiem wzmacniającym wnuków doświadczonych parentyfikacją. Pobyty u dziadków narratorzy określali jako formę ucieczki przed rodzinną rzeczywistością, problemami codziennymi lub po prostu brakiem czułości ze strony rodziców. Należy jednak podkreślić, że tego okresu dotyczy w niektórych przypadkach słabnące zaangażowanie dziadków w wymienione czynności, co wynikało z ich wieku czy

³⁹ B. Chojnacka, *Doświadczenie parentyfikacji...*, s. 83–88.

pogarszającego się stanu zdrowia. Oznacza to, że dziadkowie w tym czasie nie tyle pełnili funkcje rodzicielskie, ile raczej zapewniali możliwość wytchnienia dźwigającym ową odpowiedzialność wnukom. Pozostawali oni jednak silnie zakorzenionym w świadomości osób parentyfikowanych punktem odniesienia, do którego w owym zmaganiu się z problemami – przyjmowaniu na siebie odpowiedzialności za rodzinę jako dorosłe dzieci – mogli się odwoływać.

Dziadkowie w sytuacji parentyfikacji jako znaczący inni

Osadzając doświadczenia osób parentyfikowanych i ich relacji z dziadkami w kontekście rozważań nad znaczącymi innymi w toku analizy narracji dokonano połączenia tych dwóch perspektyw. Przytoczone powyżej fragmenty wywiadów stanowią potwierdzenie wyszczególnionych w części teoretycznej cech osób znaczących. Dziadkowie prezentowali zatem konstruktywne wzorce, kontrolowali, inspirowali, współdziałali, wspierali, zapewniali wnukom poczucie bezpieczeństwa. Każda z tych czynności miała istotne znaczenie dla osób doświadczonych odwróceniem ról w rodzinie. Narratorzy podkreślali to wyraźnie w swoich wypowiedziach. W poniższych fragmentach odnaleźć można ich stosunek do dziadków i przypisywane im znaczenie.

„W sumie mogę powiedzieć, że miałam dwie pary rodziców, to byli dziadkowie – byli najważniejsi na świecie” (W3, kobieta, 42 lata).

„U dziadków było tak jak miało być... i zresztą zawsze tam ciągnęłam i tam był mój dom rodzinny i chyba było wszystko, co było mi potrzebne, spokój, ktoś mnie zawsze obronił” (W3, kobieta, 42 lata).

„Moja babcia z X (nazwa miejscowości – przyp. B. Ch.) to była jedyna moja bezpieczna przystań, tam... Tylko tam czułam się bezpiecznie” (W17, kobieta, 33 lata).

„Ja miałam fantastycznych dziadków i ze strony mamy i ze strony ojca (...) Wiesz, mi się wydawało, że mieć dziadków to jest coś najważniejszego na świecie” (W3, kobieta, 42 lata).

Przypisywanie dziadkom tak istotnego znaczenia wiąże się niewątpliwie ze specyfiką doświadczeń rodzinnych. Narratorzy doświadczyli czegoś, co można określić mianem „luki rodzicielskiej”, którą z jednej strony w różnych obszarach dotyczących funkcjonowania rodziny wypełniali sami, z drugiej natomiast korzystali ze wsparcia dziadków. Ci zaś, ze względu na częstotliwość kontaktów i silną więź emocjonalną stawali się wzorem postępowania i autorytetem, co też narratorzy wyrażali w swoich biograficznych opowieściach.

Podsumowanie

System rodzinny doświadczający sytuacji trudnych, zwłaszcza gdy słabszym ogniwem okazują się osoby za niego odpowiedzialne, czyli rodzice, wykorzystuje dostępne sobie zasoby, by utrzymać swoją trwałość i funkcjonalność⁴⁰. Istotą zjawiska parentyfikacji jest przejmowanie przez dziecko zadań i odpowiedzialności osób dorosłych w rodzinie. Ten – można rzec – adaptacyjny mechanizm opiera się na silnych relacjach pomiędzy jej członkami. Podjęte w artykule analizy pozwalają zwrócić uwagę na rolę otoczenia systemu rodzinnego, jakim są dziadkowie. Jak pokazują dane CBOS, większość Polaków deklaruje częste kontakty i bardzo bliskie relacje ze swoimi dziadkami w dzieciństwie, oparte na sprawowanej opiece, poczuciu bezpieczeństwa i bycia kochanym⁴¹. Oznacza to, że stanowią oni istotny potencjał w zakresie wspierania rodziny swoich dzieci i wnuków w codziennym funkcjonowaniu, a zwłaszcza w sytuacjach kryzysowych.

Otrzymane wyniki pozwoliły na wyciągnięcie następujących wniosków, które stanowią odpowiedź na postawione pytania badawcze:

- 1) Narratorzy, czyli wnukowie, podkreślają, że dziadkowie odgrywają znaczącą rolę w sytuacji odwrócenia ról w rodzinie. Rekonstruują i charakteryzują ich obecność w odniesieniu do okoliczności i problemów, które składały się na dzieciństwo właściwe, fazę przejściową oraz dorosłe dzieciństwo. W każdej z wymienionych faz dziadkowie okazywali się osobami w różnym stopniu wspierającymi, opiekującymi się, zapewniającymi schronienie, poczucie bezpieczeństwa oraz wytchnienie od ciężaru odpowiedzialności.
- 2) Osoby, które doświadczyły parentyfikacji w dzieciństwie, postrzegają dziadków jako osoby znaczące. Podkreślały to wyraźnie w swoich narracjach, rekonstruując podejmowane przez nich działania lub prezentowane postawy.

Relacja z dziadkami okazuje się czynnikiem chroniącym dla wnuków doświadczających odwrócenia ról rodzinnych, określonym już wcześniej jako *resilience*⁴². Dziadkowie zatem kompensowali deficyty w systemie rodzinnym, natomiast z perspektywy czasu, w rekonstrukcji indywidualnych doświadczeń to im przypisywane zostawało istotne, niekiedy najważniejsze znaczenie.

⁴⁰ H. Kim, K.M. Rose, *Concept Analysis of Family Homeostasis*, "Journal of Advanced Nursing" 2014, nr 70(11), s. 1450–2468. DOI: 10.1111/jan.12496.

⁴¹ CBOS, *Rola dziadków w naszym życiu. Komunikat z badań nr BS/8/2012*, oprac. K. Kowalczyk, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2012.

⁴² A. Kozerska, E. Miszczak, E. Napora, *Zaangażowanie dziadków...*

Bibliografia

- Appelt K., *Współcześni dziadkowie i ich znaczenie dla rozwoju wnuków*, w: *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*, red. A. Brzezińska, K. Ober-Lopatka, R. Stec, K. Ziółkowska, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2007, s. 79–95.
- Bakiera L., Harwas-Napierała B., *Wzory osobowe w rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016.
- Brzezińska A.I., *Jak przebiega rozwój człowieka*, w: *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. taż., Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2013, s. 21–39.
- CBOS, *Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego w Polsce. Komunikat z badań nr 46/2019*, oprac. Marta Bożewicz, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2019.
- CBOS, *Rola dziadków w naszym życiu. Komunikat z badań nr BS/8/2012*, oprac. K. Kowalczyk, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2012.
- Chase S.H., *Wywiad narracyjny. Wielość perspektyw, podejść, głosów*, w: *Metody badań jakościowych*, t. 2, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 15–55.
- Chojnacka B., *Doświadczenie parentyfikacji. Perspektywa biograficzna*, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków 2021.
- Chojnacka B., *Przekraczanie granic subsystemowych w rodzinie – analiza doświadczeń młodych opiekunów (young carers) w kontekście praw dziecka*, „Paedagogia Christiana” 2021, nr 2(50), s. 143–164. DOI: 10.12775/PCh.2022.018.
- Ciuk S., Latusek-Jurczak D., *Etyka w badaniach jakościowych*, w: *Badania jakościowe*, t. 1: *Podejścia i teorie*, red. D. Jemieliński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- DiCaccavo A., *Working with Parentification: Implications for Clients and Counselling Psychologists*, „Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice” 2006, no. 79(3), s. 469–478. DOI: 10.1348/147608305X57978.
- Dyczewski L., *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, TN KUL, Lublin 2003.
- Earley L., Cushway D., *Parentified Child*, „Clinical Child Psychology and Psychiatry” 2002, no. 7(2), s. 163–178. DOI: 10.1177/1359104502007002005.
- Hooper L.M., *Expanding the Discussion Regarding Parentification and Its Varied Outcomes: Implications For Mental Health Research and Practice*, „Journal of Mental Health Counseling” 2007, no. 29(4), s. 322–337. DOI: 10.1201/9781315225302-3.
- Jurkovic G.J., *Lost Childhoods: The Plight of the Parentified Child*, Brunner/Mazel, New York 1997.
- Kim H., Rose K.M., *Concept Analysis of Family Homeostasis*, „Journal of Advanced Nursing” 2014, no. 70(11), s. 2450–2468. DOI: 10.1111/jan.12496.
- Kozerska A., Miszczak E., Napora E., *Zaangażowanie dziadków w ocenie wnuków w rodzin samotnych matek*, „Kultura i Edukacja” 2015, nr 1(107), s. 231–246.
- Kwak A., *Społeczny i indywidualny wymiar rodzicielstwa*, w: *Rodzicielstwo: między domem, prawem, służbami społecznymi*, red. taż., Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2008, s. 18–39.
- Minuchin S., *Families and Family Therapy*, Routledge, New York 2012.
- Minuchin S., Montalvo B., Guerney B., Schumer F., *Families of the Slums*, Basic Books, New York 1967.
- Napora E., *Relacje z dziadkami w retrospekcyjnych badaniach dorosłych wnucząt*, „Psychologia Wychowawcza” 2016, nr 10, s. 84–97. DOI: 10.5604/00332860.1234503.
- Pieńkos M., *Dziadkowie w wychowaniu wnuków na podstawie opinii osób młodych i starszych*, „Forum Pedagogiczne” 2015, nr 2, s. 279–289.
- Riessman C.K., Quinney L., *Narrative in Social Work: A Critical Review*, „Qualitative Social Work” 2005, no. 4(4), s. 391–412. DOI: 10.1177/14733250050505864.
- Sang J., Cederbaum J.A., Hurlburt M.S., *Parentification, Substance Use, and Sex among Adolescent Daughters from Ethnic Minority Families: The Moderating Role of Monitoring*, „Family Process” 2013, no. 53(2), s. 252–266.

- Schier K., *Dorośle dzieci. Psychologiczna problematyka odwrócenia ról w rodzinie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2015.
- Schütze F., *Biographieforschung und Narratives Interview*, „*Neue Praxis*” 1983, no. 3, s. 283–293.
- Sęk H., Cieślak R., *Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne*, w: *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, red. ciż, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Sullivan H.S., *Conceptions of Modern Psychiatry*, Oxford, England 1947, cyt za: A.M. Colman, *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Twardowski A., *Rola dziadków we wspomaganiu rozwoju dzieci z niepełnosprawnościami*, w: *Wspomaganie rozwoju dzieci z rzadkimi zespołami chromosomowymi*, red. tenże, Wydawnictwo Naukowe PTP, Poznań 2008, s. 37–53.
- Wawrzyniak J.K., *Opiekunczo-wychowawcza rola dziadków w rodzinie*, „*Pedagogika Rodziny*” 2011, nr 1(2), s. 95–103.

KINGA LENDZION*

Biografia edukacyjna malgaskich uczniów – badania wstępne

Educational Biography of Malagasy Students: A Preliminary Study

Abstrakt

W artykule autorka podejmuje próbę spojrzenia na etap edukacji szkolnej oczami młodych Malgasy. W tym celu prezentuje wyniki wstępnych badań biograficznych, osadzonych w nurcie metodologii indygeniczej, przeprowadzonych wśród malgaskich maturzystów w dwóch wybranych liceach na Madagaskarze. Uczniowie zostali poproszeni o napisanie esejów na temat historii ich edukacji. Z esejów biograficznych młodych Malgasy wyłania się wspólna narracja zogniskowana wokół trzech etapów edukacji – szkoły podstawowej, gimnazjum i liceum. W narracjach młodzieży, obok trudnych doświadczeń związanych z edukacją i życiem rodzinnym, jako szczególnie trudny ukazywany jest okres dojrzewania przypadający zazwyczaj na okres nauki w gimnazjum.

Słowa kluczowe: metoda biograficzna, biografia edukacyjna, metodologia indygenicza, malgascy maturzyści, Madagaskar

Abstract

In this article, the author attempts to look at the stage of schooling through the eyes of young Malagasy people. To this end, she presents the results of a preliminary biographical study, embedded in the current of indigenous methodology, conducted among Malagasy senior students in two selected high schools in Madagascar. The students were asked to write essays on the history of their education. The biographical essays of the students tell a common narrative centred around three stages of education: primary school, middle school, and secondary school. The young people recount difficult situations in their education and family life, paying particular attention to adolescence.

Keywords: biographical method, educational biography, indigenous methodology, Malagasy senior students, Madagascar

* Dr hab. Kinga Lenzion, prof. UKSW – Katedra Socjologii Rodziny, Edukacji i Wychowania, Instytut Nauk Socjologicznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, e-mail: k.lenzion@uksw.edu.pl, ORCID: 0000-0003-2809-0565.

Wprowadzenie

Początki współczesnego formalnego systemu edukacji¹ na Madagaskarze sięgają początku XIX wieku, kiedy to król Radama I (1810–1828) sprowadził na dwór królewski misjonarzy brytyjskich Davida Jonesa i Davida Grriffithsa z *London Missionary Society*. Młody władca chciał skorzystać z ich wiedzy w zakresie administracji państwowej w celu zjednoczenia i umocnienia kształtującego się państwa malgaskiego. W 1820 roku zezwolił misjonarzom na otworzenie pierwszych szkół na wyspie, w których uczono czytania i pisania, a także geografii i arytmetyki. Edukację początkowo prowadzono w języku angielskim. Jednak już w 1823 roku język obcy w nauczaniu został zastąpiony narodowym językiem malgaskim, który za zgodą króla został przez misjonarzy skodyfikowany przy użyciu alfabetu łacińskiego oraz zestandaryzowany. Zapis oraz upowszechnienie narodowego języka, obok możliwości rozwinięcia szkolnictwa opartego na języku rodzimym, pozwoliły w dalszej perspektywie na wewnętrzne zjednoczenie i umocnienie młodego państwa malgaskiego oraz wzmocnienie jego pozycji na arenie międzynarodowej².

Rozwój edukacji w języku rodzimym został zahamowany w momencie podboju w 1895 roku Madagaskaru przez Francję i wprowadzenie w 1905 roku reżimu kolonialnego. Prowadzona przez kolonizatorów polityka asymilacyjna wiązała się z wprowadzeniem edukacji wyłącznie w języku francuskim. Ponadto malgascy obywatele, którzy wykazywali się „otwartością” na język i kulturę francuską, nagradzani byli obywatelstwem francuskim i związanymi z tym przywilejami. Okres kolonialny cechował się gloryfikacją kultury i języka francuskiego przy jednoczesnym dewaloryzowaniu kultury i języka malgaskiego. Efektem aktywnej polityki asymilacyjnej prowadzonej przez władze kolonialne jest niewątpliwie prowadzona do dzisiaj, z przerwą na okres malgaszycacji³

¹ R. Vorbrich wyróżnia trzy systemy edukacji w Afryce subsaharyjskiej: tradycyjny – plemienny – system socjalizacji, szkolnictwo koraniczne oraz szkolnictwo formalne (publiczne) oparte na wzorach zachodnich (europejskich); *Systemy edukacji w pluralistycznym społeczeństwie Afryki*, w: *Wybrane problemy szkolnictwa w Afryce Subsaharyjskiej*, red. J. Różański, A. Halemba, Wyd. Missio-Polonia, Warszawa 2003, s. 43.

² K. Lendzion, *Dialog kultur? Edukacja w językach europejskich w Afryce Subsaharyjskiej na przykładzie Madagaskaru*, „Fides et Ratio” 2020, nr 2(42), s. 381–394.

³ Malgaszycacja – okres II Republiki Madagaskaru (1975–1992) opartej na Karcie Rewolucji Socjalistycznej. Wiązała się ona z usuwaniem osadników francuskich oraz administracji kolonialnej, a w sferze edukacji z wprowadzeniem edukacji w języku malgaskim na wszystkich etapach nauczania. Brak przygotowanych programów nauczania w języku malgaskim, podręczników i środków na ten cel przyniósł tragiczne skutki w zakresie edukacji ówczesnego pokolenia uczniów (zob. więcej K. Lendzion, *Dwa języki – dwa światy. Język francuski i malgaski w edukacji szkolnej na Madagaskarze*, Wyd. UKSW, Warszawa 2019, s. 95–100; Q. Dahl, *Linguistic Policy Challenges in Madagascar*, w: *North-South contributions to African languages*, eds. Ch. Thornell, K. Legère, Rüdiger Köppe Verlag, Köln 2011, s. 51–80.

w latach 1975–1992, edukacja w języku francuskim. Madagaskar, podobnie jak wiele innych państwa afrykańskich, po odzyskaniu niepodległości w 1960 roku przyjął jako język urzędowy, a tym samym jako język nauczania na wszystkich etapach edukacji, język byłego kolonizatora. Decyzja ta była wynikiem z jednej strony braku przygotowanych podręczników i programów nauczania w języku malgaskim, z drugiej strony przeświadczenia ówczesnych decydentów o niskiej wartości języka rodzimego i większej wartości prowadzenia edukacji w języku zachodnim⁴. Reforma edukacji z 1992 roku wprowadziła tzw. *early exit transitional bilingual programmes*, czyli naukę w języku francuskim od czwartej klasy szkoły podstawowej, natomiast kolejna reforma z 2008 roku wydłużyła edukację w rodzimym języku malgaskim na cały pierwszy etap nauczania, wprowadzając nauczanie w języku francuskim od poziomu gimnazjum tzw. *late exit transitional bilingual programmes*⁵.

Edukacja w obcym kulturowo języku francuskim rozwija u malgaskich uczniów subtraktywną dwujęzyczność⁶, która prowadzi do wyparcia się języka i kultury rodzimej, postrzeganych jako bezużytecznych w warunkach edukacyjnych, a w dalszej perspektywie na drodze do osiągnięcia sukcesu zawodowego i osobistego. Dodatkowo uczeń nie nabywa odpowiednich kompetencji ani w języku obcym, ani w języku rodzimym, doświadcza natomiast niepowodzeń szkolnych oraz niskiej samooceny, co może prowadzić do problemów tożsamościowych⁷. Doświadczenie subtraktywnej dwujęzyczności przez malgaskich uczniów wynika z faktu, że, jak zaznaczają przedstawiciele glottodydaktyki, uczenie się języka obcego to nie tylko poznawanie charakterystycznego dla niego systemów znaków i struktur formalnych, ale to również przekazywanie utrwalonych i przenoszonych przez każdy język systemów wartości. Nauka języka wiąże się z wnikiem w kulturę jego nosicieli, ponieważ język i kultura są ze

⁴ K. Lendzion, *Dialog kultur?...*, s. 381–394; też, *Madagascar – demokracja i liberalny kapitalizm a rozwój kraju*, w: *Obywatele wobec kryzysu: uśpieni czy innowatorzy?*, red. G. Chimiak, W. Misztal, IFIS PAN, Warszawa 2015, s. 211–230; R. Ralibera, *La Formation des élites à Madagascar depuis l'Indépendance*, w: *Madagascar Fenêtres. Aperçus sur la culture malgache vol. 2*, ed. L. Ink, CITE, Antananarivo 2006, s. 144–154.

⁵ V. Randriamarotsimba, *Des politiques linguistiques aux politiques linguistiques éducatives malgaches. État des lieux et perspectives*, w: *Enseigner et apprendre les langues à Madagascar: quelle(s) entrée(s) au XXIème siècle?*, eds. D.T. Razafindratsimba, V. Ranaivo, Actes du Séminaire Universitaire National 9-10 juillet 2014, Antananarivo 2014, s. 136–137.

⁶ I. Kurcz, *Psychologiczne aspekty dwujęzyczności*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007, s. 184–187.

⁷ E. Gouleta, *Language Learning and Linguistic Policy in Education: Considerations for Successful Bilingual Programs in Madagascar*, Unpublished report. Washington, DC: World Bank 2006, norad.no/globalassets/import-2162015-80434-am/www.norad.no-ny/filarkiv/language-learning-and-linguistic-policy-in-education-final-report.pdf?id=5472 (dostęp: 19.05.2017); por. K.E. Reuter, L.C. Venart, *Education in Madagascar: A Guide on the State of the Educational System, Needed Reforms and Strategies for Improvement*, “University of Mauritius Research Journal” 2014, no. 20, s. 196–235.

sobą nierozzerwalnie związane. Język, odwołując się do koncepcji socjolingwistycznych, to fenomen społeczno-kulturowy, który zarówno kształtuje wewnątrz jednostki, służy wyrażaniu myśli, jak i kształtuje postrzeganie, pojmowanie i rozumienie przez nią rzeczywistości⁸. Edukacja w językach europejskich na Madagaskarze, jak i w innych krajach Afryki subsaharyjskiej, wiąże się zatem z przekazywaniem afrykańskim uczniom w procesie socjalizacji wtórnej obcej dla nich kultury europejskiej, której wartości i normy często są sprzeczne z kulturą rodzimą określaną w literaturze przedmiotu jako *Indigenous Knowledge Systems*⁹. Badania terenowe prowadzone przeze mnie w 2016 i 2018 roku w malgaskich szkołach w Miandrivazo¹⁰ wykazały, że malgascy licealiści z jednej strony gloryfikują kulturę i język francuski, jednocześnie deprecjonując język malgaski, który w przeciwieństwie do języka francuskiego postrzegają jako nieużyteczny na ścieżce awansu społecznego. Z drugiej jednak strony uczniowie podkreślają dumę z faktu, że są Malgaszami oraz swoje przywiązanie do języka malgaskiego, który jest dla nich wyznacznikiem ich tożsamości malgaskiej i odrębności od innych narodów¹¹. Szkoła, w której edukacja prowadzona jest w oparciu o podstawę programową, która nadal jest wzorowana na programach krajów europejskich oraz odbywa się w języku francuskim, wykorzystania uczniów z ich rodzimej kultury. Można powiedzieć, że w konsekwencji funkcjonują oni w dwóch równoległych kulturach – światach – w „świecie malgaskim”, zwią-

⁸ A. Achtełik, B. Niesporek-Szmburska, *Dialog kultur, czyli o podręczniku dla dzieci do nauczania języka polskiego jako drugiego*, „Postscriptum Polonistyczne” 2012, nr 2(10), s. 199–218; U. Żydek-Bednarczyk, *Spotkanie kultur. Komunikacja i edukacja międzykulturowa w glottodydaktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 9–34; M. Wendland, *Konstruktywizm komunikacyjny*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 2015.

⁹ C.A.O. Hoppers, *Culture, Indigenous Knowledge and Development: The Role of the University*, Centre for Education Policy Development (CEPD), Braamfontein Johannesburg 2017; N. Ndongmo, *Éducation scolaire et lien social en Afrique noire*, L’Harmattan, Paris 2006.

¹⁰ W 2016 i 2018 roku prowadziłam badania w szkołach położonych na terenie miasta Miandrivazo: w trzech zespołach szkół prywatnych i jednym zespole państwowym obejmujących szkołę podstawową, gimnazjum i liceum oraz w jednej szkole prywatnej obejmującej szkołę podstawową i gimnazjum. W trakcie badań zastosowano triangulację metod – badania ankietowe, wywiady fokusowe i wywiady indywidualne oraz obserwację. Ponadto w 2000 i 2001 roku prowadziłam badania terenowe dotyczące społeczno-religijnej roli kapłana misjonarza. Więcej na temat badań: K. Lenzion, *Dwa języki – dwa światy. Język francuski i malgaski w edukacji szkolnej na Madagaskarze*, Wyd. UKSW, Warszawa 2019; też, *Społeczno-religijna rola kapłana misjonarza na Madagaskarze*, Wydawnictwo Missio-Polonia, Warszawa 2012.

¹¹ Taż, *Dwa języki...*, s. 155–170; por. G.D. Randriamasitianas, *Ecoliers malgches, espace urbain et rencontre de l’autre*, w: *Enseigner et apprendre les langues à Madagascar: quelle(s) entrée(s) au XXI ème siècle?*, eds. D.T. Razafindratsimba, V. Ranaivo, Actes du séminaire universitaire national 9-10 juillet 2014, l’Université d’Antananarivo, Antananarivo: Ambassade de France à Madagascar, Institut Français de Madagascar, s. 69–83.

zanim ze środowiskiem rodzinnym i sąsiedzkiem oraz w „świecie francuskim”, związanym ze środowiskiem szkolnym¹².

Obecny stan edukacji na Madagaskarze – przyczyny porzucania edukacji przez uczniów

Jak zaznaczono powyżej, mimo że od odzyskania przez Madagaskar niepodległości minęło już ponad sześćdziesiąt lat i kraj ma jeden język narodowy, edukacja od poziomu gimnazjum nadal jest prowadzona w języku francuskim. Edukacja w języku europejskim jest jednym z czynników odpowiedzialnych za brak powszechnego dostępu dzieci i młodzieży do edukacji oraz za niską jakość kształcenia. Wprowadzenie w latach 1975–1989 systemu socjalistycznego i związanej z nim malgaszycyzacji edukacji, a od początku XXI wieku brak stabilności politycznej, nie sprzyjały wprowadzeniu skutecznych reform, które na przestrzeni lat poprawiłyby jakość kształcenia młodych ludzi¹³. Według danych z 2019 roku wskaźnik skolaryzacji brutto dla szkoły podstawowej wynosił 134%, wskaźnik skolaryzacji netto 94,9%, a wskaźnik jej ukończenia kształtował się na poziomie 63,3%. Dla gimnazjum wskaźniki kształtują się jeszcze niżej, odpowiednio brutto 34,6%, a netto 27,5%. Co piąty uczeń szkoły podstawowej (22,2%) powtarza klasę. Znikomy odsetek młodzieży podejmuje studia, w 2020 roku wskaźnik brutto wynosił zaledwie 5,5%¹⁴. Niskie wskaźniki ukończenia szkoły podstawowej i kontynuacji edukacji na poziomie gimnazjum wynikają z niskiej jakości kształcenia. Według diagnozy jakości kształcenia przeprowadzonego przez zespół badaczy PASEC w 2014 roku wśród uczniów ostatnich klas szkół podstawowych w testach z matematyki 20,7%, a z języka francuskiego, który jest językiem wykładowym od poziomu gimnazjum, tylko 17% uczniów wykazało się wystarczającymi kompetencjami, aby móc bez problemu kontynuować edukację. Uczniowie osiągają również niskie wyniki w testach z rodzimego języka malgaskiego – w 2012 roku średnio uzyskali zaledwie 43,5% punktów¹⁵.

¹² Więcej na temat negatywnych konsekwencji nauczania w krajach Afryki subsaharyjskiej w językach europejskich w: *Languages and Education in Africa a Comparative and Transdisciplinary Analysis*, eds. B. Brock-Utne, I. Skattum, Cambridge University Press, Oxford 2009; B.S. Chumbow, *Mother Tongue-Based Multilingual Education: Empirical Foundations, Implementation Strategies and Recommendations for New Nations*, w: *Multilingual Education in Africa: Lessons from the Juba Language-in-Education Conference Edited*, ed. H. McIlwraith, British Council, London 2013, s. 37–56; C.A.O. Hoppers, *Culture, Indigenous Knowledge...*

¹³ K. Lenzion, *Dwa języki...*, s. 95–100; IPE-UNESCO, *Diagnostic des pratiques de pilotage de la qualité de l'éducation à Madagascar*, Dakar 2022.

¹⁴ UNESCO Institute of Statistics, uis.unesco.org/en/country/mg (dostęp: 01.06.2023).

¹⁵ PASEC, *Performances du système éducatif malgache: Compétences et facteurs de réussite au primaire*, CONFEMEN, Dakar 2017, s. 19, 35–37.

Niska jakość edukacji oferowana przez malgaskie szkoły publiczne zniechęca uczniów do kontynuacji edukacji, a rodziców do posyłania dzieci do szkół, tym bardziej że ich absolwenci nie mają gwarancji zdobycia zatrudnienia poza rolnictwem. Według wyników badań przeprowadzonych w 2015 roku przez Międzynarodowy Urząd Pracy na Madagaskarze aż 44,4% absolwentów szkół średnich pracuje nieodpłatnie w firmie lub w gospodarstwie domowym u kogoś obcego albo członka rodziny; 30,4% pracuje na własny rachunek; 21,4% jest zatrudnionych u kogoś (pracuje dla kogoś za wynagrodzenie pieniężne lub w „naturze”). Warto również podkreślić, że 87% pracowników z wykształceniem średnim pracuje bez umowy o pracę¹⁶. Niskie efekty nauczania nie rekompensują zatem poniesionych przez rodziców kosztów na rzecz edukacji dzieci. Zaliczają się tu zarówno koszty bezpośrednie ponoszone przez rodziców – przybory szkolne, opłaty związane z pokryciem wynagrodzenia nauczycieli FRRAM¹⁷, jak i koszty pośrednie związane z utratą ewentualnych dochodów z pracy dzieci, czy to w obrębie gospodarstwa domowego, czy poza nim¹⁸. Ponadto dzieci uczęszczające do szkół tracą szansę na zdobycie praktycznych umiejętności niezbędnych w pracy na roli, która nadal stanowi podstawowe źródło utrzymania dla 80% Malgaczy¹⁹.

Niemniej jednak, mimo braku dostrzegania bezpośrednich korzyści kształcenia dzieci, zwłaszcza przez mieszkańców ubogich terenów rolniczych, rodzice i dzieci podejmują trud edukacji. Głównym impulsem do kształcenia jest nadzieja na awans społeczny. Dzieci nie chcą żyć tak jak ich rodzice i pracować na roli, a rodzicom przyświeca malgaskie przysłowie, że „głupcem jest ten, kto nie przewyższa swojego ojca”²⁰. Brak w szkołach wykwalifikowanych nauczycieli zarówno w zakresie kompetencji w wykładanym przedmiocie, jak i kompetencji pedagogicznych połączony z brakiem wsparcia w nauce ze strony rodziców ze względu na ich niski poziom wykształcenia lub jego brak, plus nauczanie od poziomu gimnazjum w języku francuskim sprawia, że przejście przez kolejne etapy edukacji jest dla dziecka bardzo trudne. Poczucie niepewności co do

¹⁶ A. Atif, *From school to employment; the dilemma of youth in Sub-Saharan Africa*, “International Journal of Adolescence and Youth” 2020, no. 25 (1), s. 945–964.

¹⁷ Nauczyciele FRAM to niewykwalifikowani nauczyciele powołani do pracy w poszczególnych szkołach w sytuacji braku nauczycieli kontraktowych, przez działające przy nich Stowarzyszenie Rodziców Uczniów i przez nich opłacani. Nauczyciele FRAM po raz pierwszy zostali powołani do pracy w 1975 roku. IIPE-UNESCO, *Diagnostic des pratiques...*, s. 11–22.

¹⁸ G.D. Randriamasitiana, *Cultures familiales et scolaires : réalités locales de familles défavorisées à Madagascar*, „La revue internationale de l'éducation familiale” 2015, no. 38 (2), s. 49–71; M.Ch. Deleigne, *Vers «l'institutionnalisation» de l'École dans l'Androy (Madagascar)?*, „Cahiers de la recherche sur l'éducation et les saviors” 2009, vol. 8, s. 180–182.

¹⁹ A.F. Rianasoa, *Exploring Parental Involvement in School to Work Transition in Rural Madagascar: Focusing On Parents' Expectations of Education Outcomes*, “Journal of Kyosei” 2022, vol. 6, s. 1–22; K.E. Reuter, L.C. Venart, *Education in Madagascar...*, s. 196–235.

²⁰ G.D. Randriamasitiana, *Cultures familiales...*, s. 62.

własnej przyszłości, brak wiedzy na temat tego, jakie są możliwości po zakończeniu kolejnych etapów edukacji, sprawia, że jedyną pewną rzeczą dla uczniów jest fakt, że muszą się uczyć i „ciężko pracować” a być może przyniesie im to w przyszłości wymierne korzyści²¹.

Z przeprowadzonych badań wynika, że na utrzymanie się dziecka w systemie edukacji, obok wykształcenia rodziców oraz zamożności i stabilności finansowej gospodarstwa domowego, znaczący wpływ ma stabilność struktury rodzinnej. Choroba czy śmierć jednego z rodziców znacznie obniża szansę na kontynuację edukacji przez dziecko i co ciekawe ma nieznacznie większy wpływ na frekwencję dziecka w szkole niż bezrobocie czy nagły spadek dochodów związany np. ze złymi zbiorami lub utratą bydła lub ziemi. Natomiast wśród czynników środowiskowych, które zwiększają szansę na utrzymanie się dzieci w systemie edukacji, należy wymienić obecność programów zdrowotnych i żywieniowych w szkołach oraz dostępność w najbliższej okolicy szkół gimnazjalnych i liceum, a także szkół prywatnych²². Warto zaznaczyć, że malgascy rodzice niezależnie od dochodu preferują szkoły prywatne, ponieważ gwarantują wyższą jakość nauczania. Dodatkowo w szkołach prywatnych, zwłaszcza tych prowadzonych przez zgromadzenia zakonne, uczniowie mogą liczyć na programy żywieniowe czy dofinansowanie najuboższych²³.

Kontekst teoretyczny

Biorąc pod uwagę, że edukacja szkolna stanowi ważne doświadczenie w życiu młodych Malgasy, warto bliżej przyjrzeć się temu etapowi ich życia. Nie tyle jednak odnosząc się do badań osadzonych w paradygmacie pozytywistycznym mierzących postępy w nauce, ile podjąć próbę spojrzenia na edukację oczami młodych ludzi, głównych aktorów tego procesu. Na taki sposób postępowania wskazuje literatura z zakresu *critical youth studies*, krytycznie odnosząc się do tradycyjnego podejścia do badań, które często wyłącznie przez pryzmat koncepcji kapitału społecznego próbuje wyjaśnić zachowania młodych ludzi, przyjmując sztywne ramy przyczyny (niski kapitał społeczny) i skutku (ryzykowne zachowania). Tymczasem młodzi ludzie są aktywnymi kreatorami własnej przestrzeni społecznej, zdolnymi do krytycznej analizy własnego kontekstu społecznego²⁴.

²¹ F.R. Andriariniaina, *The Trajectory of Children in the Rural Areas of Madagascar: Aspirations and Opportunities from School to Work*, „Africa Educational Research Journal” 2017, vol. 8, s. 129–145; por. K. Lenzion, *Dwa języki...*, s. 216–233.

²² P.J. Glick, D.E. Sahn, T.F. Walker, *Household Shocks and Education Investment in Madagascar*, GLM|LIC Working Paper No. 19 | August 2016.

²³ G.D. Randriamasitiana, *Cultures familiales...*, s. 64.

²⁴ A.A. Akom, J. Cammarota, S. Ginwright, *Youthtopias: Towards a New Paradigm of Critical Youth Studies*, „Youth Media Reporter” 2008, no. 2 (4), s. 1–30; O.A. Awiti, C. Orwa, *Identity, Values*

Na potrzebę upodmiotowienia w procesie badawczym badanych, spojrzenie na analizowaną rzeczywistość społeczną z perspektywy badanego – rdzennego mieszkańca, a nie badacza, zwracają uwagę propagatorzy metodologii indygenicznej²⁵. Celem metodologii indygenicznej jest włączenie w proces badawczy „badanych”, uczynienie z nich aktywnych „badaczy” poprzez oddanie im głosu²⁶. Badania wykorzystujące perspektywę metodologii dekolonizacyjnej wpisują się zatem w paradygmat konstruktywistyczny, który odrzuca możliwość pozakulturowego istnienia faktów społecznych, a poznanie traktuje jako przedsięwzięcie wewnątrz kulturowe²⁷.

Metodologia indygeniczna jest ze swej natury holistyczna i obejmuje teorię, podejście badawcze, określony etos oraz metody badawcze. Zbieranie danych opiera się na różnorodnych metodach jakościowych, wśród których istotną rolę odgrywa metoda określana jako metoda konwersacyjna. Jest to metoda gromadzenia wiedzy oparta na tradycji ustnego opowiadania historii. Wiąże się ona z dialogicznym uczestnictwem, którego istotą jest dzielenie się własną historią z innymi uczestnikami badań²⁸. Celem jest tu wyzwolenie u uczestników opowieści własnej historii w konfrontacji z historiami pozostałych uczestników badań. Jak podkreślają zwolennicy metody konwersacyjnej, opowieści nadają strukturę naszemu poczuciu „ja”, kształtują sposób, w jaki rozumiemy przeszłość i stawiamy czoła przyszłości. Pokazują, że to, „jak widzimy świat” może być równie ważne jak to, „jaki jest świat” w tak fundamentalnych obszarach życia jak rozwój w okresie dzieciństwa czy zdrowie fizyczne²⁹.

W nurt badań indygenicznych wpisują się badania biograficzne³⁰. W metodach biograficznych pole zainteresowań badawczych stanowi bowiem subiek-

and Norms of East Africa's Youth, „International Journal of Adolescence and Youth” 2019, no. 24 (4), s. 421–437. DOI: 10.1080/02673843.2018.1554498; K. Nygreen, S.A. Kwon, P. Sánchez, *Urban Youth Building Community: Social Change and Participatory Research in Schools, Homes and Community-Based Organizations*, w: *Youth Participation and Community Change*, eds. B.N. Checkoway, L.M. Gutiérrez, Taylor and Francis, 2006, s. 107–123.

²⁵ S. Wilson, *Research Is Ceremony: Indigenous Research Methods*, Fernwood Publishing, Halifax Winnipeg 2008, s. 52–55; A. von Oppen, S. Strickrodt, *Introduction: Biographies Between Spheres of Empire*, „The Journal of Imperial and Commonwealth History” 2016, no. 44 (5), s. 717–729; M. Kovach, *Conversational Method in Indigenous Research*, „First Peoples Child & Family Review” 2010, no. 5 (1), s. 40–48.

²⁶ B. Leibowitz, E.M. Mgqwashu, C. Kasanda, P. Lefoka, V. Lunga, R. Kavena Shalyefu, *Decolonising Research: The Use of Drawings to Facilitate Place-Based Biographic Research in Southern Africa*, „Journal of Decolonising Disciplines” 2019, no. 1 (1), s. 27–46; B. Barnes, *Decolonising Research Methodologies: Opportunity and Caution*, „South African Journal of Psychology” 2018, no. 48 (3), s. 379–387.

²⁷ S. Wilson, *What Is an Indigenous Research Methodology?*, „Canadian Journal of Native Education” 2001, no. 25 (2), s. 175–179.

²⁸ M. Kovach, *Conversational Method...*, s. 40–48; B. Barnes, *Decolonising research...*, s. 379–387.

²⁹ E. Boehmer, A. Davies, Z. Kawanu, *Interventions in Adolescent Lives in Africa Through Story*, „International Journal of Postcolonial Studies” 2022, no. 24 (6), s. 821–840.

³⁰ A. von Oppen, S. Strickrodt, *Introduction...*, s. 717–729.

tywna perspektywa doświadczającej jednostki, improwizowana, spontaniczna opowieść o własnym życiu, w której ludzie opowiadają swoje doświadczenia, wskazują czas i miejsce, a także przywołują interakcje, które zawierają problematyczne kwestie oraz sposoby radzenia sobie z nimi i ocenę tego, co się wydarzyło³¹. Przedstawiając swoją opowieść biograficzną, jednostka rekonstruuje swoje doświadczenia i we własny, indywidualny sposób przedstawia swoje losy, działania, wydarzenia, emocje³². Interpretatywna odmiana metody biograficznej koncentruje się na rekonstrukcji doświadczeń jednostek na podstawie analizy materiałów biograficznych. W myśl jej zasad opowieść biograficzną jednostki należy traktować zarówno jako temat, jak i środek³³. W pierwszym podejściu badacz koncentruje się na tym „co?” jest przedmiotem opowieści o życiu, w drugim „jak?” wygląda struktura formalna wypowiedzi, czyli jak narrator opowiada o swoim życiu. Zgodnie z metodologicznymi zaleceniami klasyka badań biograficznych Fritza Schützego, istota metody biograficznej „leży w łączeniu obu – w nieustannym poruszaniu się między tym «co?» i «jak?» zostało opowiedziane”³⁴. Zdaniem Marka Czyżewskiego:

Prawdziwym osiągnięciem poznawczym metody biograficznej jest instrumentarium badawcze, pozwalające na subtelną analizę barier biograficznych w powiązaniu z barierami strukturalnymi. Na tym polu metoda biograficzna ma wyraźną przewagę nad częstym w socjologii, schematycznym wskazywaniem na typowe trudne okoliczności (bieda, rozbita rodzina itd.), które mają tłumaczyć wystąpienie zachowań autodestruktywnych lub społecznie destruktywnych. Przewaga ta wynika z nastawienia analizy na mozolną rekonstrukcję procesualnego przebiegu biografii i tym samym na pokazanie, „jak do tego mogło dojść”, a nie na proste wskazanie rzekomych przyczyn³⁵.

Częstym zarzutem wysuwany pod adresem badań biograficznych, zwłaszcza ze strony badaczy ilościowych i przedstawicieli paradygmatu pozytywistycznego jest subiektywność badań biograficznych. Należy jednak podkreślić, że choć opowieść biograficzna jest skoncentrowana na szczegółowych przeżyciach jednostki, to jednocześnie jest zakotwiczona w kontekście społecznym, co upoważnia do

³¹ K. Waniek, *Lekceważone potencjały i narosłe nieporozumienia: kilka uwag o metodzie autobiograficznego wywiadu narracyjnego Fritza Schützego*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2019, nr 15 (2), s. 139.

³² B. Leibowitz, K. Booij, S. Daniels, A. Loots, R. Richards, I. Van Deventer, *The Use of Educational Biographies to Inform Teaching and Learning in an African University*, „South African Journal of Higher Education” 2010, no. 19 (7), s. 1220–1237.

³³ J.K. Coetzee, F. Elliker, A. Rau, *Training for Advanced Research in the Narrative Study of Lives Within the Context of Political and Educational Transformation: A Case Study in South Africa*, „Forum: Qualitative Social Research” 2013, no. 14 (2). DOI: 10.17169/fqs-14.2.1972.

³⁴ K. Waniek, *Lekceważone potencjały...*, s. 134.

³⁵ M. Czyżewski, *Socjologia interpretatywna i metoda biograficzna: przemiana funkcji, antyesenjalistyczne wątpliwości oraz sprawa krytyki*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2013, nr 9 (4), s. 22.

generalizowania na temat innych jednostek, znajdujących się w podobnej sytuacji³⁶. Biografie nie są nigdy w „pełni indywidualnymi opowieściami, ujawniają także na przykład wspólne doświadczenia klasowe, płeć i pochodzenie etniczne, a więc są społeczne”³⁷. Zapis doświadczeń biograficznych badanych osób pozwala zatem na odtworzenie tego, co wydarzyło się w przestrzeni społecznej z punktu widzenia uczestniczących i działających w niej jednostek³⁸.

Badania malgaskiej młodzieży

Cel i metodologia badań

Celem przeprowadzonych w 2020 roku badań wśród malgaskiej młodzieży było odtworzenie opowieści młodych ludzi o ich edukacji. Jakie doświadczenia ze swojej ścieżki edukacyjnej od pierwszych dni w szkole aż do klasy maturalnej przedstawiają i w jaki sposób? Które wydarzenia z tego okresu zapisały się w ich pamięci jako istotne? Podjęte przeze mnie badania należy traktować jako badania wstępne, testujące niejako teren badawczy przed przeprowadzeniem właściwych badań biograficznych. Nie pretendują one do wpisania w nurt badań biograficznych *sensu stricto* wyróżnionych przez Kaję Kaźmierską ze względu na niezastosowanie charakteryzujących je rygorystycznych metod, ale raczej w metody biograficzne *sensu largo*, nawiązujące do tradycji badań antropologicznych³⁹. Z powodu pandemii Covid-19 nie mogłam sama zrealizować badań terenowych i zmuszona byłam skorzystać z pomocy zaprzyjaźnionej Malgaski – Adeline, którą poznałam w trakcie wcześniejszych badań terenowych na Madagaskarze w 2000, 2003, 2016 i 2018 roku. Adeline w latach 1990–2005 była nauczycielką i dyrektorką w zespole szkół katolickich w Miandrivazo położanym w środkowo-zachodniej części wyspy. Dzięki przeprowadzonym rozmowom zarówno w trakcie moich pobytów na wyspie, jak i on-line Adeline została wprowadzona w tematykę oraz cel prowadzonych przeze mnie badań i tym samym stała się ich aktywnym uczestnikiem. Za jej pośrednictwem uczniowie klas maturalnych oraz ubiegłorocznicy absolwenci dwóch liceów zostali poproszeni

³⁶ J. Becker, *Refugees, Migration and the Tightening Borders in the Middle East. A Perspective From Biographical Research on the Re-Figuration of Spaces and Cross-Cultural Comparison*, “Forum: Qualitative Social Research” 2021, no. 22 (2). DOI: 10.17169/fqs-22.2.3598.

³⁷ A. Bron, *O badaniach biograficznych krytycznie*, „Nauki O Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne” 2017, nr 4 (1), s. 20.

³⁸ E. Boehmer, A. Davies, Z. Kawanu, *Interventions in Adolescent...*, s. 821–840.

³⁹ K. Kaźmierska, *Od redaktorki: Badania biograficzne – metoda, etyka, praktyka*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2019, nr 15 (2), s. 7; też, *Badania biograficzne w naukach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2013, nr 9 (3), s. 6–10.

o napisanie esejów na temat historii ich edukacji. Esej, jak wskazują badacze, „podkreśla rolę podmiotu w procesie tworzenia znaczeń wydarzeń i procesów życiowych, mieszczących się w pojęciu «własne doświadczenie»”⁴⁰. Ze względu na zawężenie tematu eseju tylko do jednej ze sfer aktywności życiowych młodych ludzi, można zaliczyć przeprowadzone badania do stosowanej w pedagogice tzw. biografii tematycznej, a w tym wypadku biografii edukacyjnej⁴¹.

Decyzja o wyborze szkół oraz uczniów do badań był przedyskutowany z Adeline i był to wybór celowy. Do udziału zostali zaproszeni uczniowie dwóch prywatnych liceów na terenie miasta Fianarantsoa położonego na Płaskowyżu Centralnym, w którym aktualnie mieszkała i pracowała malgaska badaczka. O wyborze szkół zadecydowało kilka czynników. Po pierwsze w szkołach tych Adeline była dobrze rozpoznawana zarówno przez dyrekcję i grono pedagogiczne, jak i uczniów, co budziło wśród badanych zaufanie, a tym samym skutkowało większym zaangażowaniem. Należy jednak podkreślić, że malgaska badaczka nie uczyła w wybranych do badania szkołach. Po drugie zostały wybrane szkoły katolickie, które oferują wyższą jakość kształcenia niż szkoły państwowe i szkoły protestanckie, a tym samym najchętniej są wybierane przez rodziców i uczniów niezależnie od ich pozycji społecznej. Jak już wcześniej zostało wspomniane, szkoły wyznaniowe oferują wsparcie finansowe dla najbiedniejszych uczniów, umożliwiając im tym samym edukację. Ponadto wysoka jakość kształcenia przekłada się na wyższe kompetencje językowe uczniów, co prawda Agnieszka Golczyńska-Grondas zaznacza, że niskie kompetencje badanych, posługiwanie się przez nich kodem ograniczonym nie powinno stanowić przeszkody w przeprowadzeniu wywiadów biograficznych, a ewentualne trudności w prowadzeniu badań wynikają raczej z nieudolności badacza „niż faktycznie niemożność wyciągnięcia opowieści”⁴². Niemniej jednak specyfika prowadzonych badań skłoniła mnie do wyboru szkół, w których uczniowie chętnie i bez większych trudności podejmą się napisania eseju.

Dodatkowo z wcześniejszych doświadczeń z badań terenowych na Madagaskarze wiedziałam, że istotną trudność w pozyskaniu interesującego mnie materiału badawczego stanowi brak równowagi we wzajemnych relacjach badacz – badany. W przypadku badań prowadzonych wśród malgaskich uczniów

⁴⁰ M. Kaliszewska, *Pedagogical Essay in Academic Teaching. Genesis, Humanist Values, and Didactic Expectations*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika” 2018, nr 18, s. 65.

⁴¹ M. Piorunek, *Metoda biograficzna w badaniu karier zawodowych. Egzemplifikacja badawczego zamysłu. Otwarte pola eksploracji*, w: *Badania biograficzne i narracyjne w perspektywie interdyscyplinarnej Aplikacje – Egzemplifikacje – Dylematy metodologiczne*, red. taż, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016, s. 100–110.

⁴² A. Golczyńska-Grondas, *Wywiady biograficzne z osobami ze środowisk wykluczenia społecznego – refleksja nad wybranymi problemami metodologicznymi i etycznymi*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2019, nr 15 (2), s. 178–180.

nie wynika on tylko z faktu, że podmiotem badań są dzieci⁴³, ale również z faktu, że w mentalności Malgazy, niezależnie od ich wieku, mocno zakorzenione jest posłuszeństwo wobec starszych tzw. *ray aman-dreny*, które wyrasta z kluczowej w kulturze malgaskiej idei solidarności grupowej *fihavanana*. Jednostka w imię dobra wspólnego jest zobowiązana do posłuszeństwa zarówno osobom starszym wiekiem, które są z nią spokrewnione, jak i przedstawicielom władz państwowych, samorządowych czy kościelnych na każdym szczeblu. Zakorzenione posłuszeństwo wobec starszych wykluczające możliwość podjęcia z nimi dyskusji⁴⁴ oraz dominujący w malgaskich szkołach frontalny typ nauczania od najmłodszych klas, cechujący się m.in. centralną pozycją nauczyciela w klasie, są istotnymi czynnikami kulturowymi, które nie sprzyjają swobodnym wypowiedziom uczniów. W trakcie wcześniejszych badań mogłam zauważyć u badanych uczniów z jednej strony podekscytowanie, że ktoś, tzn. biała badaczka chce ich wysłuchać, poznać ich zdanie, co nie jest częstą sytuacją w ich życiu. Z drugiej strony u większości z nich widoczna była trudność w wypowiedzianiu się zarówno w formie ustnej, jak i pisemnej. Wybór Adeline jako lokalnej badaczki w pewnym stopniu zminimalizował ten brak równowagi – z doświadczenia wiedziałam, że ma bardzo dobry kontakt z młodzieżą oraz że jest dobrze postrzegana przez uczniów w wybranych szkołach. Tym samym była szansa, że uczniowie, którzy zgodzą się na udział w badaniu, chętnie podejmą się napisania eseju i szczerze podzielą się własnymi doświadczeniami.

Do napisania eseju zostali zaproszeni obecni w szkole w dniu badania uczniowie klas maturalnych. Uczniowie zostali poinformowani o celu badania. W sumie udział wzięło 15 osób z Liceum Saint François Xavier oraz 26 uczniów z Liceum Maria-Manjaka⁴⁵. Ponadto malgaska badaczka metodą „kuli śnieżnej” dotarła do 15 absolwentów z powyższych szkół. Wszyscy uczniowie, którzy wzięli udział w badaniu, wyrazili zgodę. Wśród badanych było 25 dziewcząt i 31 chłopców w wieku 16–24 lat⁴⁶, w tym najwięcej było 18-latków (26). Do badania zostali wybrani uczniowie klas maturalnych oraz ubiegłoroczni absolwenci, ponieważ celem badawczym było uchwycenie jeszcze „gorących” doświadczeń szkolnych. Zależało mi na przedstawieniu relacji z doświadczeń edukacyjnych młodych ludzi, którzy jeszcze tkwią w systemie edukacji lub dopiero co go opuścili. Nie chciałam, aby uczestnicy badania podejmowali się oceny okresu nauki z dłuż-

⁴³ K. Makaruk, J. Włodarczyk, S. Wójcik, *Dzieci i młodzież jako uczestnicy badań społecznych w kontekście badań dotyczących problemu przemocy*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2013, nr 12 (3), s. 7–20.

⁴⁴ K. Lenzion, *Madagaskar – demokracja i liberalny kapitalizm...*, s. 220–221.

⁴⁵ W dalszej części artykułu będę używać odpowiednio skrótów: Liceum SFX – Liceum Saint François Xavier, Liceum MM – Liceum Maria-Manjaka.

⁴⁶ Ponieważ uczniowie w klasach maturalnych mogą być poniżej 18. roku życia, dzień wcześniej rodzice zostali poinformowani o czasie i celu badania.

szej perspektywy czasu, czy np. warto było podejmować naukę w perspektywie szukania i podejmowania pracy zawodowej. Młodszy uczniowie nie byli brani pod uwagę, ponieważ po pierwsze ich historia edukacji była w pewnym sensie od strony instytucjonalnej zbyt krótka, a po drugie wyznacznikiem doboru do próby było odniesienie sukcesu edukacyjnego, za który przyjąłm ucześnieanie co najmniej do klasy maturalnej.

Biografia edukacyjna malgaskich maturzystów

Uczniowie, którzy w dniu badania byli w szkole i zgodzili się wziąć w nim udział, otrzymali od malgaskiej badaczki polecenie „Napisz tekst – esej, w którym opowiesz mi historię swojej edukacji, od pierwszych lat w szkole aż do dziś. Chciałabym, żebyś napisał/a wszystko, co Ci przychodzi do głowy, gdy myślisz o szkole i swojej nauce. Podziel się ze mną swoimi doświadczeniami”. Eseje nie były zbyt długie, prawie połowa z nich miała około pół strony A4. Niewątpliwie na jego obszerność wpłynęła pisemna forma wypowiedzi, która mogła ją ograniczyć, choć z drugiej strony pozwalała na anonimowość badanego i brak bezpośredniej konfrontacji zarówno z badaczem, jak z innymi uczestnikami badania. Pewną blokadą był też język eseju – język francuski, choć uczniowie powinni się nim biegle posługiwać, ponieważ jest to język wykładowy od poziomu gimnazjum.

W związku z tym, że uczniowie mieli możliwość wypowiedzenia się na temat swojej edukacji tylko w formie pisemnej, podejmując analizę zebranego materiału, koncentrowałam się na tym, co zostało zapisane, pomijając strukturę formalną wypowiedzi, czyli to jak zostały opisane doświadczenia szkolne. Na opowieści biograficzne młodych Malgaszy należy zatem spojrzeć jako na „temat”, a nie na „środek”. Celem prowadzonej analizy była zatem rekonstrukcja „naturalnej historii edukacji”, czyli rekonstrukcja procesu zdobywania przez badanych kolejnych szczebli edukacji, odtworzenie sekwencji doświadczeń edukacyjnych. Struktura malgaskiego systemu edukacji wzorowana jest na francuskim systemie i dzieli się na przygotowanie przedszkolne (dzieci w wieku 3–5 lat), pięcioletnią edukację podstawową (dzieci w wieku 6–10 lat) oraz edukację średnią – czteroletnie gimnazjum (dzieci w wieku 11–14 lat) oraz trzyletnie liceum/czteroletnie szkoły zawodowe (młodzież w wieku 18 lat i starsi). Każdy z etapów edukacji kończy się egzaminem i w przypadku pozytywnego zaliczenia uzyskaniem świadectwa ukończenia danego poziomu nauczania, odpowiednio CEPE (świadectwo ukończenia szkoły podstawowej), BEPC (świadectwo ukończenia gimnazjum) oraz maturą lub BEP (świadectwo ukończenia edukacji zawodowej).

Narracja badanych zorganizowana była wokół konkretnych zdarzeń – pierwsze pójście do przedszkola lub szkoły, egzamin kończący szkołę podstawową

(CEPE) i rozpoczęcie nauki w gimnazjum, egzamin kończący gimnazjum (BEPC) i rozpoczęcie nauki w liceum oraz w przypadku absolwentów – egzamin maturalny. Wydarzenia te stanowiły punkty orientacyjne dla uczniów pozwalające na chronologiczne odtwarzanie doświadczeń. Stanowią też punkty zwrotne, zaznaczają istotne dla narratorów zmiany w ich biografii edukacyjnej – rozpoczęcie kolejnego etapu edukacji, często w nowej szkole. W esejach odtworzone są przez badanych trzy istotne w ich biografii narzucone instytucjonalnie etapy edukacji – szkoła podstawowa, gimnazjum oraz liceum. Na każdym z tych etapów można odtworzyć wspólne dla młodych ludzi, niezależne od poziomu edukacji doświadczenia, jak również doświadczenia związane tylko z danym etapem nauki.

Narracje uczniów rozpoczynają się od ich pierwszego dnia w przedszkolu lub w szkole. Przedszkole wliczane jest przez narratorów do edukacji szkolnej. Pierwsze dni w szkole były dla części uczniów trudnym doświadczeniem. Źródłem niepokoju było najczęściej rozstanie z matką: „Rozpocząłem naukę w roku 2007. Miałem 4 lata i byłem smutny, ponieważ spędzałem dużo czasu z moją mamą” (maturzysta MM) lub w przypadku nieśmiałych osób lęk przed nowym, nieznanym środowiskiem. Dla większości jednak rozpoczęcie nauki było powodem do radości i dumy: „Byłam bardzo zadowolona, że mogłam iść do szkoły, ponieważ moi rodzice kupili mi dobrze skompletowane przybory” (absolwentka). Pierwszy etap edukacji w narracji uczniów to okres miło wspomniany, to czas nauki czytania i pisania, zdobywania wiedzy oraz zabawy z kolegami. Uczniowie rzadko doświadczali na tym etapie porażek edukacyjnych – powtarzania klasy. „Od klasy 1 do 5 uczyłam się w prywatnej szkole katolickiej u nas. Bardzo lubiłam ten okres. Byłam zadowolona, że mogę się bawić z innymi uczniami. Uważam, że moja nauka w szkole podstawowej była wspaniała” (absolwentka). Uczniowie wspominają, że na tym etapie często rodzice pomagali im w nauce, co było dla nich dużym wsparciem:

Od początku mojej edukacji moja mama zawsze była, żeby mi pomóc aż do pierwszej klasy gimnazjum. Patrzyła, jak odrabiam lekcje, pomagała mi powtórzyć materiał. W związku z tym przyzwyczałam się do dobrych ocen w szkole. Nigdy nie miałam poważnych problemów (...). Od pierwszej klasy gimnazjum mama pomyślała, że mogę już sama zadbać o siebie i zajęła się moim młodszym bratem (maturzystka SFX).

Pierwszym trudnym doświadczeniem uczniów na ścieżce edukacyjnej był egzamin kończący naukę w szkole podstawowej – egzamin CEPE, którego zdanie wiąże się ze zdobyciem pierwszego dyplomu oraz z możliwością kontynuowania nauki w gimnazjum. „Czas mijał, byłem w klasie pierwszej, drugiej i po kilku latach nauki w szkole podstawowej, dotarłem do ostatniej klasy, miałem mój pierwszy dyplom CEPE. Zostałem przyjęty do gimnazjum...” (maturzysta MM).

Kontynuacja nauki w gimnazjum wiązała się najczęściej ze zmianą szkoły, niekiedy położonej w oddalonym mieście. U niektórych badanych zmiana szkoły wiązała się ze zmianą placówki z państwowej na prywatną lub na odwrót. Wynikało to z dostępności gimnazjów w okolicy miejsca zamieszkania, z pogorszeniem się sytuacji materialnej rodziny lub chęci rodziców, aby dzieci na kolejnym etapie edukacji uczyły się w lepszych szkołach, do których zaliczają się prywatne placówki.

W esejach okres gimnazjum to czas dojrzewania i „nastoletniej głupoty”, jak go sami określają narratorzy. Dla większości jest to trudny okres:

W gimnazjum nauczyciele już uważają nas za odpowiedzialnych, wymagają przestrzegania zasad w każdej dziedzinie, a to było trudne, ponieważ był to czas dojrzewania⁷ (absolwentka); „w klasie drugiej gimnazjum byłem w wieku dojrzewania, zacząłem robić głupoty, a w klasie trzeciej zacząłem mieć obsesję na punkcie dziewczyn i sportu (maturzysta MM).

Czas dojrzewania przysparza młodym ludziom wielu problemów w nauce, narratorzy ogólnikowo piszą, co było tego przyczyną – trudności z koncentracją wynikające m.in. z nadmiernego korzystania z social mediów, czy sięganie po alkohol i narkotyki.

Od tego czasu, od klasy trzeciej gimnazjum na koniec trymestru zaczęłam odczuwać, że jestem coraz słabsza. Zaczęłam mieć złe oceny: to z powodu tego, że nie umiałam obsługiwać telefonu komórkowego, chcę powiedzieć, że nie umiałam korzystać z niego w sposób rozsądny. Byłam za bardzo uzależniona od Facebook'a i zdałam sobie sprawę, że to mnie niszczy (maturzystka SFX).

Niektórzy uczniowie z powodu złego zachowania byli zawieszani w nauce: „w pierwszej klasie gimnazjum byłem dużym bandytą, z tego powodu byłem zawieszany na 3 dni, na 8 dni a na koniec byłem aresztowany” (maturzysta MM).

Okres dojrzewania i trudności z nim związane są częstym wątkiem w biografii edukacyjnej badanych. Jeżeli oni sami nie doświadczyli problemów, to zauważali je u kolegów i koleżanek ze szkoły. Liceum SFX oferowało młodym ludziom aktywności sportowe, aby w ten sposób odciągnąć młodzież od zachowań ryzykownych „brałem udział w wielu, różnych obszarach aktywności w naszym college, ale to sport mnie najbardziej interesował. Gimnazjum bardzo nas namawiało, zachęcało do sportu i dlatego mieliśmy wiele sektorów aktywności sportowej, aby w ten sposób walczyć z narkotykami” (maturzysta SFX). Niestety wydaje się, że młodzi ludzie często byli pozostawiani sami sobie w tym trudnym dla nich okresie dorastania:

Wszystko działało jak w zegarku, dopóki nie zaczął się mój nastoletni kryzys. Moi rodzice nigdy mi nie wyjaśnili tego, co odkryłam (stanu, w którym się znalazłam) i nawet mniej odpowiadali na moje pytania. Nagle trudno mi było dogadać się z nimi, krótko mówiąc ze wszystkimi, a zwłaszcza z chłopcami. Kilka rzeczy przyszło mi do głowy (przeszywało mnie, mojego ducha) i jakbym się zgubiła w szczerym polu. Na szczęście Bóg mi pomógł i poprowadził mnie, sprowadził na moją ścieżkę. Pokazał mi jak patrzeć na rzeczy w inny sposób i jak się zachować, prowadzić się dobrze, także wtedy, gdy wszystko idzie źle, a zwłaszcza że trzeba się zastanowić, zanim podejmie się działanie. To dlatego zostałam przy nauce aż do dziś – poznanie siebie jest bardzo ważne. Trzeba również dobrze przeanalizować rzeczy przed podjęciem decyzji, ale przede wszystkim powierzyć się Bogu, ponieważ tylko on może nam pomóc w trudnościach (maturzystka MM).

Uczniom, którym udało się przejść z sukcesem przez okres nastoletniego kryzysu i związanego z nim spadku motywacji do nauki oraz pozwoliła na to sytuacja finansowa rodziny z satysfakcją kontynuowali naukę w liceum: „...kilka lat później zostałam poddana wielkiej próbie – egzamin BEPC i zdałam go z wielką dumą, ale inni go nie zdali” (maturzystka MM). Ostatni etap edukacji, okres liceum, to czas wytężonej pracy związanej z przygotowywaniem się do egzaminu maturalnego: „W tym roku 2020 jestem w klasie maturalnej, aby dobrze przygotować się do matury, aby po jej otrzymaniu pójść na studia wyższe; Chemia, której się uczę w szkole, nie jest łatwa, jest dużo przeszkód do pokonania w szkole, w domu...” (maturzystka MM). Zdanie egzaminu maturalnego jest dla licealistów i ich rodziców priorytetem, nie ma już czasu na zabawę, zwłaszcza w ostatniej klasie. Część z uczniów zaznacza, że ze względu na wysoki poziom edukacji zostali przeniesieni do Liceum SFX:

Jeżeli chodzi o moje życie w liceum, to mój nastrój, atmosfera wokół nauki poprawiła się. Przez pierwsze dwa lata nauki, to znaczy w pierwszej i drugiej klasie uczyłam się w szkole, która znajdowała się w mojej dzielnicy. Ale w ostatniej klasie, aby móc korzystać z najlepszej edukacji rodzice zdecydowali się przenieść mnie do innego liceum SFX. I teraz jestem w klasie maturalnej w tym liceum, dziękuję bardzo (maturzystka SFX).

W esejach maturzystów i absolwentów nie brak opisu trudności, z którymi większość z nich w trakcie swojej drogi edukacyjnej musi się zmierzyć. Problemy związane z opłaceniem chesnego przez rodziców, pokonywanie pieszo długiej drogi do szkoły, przerywanie nauki z powodu choroby, problemów rodzinnych – rozwodów rodziców, czy śmierci jednego z nich są niemal codziennością malgaskich uczniów. Warto jednak zwrócić uwagę, że obok wspomnianych trudności z biograficznych narracji przebija obraz zdeterminowanych młodych ludzi świadomie dążących do celu, którym jest zdawanie kolejnych egzaminów

aż po egzamin maturalny zwieńczający ponoszony przez lata trud edukacyjny i otwierający ich zdaniem drogę ku lepszej przyszłości. Ich wypowiedzi są bardzo dojrzałe, pełne refleksji nad sensem i celem edukacji oraz procesem nabywania wiedzy:

Na koniec jestem licealistką. Zdałam sobie sprawę, że te głupoty prowadzą nas donikąd i że jest to też miejsce, gdzie naprawdę decydujemy o tym, co naprawdę chcemy z naszym życiem robić i z naszą przyszłością, czas, kiedy uczymy się także podejmować decyzje. Ciężkie są te ostatnie trzy lata w liceum, kiedy poznałam wartość czasu i że nie należy go tracić na robienie nie wiadomo czego, i że nie można tracić żadnej szansy, która się pojawia, aby nie żałować potem w przyszłości. I jest też ważne, aby być otoczonym przyjaciółmi, którzy są optymistami a nie pesymistami, abyśmy mogli posuwać się naprzód w naszej nauce, i także przyjaciół, którzy mają w życiu cele (maturzystka SFX).

Młodych ludzi cechuje również wysoka autokrytyka. W sytuacji, gdy nie doświadczają większych trudności w życiu codziennym – choroby, trudności rodzinnych, braku środków finansowych etc., za porażki edukacyjne nie obwiniają otoczenia, innych osób, ale samych siebie. Jasno wskazują, że niezdane egzaminy, powtarzanie klasy jest efektem ich lenistwa, braku wytrwałości w nauce, nieuwagi w trakcie zajęć szkolnych czy błędów wieku dojrzewania: „W liceum coś się pogorszyło, gorzej się uczyłam, ponieważ było wielu uczniów i nie uważaliśmy, robiliśmy wiele głupot, popełnialiśmy błędy. Miałam karę – trzy dni zawieszenia w nauce... Ale później zrozumieliśmy, że to jest błąd, więc z czasem nabraliśmy dobrych manier i nabraliśmy wartościowej wiedzy” (maturzysta MM).

Podsumowanie

Badania biograficzne, wpisane w nurt metodologii indygenicznej, oddając głos młodym ludziom, pozwalają na wysłuchanie ich narracji o edukacji i uchwycenie głównych przeszkód na ich ścieżce edukacyjnej. Prezentowane badania zostały przeprowadzone w szkołach w języku francuskim, który jest językiem wykładowym od poziomu gimnazjum. Jak zostało podkreślone we wprowadzeniu, edukacja w języku europejskim zapoznaje uczniów z jego kulturą, wraz z normami i wartościami świata zachodniego. Z esejów biograficznych młodych Malgaszy wyłania się wspólna narracja zogniskowana wokół trzech etapów edukacji instytucjonalnej, brak w niej odniesień do socjalizacji w środowisku rodzinnym, która koncentruje się wokół języka i kultury malgaskiej. Istotnymi wydarzeniami i momentami zwrotnymi na drodze edukacyjnej uczniów są egzaminy kończące kolejne etapy nauki. Stanowią one o dalszym

„być albo nie być” każdego ucznia w systemie edukacji, a tym samym na drodze do oczekiwanego awansu społecznego.

W esejach maturzystów, obok przełomowych w karierze edukacyjnej egzaminów, pojawiają się również momenty kryzysu, których konsekwencją były zmiany na ścieżce edukacyjnej, a wraz z nimi zmiany postawy do nauki i do własnego życia. Źródłem trudności na ścieżce edukacyjnej często jest środowisko rodzinne – śmierć lub choroba rodziców, rozwody, trudna sytuacja finansowa, która uniemożliwia opłacenie edukacji czy stancji w pobliżu szkoły. Warto zaznaczyć, że uczniowie dość często, również w badaniach prowadzonych przeze mnie w 2018 roku, wspominają trudne rozstanie z rodzicami w pierwszych latach edukacji. Można przypuszczać, że trudności te wynikają między innymi z faktu, że rozpoczęcie nauki szkolnej wiąże się z wyjściem ze znanego środowiska rodzinnego osadzonego w kulturze malgaskiej do całkowicie obcego środowiska szkolnego wprowadzającego w świat kultury francuskiej, często całkowicie obcej zwłaszcza dla uczniów wywodzących się z rodzin rolniczych.

Część z uczniów pisze w esejach, że w sytuacjach kryzysowych znalazła wsparcie w Bogu. Odwołanie to nie budzi zdziwienia. W kulturze malgaskiej, tak jak w przypadku innych tradycyjnych kultur afrykańskich, a w przeciwieństwie do kultury europejskiej, brak rozgraniczenia między *sacrum* i *profanum*. Malgaska tradycyjna religia, podobnie jak chrześcijaństwo, jest religią mono-teistyczną i wyznaje jednego Boga Stwórcę – *Zanahary*. Co prawda podczas różnych rytuałów wymienia się bóstwa męskie i żeńskie, boga Wchodu i boga Zachodu, są to jednak tylko różne atrybuty Boga, które Malgasze personifikują. Imię Stwórcy – *Zanahary* – jest nieustannie wymawiane przez Malgaszy, nie ma pozdrowienia, które nie kończyłoby się formułą: „Niech Cię Bóg błogosławi”. Wiara Malgaszy w jednego Boga przyspieszyła proces chrystianizacji wyspy, który od początku XIX wieku przebiegał w poszanowaniu tradycyjnej kultury, czego wyrazem może być aktywne przeciwstawianie się Kościoła katolickiego francuskiej polityce asymilacyjnej. Warto zaznaczyć, że chrześcijaństwo na Madagaskarze w procesie inkulturacji zaadaptowało wiele tradycyjnych obrzędów przejścia, w tym zwyczaj przewijania zmarłych *famdihana*⁴⁷. Odwołania uczniów do Boga można też wiązać z faktem przeprowadzenia badań w szkołach katolickich w Fianarantsoa na Płaskowyżu, który został najszybciej i prawie całkowicie schryścianizowany. Jednak jak zostało już wspomniane, do szkół katolickich uczęszczają uczniowie z różnych regionów (częste są wewnętrzne migracje zarobkowe i edukacyjne), niezależnie od wyznawanej religii.

⁴⁷ J.M. Estrade, *Aïna – La vie. Mission, culture et développement à Madagascar*, L'Harmattan, Paris 1996, s. 119; F. Benolo, *Évangélisation des funérailles, base de l'inculturation à Madagascar*, „Aspects du Christianism à Madagascar” 2001, no. 3, s. 11–27; G. Krzyżostoniak, *Inkulturation obrzędów przejścia na Madagaskarze*, Wydawnictwo Missio-Polonia, Warszawa 2011; K. Lendzion, *Spoleczno-religijna...*, s. 54–56.

W narracjach młodych ludzi szczególnie trudnym okresem w ich biografii był czas dojrzewania przypadający w przypadku malgaskich uczniów zazwyczaj na okres nauki w gimnazjum. Zgodnie z najnowszymi badaniami z zakresu antropologii i psychologii międzykulturowej doświadczenie dorastania jako fazy życia jest zmienne i uwarunkowane kulturowo. Badania wykazały też istotne różnice w przebiegu dorastania między kulturami indywidualistycznymi charakterystycznymi dla społeczeństw zachodnich a kulturami kolektywistycznymi, charakterystycznymi m.in. dla społeczeństw afrykańskich. Tym samym okres adolescencji rozumiany jako czas rozwoju tożsamości związany ze wzrastającą autonomią, konfliktem międzypokoleniowym czy w relacjach rówieśniczych, a także różnorodnymi lękami psychologicznymi nie jest też normą we wszystkich kulturach i nie można wyznaczyć konkretnych granic wiekowych dla tej fazy życia⁴⁸.

Przeprowadzone badania wśród malgaskich uczniów wykazały, że nie wszyscy malgascy nastolatki przechodzą płynnie z okresu dzieciństwa do dorosłości. W wielu esejach okres dojrzewania jest ukazywany jako moment kryzysowy na ścieżce edukacyjnej związany ze spadkiem motywacji do nauki. Okres dorastania, w którym uczniowie doświadczają różnorodnych trudności, przypada na czas nauki w gimnazjum, czyli około 11–14 lat. Biorąc pod uwagę, że współczynnik skolaryzacji brutto jest znacznie wyższy niż skolaryzacji netto, nie można jednak arbitralnie przyjąć tego przedziału wiekowego jako czasu dorastania dla wszystkich malgaskich nastolatków. Trudno stwierdzić na podstawie prezentowanych badań, w jakim stopniu fakt doświadczania kryzysów okresu dorastania przez badanych uczniów i określenia go jako „dorastanie” jest wynikiem przyjętych przez nich w procesie edukacji wzorów kultury zachodniej czy też jest powszechnym elementem biografii malgaskich nastolatków niezależnym od ich ścieżki edukacyjnej. Współczesna młodzież malgaska, zwłaszcza ta uczęszczająca do szkół, ma też dostęp do mediów społecznościowych, o czym wspominają badani uczniowie, które są nośnikami wzorów zachowań z kręgu cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Niemniej jednak warto zaznaczyć, że w esejach stosunkowo rzadko pojawiają się trudności wynikające z konfliktu międzypokoleniowego i chęci uniezależnienia się od dorosłych, który jest charakterystyczny dla indywidualistycznych kultur zachodnich. Młodzi Malgasze wskazują raczej na trudności w relacjach rówieśniczych, problemy z koncentracją, podejmowanie zachowań ryzykownych czy zainteresowanie picią przeciwną. Ich wypowiedzi jednoznacznie wskazują, że pomocy oczekują właśnie od dorosłych, zarówno od rodziców, jak i nauczycieli. Warto również wspomnieć, że na Madagaska-

⁴⁸ S. Choudhury, K.A. McKinney, M. Merten, *Rebelling Against the Brain: Public Engagement with the 'Neurological Adolescent'*, "Social Science & Medicine" 2012, no. 74 (4), s. 565–573. DOI: 10.1016/j.socscimed.2011.10.029; S. Choudhury, *Culturing the Adolescent Brain: What Can Neuroscience Learn from Anthropology?*, "Social Cognitive and Affective Neuroscience" 2010, no. 5 (2–3), s. 159–167.

rze jest zachowany parytet płci na wszystkich etapach edukacji⁴⁹. Co ciekawe dziewczęta często przerywają edukację po gimnazjum ze względu na wczesne ciążę, jednak równie często jako młode matki wracają do nauki, zwłaszcza do szkół katolickich. Opiekę nad ich dziećmi przejmują wówczas ich rodzice. Może to świadczyć zarówno o szybkim procesie przechodzenia młodych dziewcząt z dzieciństwa do dorosłości, jak i o wspomnianej już determinacji w zakresie kontynuowania edukacji.

Jak zaznaczono w części metodologicznej, przeprowadzone badania są badaniami wstępnymi, testującymi teren badawczy i nie spełniają wszystkich rygorystycznych założeń metodologii indygenicznej. Niemniej jednak dostarczyły one ciekawego materiału do analizy, przez co są dobrym przyczynkiem do dalszych badań. Dla mnie jako badacza od dawna podejmującego badania wśród malgaskich uczniów szczególnie interesujący jest fakt pojawienia się kategorii „dorastania” w esejach pisanych przez maturzystów i absolwentów. We wcześniejszych moich badaniach – wywiadach fokusowych i esejach pisanych na temat edukacji w tej samej kategorii wiekowej – nie pojawił się problem dorastania. Warto podkreślić, że w badaniu wzięli udział tylko ci uczniowie i absolwenci, którzy wytrwali w systemie edukacji mimo trudności doświadczanych w okresie dojrzewania. Biorąc pod uwagę niski odsetek młodych ludzi rozpoczynających edukację na poziomie gimnazjum czy później liceum i pomyślnie kończących te etapy nauki, należałoby przeprowadzić pogłębione badania nad przyczynami porzucania edukacji, czy nie jest on między innymi wynikiem nieumiejętności radzenia sobie młodych ludzi z problemami wieku dojrzewania.

Bibliografia

- Achtelik A., Niesporek-Szmburska B., *Dialog kultur, czyli o podręczniku dla dzieci do nauczania języka polskiego jako drugiego*, „Postscriptum Polonistyczne” 2012, nr 2 (10), s. 199–218.
- Akom A.A., Cammarota J., Ginwright S., *Youthtopias: Towards a New Paradigm of Critical Youth Studies*, „Youth Media Reporter” 2008, no. 2 (4), s. 1–30.
- Andrianiaina F.R., *The Trajectory of Children in the Rural Areas of Madagascar: Aspirations and Opportunities from School to Work*, „Africa Educational Research Journal” 2017, vol. 8, s. 129–145.
- Atif A., *From school to employment; the dilemma of youth in Sub-Saharan Africa*, „International Journal of Adolescence and Youth” 2020, no. 25 (1), s. 945–964.
- Awiti O.A., Orwa C., *Identity, Values and Norms of East Africa's Youth*, „International Journal of Adolescence and Youth” 2019, no. 24 (4), s. 421–437. DOI: 10.1080/02673843.2018.1554498.
- Barnes B., *Decolonising Research Methodologies: Opportunity and Caution*, „South African Journal of Psychology” 2018, no. 48 (3), s. 379–387.
- Becker J., *Refugees, Migration and the Tightening Borders in the Middle East. A Perspective From Biographical Research on the Re-Figuration of Spaces and Cross-Cultural Comparison*, „Forum: Qualitative Social Research” 2021, no. 22 (2). DOI: 10.17169/fqs-22.2.3598.

⁴⁹ UNESCO Institute of Statistics, uis.unesco.org/en/country/mg (dostęp: 17.08.2023).

- Benolo F., *Évangélisation des funérailles, base de l'inculturation à Madagascar*, „Aspects du Christianism á Madagascar” 2001, no. 3, s. 11–27.
- Boehmer E., Davies A., Kawanu Z., *Interventions in Adolescent Lives in Africa Through Story*, “International Journal of Postcolonial Studies” 2022, no. 24 (6), s. 821–840.
- Bron A., *O badaniach biograficznych krytycznie*, „Nauki O Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne” 2017, nr 4 (1), s. 16–34.
- Choudhury S., *Culturing the Adolescent Brain: What Can Neuroscience Learn from Anthropology?*, “Social Cognitive and Affective Neuroscience” 2010, no. 5 (2–3), s. 159–167.
- Choudhury S., McKinney K.A., Merten M., *Rebelling Against the Brain: Public Engagement with the 'Neurological Adolescent'*, “Social Science & Medicine” 2012, no. 74 (4), s. 565–573. DOI: 10.1016/j.socscimed.2011.10.029.
- Chumbow B.S., *Mother Tongue-Based Multilingual Education: Empirical Foundations, Implementation Strategies and Recommendations for New Nations*, w: *Multilingual Education in Africa: Lessons from the Juba Language-in-Education Conference Edited*, ed. H. McIlwraith, British Council, London 2013, s. 37–56.
- Coetzee J.K., Elliker F., Rau A., *Training for Advanced Research in the Narrative Study of Lives Within the Context of Political and Educational Transformation: A Case Study in South Africa*, “Forum: Qualitative Social Research” 2013, no. 14 (2). DOI: 10.17169/fqs-14.2.1972.
- Czyżewski M., *Socjologia interpretatywna i metoda biograficzna: przemiana funkcji, antyesencjalistyczne wątpliwości oraz sprawa krytyki*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2013, nr 9 (4), s. 14–27.
- Dahl Q., *Linguistic Policy Challenges in Madagascar*, w: *North-South contributions to African languages*, eds. Ch. Thornell, K. Legère, Rüdiger Köppe Verlag, Köln 2011, s. 51–80.
- Deleigne M.Ch., *Vers «l'institutionnalisation» de l'École dans l'Androy (Madagascar)?*, “Cahiers de la recherche sur l'éducation et les saviors” 2019, vol. 8, s. 171–190.
- Estrade J.M., *Aïna – La vie. Mission, culture et développement à Madagascar*, L'Harmattan, Paris 1996.
- Glick P.J., Sahn D.E., Walker T.F., *Household Shocks and Education Investment in Madagascar*, GLM|LIC Working Paper No. 19 | August 2016.
- Golczyńska-Grondas A., *Wywiady biograficzne z osobami ze środowisk wykluczenia społecznego – refleksja nad wybranymi problemami metodologicznymi i etycznymi*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2019, nr 15 (2), s. 178–180.
- Gouleta E., *Language Learning and Linguistic Policy in Education: Considerations for Successful Bilingual Programs in Madagascar*, Unpublished report. Washington, DC: World Bank 2006, norad.no/globalassets/import-2162015-80434-am/www.norad.no-ny/filarkiv/language-learning-and-linguistic-policy-in-education-final-report.pdf?id=5472 (dostęp: 19.05.2017).
- Hoppers C.A.O., *Culture, Indigenous Knowledge and Development: The Role of the University*, Centre for Education Policy Development (CEPD), Braamfontein Johannesburg 2017.
- IPE-UNESCO, *Diagnostic des pratiques de pilotage de la qualité de l'éducation à Madagascar*, Dakar 2022.
- Kaliszewska M., *Pedagogical Essay in Academic Teaching. Genesis, Humanist Values, and Didactic Expectations*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika” 2018, nr 18, s. 61–72.
- Kaźmierska K., *Badania biograficzne w naukach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2013, nr 9 (3), s. 6–10.
- Kaźmierska K., *Od redaktorki: Badania biograficzne – metoda, etyka, praktyka*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2019, nr 15 (2), s. 6–11.
- Kovach M., *Conversational Method in Indigenous Research*, “First Peoples Child & Family Review” 2010, no. 5 (1), s. 40–48.
- Krzyżostoniak G., *Inkulturation obrzędów przejścia na Madagaskarze*, Wydawnictwo Missio-Polonia, Warszawa 2011.
- Kurcz I., *Psychologiczne aspekty dwujęzyczności*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007, s. 184–187.

- Languages and Education in Africa a Comparative and Transdisciplinary Analysis*, eds. B. Brock-Utne, I. Skattum, Cambridge University Press, Oxford 2009.
- Leibowitz B., Booi K., Daniels S., Loots A., Richards R., van Deventer I., *The Use of Educational Biographies to Inform Teaching and Learning in an African University*, "South African Journal of Higher Education" 2010, no. 19 (7), s. 1220–1237.
- Leibowitz B., Mgwashu E.M., Kasanda C., Lefoka P., Lungu V., Kavena Shalyefu R., *Decolonising Research: The Use of Drawings to Facilitate Place-Based Biographic Research in Southern Africa*, "Journal of Decolonising Disciplines" 2019, no. 1 (1), s. 27–46.
- Lendzion K., *Dialog kultur? Edukacja w językach europejskich w Afryce Subsaharyjskiej na przykładzie Madagaskaru*, "Fides et Ratio" 2020, nr 2(42), s. 381–394.
- Lendzion K., *Dwa języki – dwa światy. Język francuski i malgaski w edukacji szkolnej na Madagaskarze*, Wyd. UKSW, Warszawa 2019.
- Lendzion K., *Madagaskar – demokracja i liberalny kapitalizm a rozwój kraju*, w: *Obywatele wobec kryzysu: uśpieni czy innowatorzy?*, red. G. Chimiak, W. Misztal, IFIS PAN, Warszawa 2015, s. 211–230.
- Lendzion K., *Spółeczno-religijna rola kapłana misjonarza na Madagaskarze*, Wydawnictwo Misio-Polonia, Warszawa 2012.
- Makaruk K., Włodarczyk J., Wójcik S., *Dzieci i młodzież jako uczestnicy badań społecznych w kontekście badań dotyczących problemu przemocy*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2013, nr 12 (3), s. 7–20.
- Ndongmo N., *Éducation scolaire et lien social en Afrique noire*, L'Harmattan, Paris 2006.
- Nygreen K., Kwon, S.A., Sánchez P., *Urban Youth Building Community: Social Change and Participatory Research in Schools, Homes and Community-Based Organizations*, w: *Youth Participation and Community Change*, eds. B.N. Checkoway, L.M. Gutiérrez, Taylor and Francis, 2006, s. 107–124.
- PASEC, *Performances du système éducatif malgache: Compétences et facteurs de réussite au primaire*, CONFEMEN, Dakar 2017.
- Piorunek M., *Metoda biograficzna w badaniu karier zawodowych. Egzemplifikacja badawczego zamysłu. Otwarte pola eksploracji*, w: *Badania biograficzne i narracyjne w perspektywie interdyscyplinarnej Aplikacje – Egzemplifikacje – Dylematy metodologiczne*, red. taż, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016, s. 99–118.
- Ralibera R., *La Formation des élites à Madagascar depuis l'Indépendance*, w: *Madagascar Fenêtres. Aperçus sur la culture malgache vol. 2*, ed. L. Ink, CITE, Antananarivo 2006, s. 144–154.
- Randriamarotsimba V., *Des politiques linguistiques aux politiques linguistiques éducatives malgaches. État des lieux et perspectives*, w: *Enseigner et apprendre les langues à Madagascar: quelle(s) entrée(s) au XXIème siècle?*, eds. D.T. Razafindratsimba, V. Ranaivo, Actes du Séminaire Universitaire National 9-10 juillet 2014, Antananarivo 2014, s. 136–137.
- Randriamasitiana G.D., *Cultures familiales et scolaires: réalités locales de familles défavorisées à Madagascar*, „La revue internationale de l'éducation familiale” 2015, no. 38 (2), s. 49–71.
- Randriamasitiana G.D., *Ecoliers malgaches, espace urbain et rencontre de l'autre*, w: *Enseigner et apprendre les langues à Madagascar: quelle(s) entrée(s) au XXIème siècle?*, eds. D.T. Razafindratsimba, V. Ranaivo, Actes du séminaire universitaire national 9-10 juillet 2014, l'Université d'Antananarivo, Antananarivo: Ambassade de France à Madagascar, Institut Français de Madagascar, s. 69–83.
- Reuter K.E., Venart L.C., *Education in Madagascar: A Guide on the State of the Educational System, Needed Reforms and Strategies for Improvement*, "University of Mauritius Research Journal" 2014, vol. 20, s. 196–235.
- Rianasoa A.F., *Exploring Parental Involvement in School to Work Transition in Rural Madagascar: Focusing On Parents' Expectations of Education Outcomes*, „Journal of Kyosei” 2022, vol. 6, s. 1–22.
- UNESCO Institute of Statistics, uis.unesco.org/en/country/mg (dostęp: 01.06.2023).
- von Oppen A., Strickrodt S., *Introduction: Biographies Between Spheres of Empire*, „The Journal of Imperial and Commonwealth History” 2016, no. 44 (5), s. 717–729.

- Vorbrich R., *Systemy edukacji w pluralistycznym społeczeństwie Afryki*, w: *Wybrane problemy szkolnictwa w Afryce Subsaharyjskiej*, red. J. Różański, A. Halemba, Wyd. Missio-Polonia, Warszawa 2003.
- Waniek K., *Lekceważone potencjały i narosłe nieporozumienia: kilka uwag o metodzie autobiograficznego wywiadu narracyjnego Fritza Schütze*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2019, nr 15 (2), s. 132–163.
- Wendland M., *Konstruktywizm komunikacyjny*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 2015.
- Wilson S., *Research Is Ceremony: Indigenous Research Methods*, Fernwood Publishing, Halifax-Winnipeg 2008.
- Wilson S., *What Is an Indigenous Research Methodology?*, „Canadian Journal of Native Education” 2001, no. 25 (2), s. 175–179.
- Żydek-Bednarczuk U., *Spotkanie kultur. Komunikacja i edukacja międzykulturowa w glottodydaktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015.

ZBIGNIEW ZAGAŁA*

Od podziału postsolidarnościowego do polaryzacji. (Krótkie) studium relacji między Prawem i Sprawiedliwością a Platformą Obywatelską i ich wyborcami

From Post-Solidarity Division to Polarization.
A (Brief) Study of the Relationship between Law
and Justice and Civic Platform and Their Voters

Abstrakt

Toczący się spór między partiami – Prawem i Sprawiedliwością a Platformą Obywatelską – nosi znamiona polaryzacji o charakterze totalnym, czyli takiej, która obejmuje niemal wszystkie sfery życia społecznego. W każdej z nich dochodzi do ciągłej konfrontacji liderów i członków partii, wyborców i zdecydowanej większości członków społeczeństwa. Proces ten uruchomiony został w 2005 roku przez elity polityczne, po zakończonych niepowodzeniem negocjacjach, które nie doprowadziły do powstania rządu opartego na, zapowiadanej w kampanii wyborczej, większościowej koalicji PO PiS. Zasadniczą dynamikę temu procesowi nadawały czynniki o charakterze afektywnym, a w zdecydowanie mniejszym stopniu czynniki ideologiczne. W artykule podjęto próbę przyjrzenia się polaryzacji współczesnego społeczeństwa polskiego oraz odpowiedzi na niektóre związane z tym problemem pytania: W jaki sposób polaryzacja została zapoczątkowana?; W jaki sposób się rozwijała?; Na czym polega jej specyfika? Podstawą obserwacji i sformułowanych wniosków są wyniki badań ilościowych zrealizowanych przez różne instytucje, w tym przede wszystkim przez CBOS.

Słowa kluczowe: społeczeństwo polskie, polaryzacja polityczna, polaryzacja afektywna

* Dr hab. Zbigniew Zagała, prof. UŚ – Instytut Socjologii, Uniwersytet Śląski, e-mail: zbigniew.zagala@us.edu.pl, ORCID: 0000-0002-6768-8220.

Abstract

The ongoing dispute between the parties – Law and Justice and Civic Platform – bears the hallmarks of total polarization. This polarization is present in almost all spheres of social life. In all of them, there is a constant confrontation between the parties involving their leaders and members, voters, and the vast majority of members of society. This process started in 2005 after a failed attempt to form a coalition government (POPiS) that was announced during the election campaign. The essential dynamics of this process were driven by affective factors and, to a much lesser extent, by ideological ones. The article attempts to look at the polarization in contemporary Polish society and answer some of the questions related to this problem: How was the polarization initiated? How did it develop? What are its specifics? The observations and the conclusions are formulated based on the results of quantitative surveys carried out by a variety of institutions, especially the Public Opinion Research Center.

Keywords: Polish society, political polarization, affective polarization

Wstęp

Do stosunkowo niedawna, gdyż do przełomu XX i XXI wieku, z dużym prawdopodobieństwem można było zakładać, że jeśli w publikacji naukowej poświęconej analizie procesów politycznych wśród kluczowych kategorii pojęciowych obecne było słowo polaryzacja, to był to najprawdopodobniej tekst poświęcony Stanom Zjednoczonym. Obecnie trudno jest wyobrazić sobie bez tego pojęcia opis systemów partyjnych, kampanii wyborczych, rozkładu poparcia i innych problemów życia politycznego w wielu krajach. Polaryzacja, uzupełniona o przymiotnik dookreślający jej zakres znaczeniowy na stałe weszła także do katalogu kluczowych pojęć wykorzystywanych w publicystycznych opisach rzeczywistości, w których, chociaż często niezdefiniowana, najczęściej odnoszona jest do podziału ugrupowań partyjnych, ich zwolenników i całych społeczeństw na dwa antagonistyczne obozy.

Także w tekstach naukowych zjawisko to opisywane jest za pośrednictwem różnych kategorii pojęciowych – polaryzacja polityczna (partyjna), podział polityczny (socjopolityczny), rozłam polityczny. Ich zakresy znaczeniowe nie są w pełni tożsame, ale – najogólniej rzecz ujmując – każde z nich eksponuje fakt istnienia w danym społeczeństwie partii, ugrupowań, obozów politycznych, środowisk pozostających w relacjach antagonistycznych spowodowanych różnicami politycznymi, ideologicznymi, kulturowymi¹. Tak pojmowana polaryzacja

¹ Zob. R. Herbut, *Podziały socjopolityczne w Europie Zachodniej. Charakter i struktura*, w: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008, s. 67–89; H. Sasada, N. Fujimura, S. Machidori, *Alternative Paths to Party Polarization: External Impacts of Intraparty Organization in Japan*, "Journal of East Asian Studies" 2013, vol. 13, no. 3, s. 409–441; J. Sanecka-Tyczyńska, *Ocena III Rzeczypospolitej – płaszczyzna polaryzacji współczesnej polskiej sceny politycznej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” 2015, nr XIV, s. 99–114; P. Radkiewicz, *The Axiological Clash as a Key*

w wielu państwach przybiera charakter totalny, czyli obejmuje niemal wszystkie sfery życia społecznego. Z takim typem polaryzacji mamy do czynienia również w Polsce.

Spór, który do niej doprowadził, dość nieoczekiwanie zapoczątkowany został przez dwie partie – Prawo i Sprawiedliwość oraz Platformę Obywatelską, które po okresie kilkuletniej współpracy w sejmikach samorządowych, po zwyczajnych wyborach parlamentarnych w 2005 roku, wbrew przedwyborczym zapowiedziom, nie utworzyły koalicyjnego rządu opartego na większościowej koalicji PO i PiS. Zakończone niepowodzeniem rokowania i wyjaśnienia zaistniałej sytuacji dokonywane przez gremia przywódcze obu partii stały się okresem, w którym uruchomiony został proces przemiany sympatyzujących ze sobą elektoratów PiS i PO w dwa wrogie plemiona, co w dłuższej perspektywie doprowadziło do głębokiego podziału politycznego polskiego społeczeństwa. Inicjującą i główną rolę w tym procesie odegrały czynniki o charakterze afektywnym, a drugorzędą – różnice ideologiczne. Te pierwsze zostały wykorzystane przez polityków obu partii do wyostrenia stosunkowo niewielkich, początkowych różnic ideowych między partiami, a w kolejnych latach pełniły (i nadal pełnią) istotną rolę w budowaniu elektoratów i nadawaniu im spójności.

W artykule podjęto próbę przyjrzenia się polaryzacji współczesnego społeczeństwa polskiego, jej początkom, rozwojowi i specyfice. Podstawą obserwacji i formułowanych wniosków są wyniki badań ilościowych zrealizowanych przez różne instytucje, w tym przede wszystkim przez Centrum Badania Opinii Społecznej.

Polaryzacja jako kategoria opisu rzeczywistości politycznej

Analizując przyczyny i naturę różnic międzypartyjnych wielu współczesnych badaczy sięga do klasycznej koncepcji podziałów społecznych i politycznych, zaproponowanej przez Seymoura Martina Lipseta i Steina Rokkana². Zgodnie z ich ujęciem, współczesne podziały socjopolityczne zakorzenione są w ważnych wydarzeniach i procesach historycznych – reformacji i jej konsekwencjach, XIX-wiecznych rewolucjach narodowych oraz rewolucji przemysłowej. Ich następstwem było ujawnienie się konfliktów, dla których podstawą były podziały: centrum vs. peryferie (kultura dominująca vs. kultura podległa), Kościół

Determinant of Expanded and Destructive Political Conflict in Poland, "East European Politics and Societies and Cultures" 2017, vol. 31, no. 2, s. 382–401; Ł. Wielgosz, *Trzy ujęcia polaryzacji politycznej*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2020, nr 28, s. 32–52.

² S.M. Lipset, S. Rokkan, *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction*, w: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, eds. S.M. Lipset, S. Rokkan, The Free Press, New York 1967, s. 1–64.

vs. państwo (władza kościelna vs. władza świecka), pierwotny sektor gospodarki vs. wtórny sektor gospodarki (rolnictwo vs. przemysł, wieś vs. miasto), pracodawcy vs. pracobiorcy (właściciele vs. robotnicy). Wymienione podziały znalazły odzwierciedlenie w procesach kształtowania się struktur społecznych i wyłaniania partii, jako podmiotów reprezentujących interesy różnych zbiorowości na scenie politycznej.

Kluczową rolę w procesie przełożenia podziałów społecznych na polityczne odgrywają członkowie elit, liderzy opinii, politycy, którzy z obiektywnych różnic konstruują podziały polityczne, powołują partie, nadają im tożsamość. Wyniki licznych badań dowodzą, że kreatywność elit partyjnych nie ogranicza się do upolityczniania istniejących różnic³. W ramach politycznych strategii, politycy niektóre z różnic wyostrzają, nadając im bardzo ważne znaczenie, tworzą nowe różnice, a czasem odwrotnie – gdy wymagają tego interesy partyjne – marginalizują znaczenie istniejących różnic, bądź odwracają od nich uwagę.

Partie polityczne są zatem z jednej strony pochodnymi podziałów historycznych i społecznych, a z drugiej – kreatorami podziałów, wytwórcami zbiorowości podzielających względnie spójne przekonania oraz wspólną tożsamość, a wreszcie, są strukturami podtrzymującymi i aktualizującymi owe przekonania i tożsamość, w tym tożsamość, która na płaszczyźnie politycznej pozwala na dokonywanie rozróżnień na „swoich” i „obcych”. Ciekawym polem do obserwacji tych procesów są spolaryzowane systemy polityczne.

Politolodzy i przedstawiciele nauk socjologicznych dokonując charakterystyk polaryzacji, posługują się pewnym katalogiem pojęć, wśród których szczególnie istotne dla zrozumienia tego fenomenu są takie jak: polaryzacja polityczna, polaryzacja ideologiczna, postrzegana polaryzacja ideologiczna, polaryzacja afektywna.

Sposób rozumienia pierwszej z nich, czyli polaryzacji politycznej, wywodzony jest z dwóch głównych źródeł: ekonomicznej teorii demokracji Anthony'ego Downsa⁴, którego zdaniem zarówno preferencje polityczne wyborców, jak i partie polityczne, można uszeregować na skali od lewicowych do prawicowych na podstawie ich programów, oraz prac Giovanniego Sartoriego, który zaproponował, by polaryzację polityczną definiować jako „dystans ideologiczny między partiami skrajnymi”⁵. Tworzone i prezentowane przez partie ideologie pozwalają wyborcom orientować się w różnicach między nimi i dokonywać właściwych wyborów. Tak pojmowana polaryzacja jest swego rodzaju neutralnym konceptem zdającym relację z występowania w danym społeczeństwie

³ K. Deegan-Krause, *Nowe wymiary rozłamu politycznego*, w: *Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 130–155.

⁴ A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, Harper & Row, New York 1957.

⁵ G. Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, ECPR Press, Wivenhoe Park 2005, cyt. za: Ł. Wielgosz, *Trzy ujęcia...*, s. 33.

partii czy szerzej – obozów politycznych posiadających, odmienne ideologie i programy, pozwalające się pozycjonować na osi lewica-prawica.

We współczesnych badaniach polaryzacji politycznej wydziela się na ogół dwie odrębne formy – pierwszą, bliską zakresowi znaczeniowemu polaryzacji politycznej – polaryzację ideologiczną, pojmowaną jako dystans ideologiczny, rozbieżność poglądów politycznych i społecznych, przekonań i postaw charakteryzujących przeciwników politycznych⁶, oraz drugą – polaryzację afektywną, w której definicjach podkreśla się, że oznacza ona emocjonalne przywiązanie do stronników politycznych, sojuszników z grupy własnej, któremu towarzyszy niechęć, antypatia, wrogość odczuwana do przeciwników politycznych⁷.

Rozróżnienie dwóch form polaryzacji – ideologicznej oraz afektywnej – skłania do formułowania pytań o łączące je relacje, w tym pytania dotyczącego przyczyn rosnącego poziomu polaryzacji afektywnej w wielu krajach. Czy proces ten można tłumaczyć wzrostem natężenia sporów ideologicznych? Zasadne jest założenie, że natężenie polaryzacji afektywnej może być rozpatrywane jako rezultat obiektywnych ideologicznych różnic między partiami. Im są one większe i łatwiej dostrzegalne, tym bardziej prawdopodobna jest silniejsza polaryzacja afektywna. Jednak relacje między polaryzacją ideologiczną a afektywną często nie są jednoznaczne i spójne⁸. Natężenie pozytywnych uczuć do lubianej partii oraz do jej liderów i wyborców, któremu towarzyszy wzrost niechęci, wrogości czy nienawiści do oponentów politycznych i partyjnych nierzadko nie wynika z nasilenia różnic o charakterze ideologicznym, ale może być następstwem przekonań jednostek dotyczących tego, że takie różnice istnieją. Na problem ten zwraca uwagę Yphthach Lelkes, który proponuje odróżnienie polaryzacji ideologicznej od postrzeganej polaryzacji ideologicznej. Jak stwierdza: „Postrzegana polaryzacja może mieć wpływ na postawy obywateli, które są niezależne od polaryzacji ideologicznej”⁹. Postrzegana polaryzacja stanowi istotny element nasyconych emocjami, konfrontacyjnych narracji budowanych przez politycz-

⁶ R.J. Dalton, *Generational Change in Elite Political Beliefs: The Growth of Ideological Polarization*, „The Journal of Politics” 1987, vol. 49, no. 4, s. 976–997.

⁷ Zob. S. Iyengar, G. Sood, Y. Lelkes, *Affect, Not Ideology: A Social Identity Perspective On Polarization*, „The Public Opinion Quarterly” 2012, vol. 76, no. 3, s. 405–431; S. Iyengar, S.J. Westwood, *Fear and Loathing across Party Lines: New Evidence on Group Polarization*, „American Journal of Political Science” 2015, vol. 59, no. 3, s. 690–707; L. Mason, *I Disrespectfully Agree: The Differential Effects of Partisan Sorting on Social and Issue Polarization*, „American Journal of Political Science” 2015, vol. 59, no. 1, s. 128–145; A. Reiljan, *Fear and Loathing across Party Lines’ (Also) in Europe: Affective Polarisation in European Party Systems*, „European Journal of Political Research” 2020, vol. 59, no. 2, s. 376–396.

⁸ Ciekawą analizę związków między polaryzacją ideologiczną a afektywną zawiera praca: A. Reiljan, *Fear and loathing...*

⁹ Y. Lelkes, *The Polls–Review. Mass Polarization: Manifestations and Measurements*, „Public Opinion Quarterly” 2016, vol. 80, Special Issue, s. 399. Warto dodać, że wspomniany autor w swych analizach posługuje się również pojęciem fałszywa polaryzacja, przez które rozumie różnicę między polaryzacją postrzeganą a rzeczywistą.

nych konkurentów. Logika rywalizacji i jej dynamika sprawia, że w narracjach tych polityczni rywale opisywani są coraz bardziej dehumanizującym językiem. Zjawisko to tłumaczyć można następstwami przynależności grupowej generującej pozytywne uczucia do „swoich” i negatywne do „obcych” oraz związanymi z tym procesami tożsamościowymi. Nie bez przyczyny, często podkreśla się, że studia poświęcone polaryzacji afektywnej zakorzenione są w analizach tożsamości politycznej oraz identyfikacji partyjnej – pozytywnej oraz negatywnej¹⁰. Wyniki badań wskazują na fakt, że identyfikacja partyjna, a zwłaszcza ta, która ma wyrazisty charakter, staje się nie tylko kluczową zmienną niezależną w procesie wyjaśniania postaw politycznych i ich zróżnicowania, ale także skutkuje nasileniem polaryzacji afektywnej¹¹.

Okresami wyraźnie sprzyjającymi budowaniu wyrazistych tożsamości politycznych i partyjnych są kampanie wyborcze, które w istotny sposób wpływają na nasilenie zjawiska polaryzacji afektywnej¹². Często w tym kontekście przywoływana jest również rola mediów i ich polaryzującego oddziaływania na elektoraty¹³. Posługiwanie się w większym zakresie emocjami niż argumentami merytorycznymi w budowaniu wizerunku przeciwnika politycznego, znajduje uzasadnienie w konkluzjach badań poświęconych związkowi emocji i polityki. Z badań takich wynika, że emocje często miewają większy wpływ na dokonywane wybory polityczne niż poznanie¹⁴.

¹⁰ Zob. A. Campbell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes, *The American Voter*, John Wiley & Sons, New York 1960; H. Oscarsson, S. Holmberg, *Research Handbook on Political Partisanship*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK/Northampton, MA USA 2020; J. Garry, *Making 'Party Identification' More Versatile: Operationalising the Concept for the Multiparty Setting*, „Electoral Studies” 2007, vol. 26, no. 2, s. 346–358; M. Żerkowska-Balas, *Of Love and Hate. Origins and Effects of Positive and Negative Party Identification in Poland*, „Polish Sociological Review” 2022, vol. 1, s. 3–22.

¹¹ Y. Lelkes, *The Polls–Review...*

¹² K.M. Hansen, K. Kosiara-Pedersen, *How Campaigns Polarize the Electorate: Political Polarization as an Effect of the Minimal Effect Theory within a Multi-Party System*, „Party Politics” 2017, vol. 23, no. 3, s. 181–192.

¹³ S. Iyengar, G. Sood, Y. Lelkes, *Affect, Not Ideology...*; Y. Lelkes, G. Sood, S. Iyengar, *The Hostile Audience: The Effect of Access to Broadband Internet on Partisan Affect*, „American Journal of Political Science” 2017, vol. 61, no. 1, s. 5–20; M. Levendusky, N. Malhotra, *Does Media Coverage of Partisan Polarization Affect Political Attitudes?*, „Political Communication” 2016, vol. 33, no. 2, s. 283–301; M. Żerkowska-Balas, *Konsumpcja mediów a negatywna identyfikacja partyjna w Polsce w 2015 i 2019 roku*, „Studia Socjologiczne” 2022, nr 4 (247), s. 67–97; M. Nowicka-Franczak, *Polska debata publiczna w dobie polaryzacji. Świadomość dyskursowa elit symbolicznych*, „Studia Socjologiczne” 2022, nr 4 (247), s. 99–128.

¹⁴ D.C. Mutz, *Psychologia polityczna a wybór*, w: *Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 132–156.

Polaryzacja w Polsce

W opublikowanym w marcu 2023 roku raporcie z badań: *Twarze polskiej radykalizacji*, jego autorzy napisali: „Większość badanych (ponad 70%) zgadza się z opinią, że Polska jest podzielona na dwa plemiona, dostrzega coraz większą radykalność poglądów (68%) i ostry podział polityczny (65%), który nie pozwala zająć umiarkowanego stanowiska, ale wymaga opowiedzenia się po jednej ze stron (wybór między PO/Koalicją a PiS)”¹⁵. Teza o polaryzacji polskiego społeczeństwa znajduje potwierdzenie także w wynikach badań realizowanych innymi metodami. W badaniach międzynarodowego konsorcjum badawczego Digital Society Project natężenie polaryzacji w kilkudziesięciu krajach świata, w tym w Polsce, oceniane jest przez ekspertów¹⁶. Z badań przeprowadzonych w 2021 roku wynika, że Polska sytuuje się wśród państw, w których poziom polaryzacji jest jednym z najwyższych. Dane zebrane w ostatnich dwudziestu latach pozwalają zaobserwować, że polaryzacja w Polsce systematycznie przybiera na sile.

To, co przez obserwatorów sytuacji społeczno-politycznej w Polsce nazywane bywa podziałem na dwa plemiona, przez socjologów i politologów opisywane jest za pośrednictwem takich kategorii pojęciowych jak: polaryzacja społeczeństwa, polaryzacja światopoglądowa, rozłam socjopolityczny, pęknięcie¹⁷. We wszystkich przypadkach pojęcia te wykorzystywane są do opisu charakteru relacji między partiami, elektoratami oraz środowiskami związanymi lub sympatyzującymi z PO i PiS.

Wspomniana polaryzacja światopoglądowa polskiego społeczeństwa – jak wyjaśniają autorzy badań posługujący się tym pojęciem – wyraża się w jego dwubiegunowości w sferze wartości¹⁸. Oznacza to, że:

[W] odniesieniu do wielu istotnych obszarów życia społecznego – występują rozbieżne wzory wartości. Inaczej mówiąc, nie ma systemu wartości, który byłby podzielany przez większość tego społeczeństwa. Polaryzacja światopoglądowa oznacza również tendencję do nadawania wyższej rangi wartościom własnej zbiorowości oraz skłonność

¹⁵ *Twarze polskiej radykalizacji. Raport z badań – analiza – rekomendacje*, red. K. Ciesiołkiewicz, Komitet Dialogu Społecznego Krajowej Izby Gospodarczej, Towarzystwo „Więź”, Warszawa 2023, s. 37–38.

¹⁶ *Jak bardzo jesteśmy w Polsce podzieleni*, Fundacja Nowej Wspólnoty, <https://www.fnw.org/pl/jak-bardzo-jestesmy-podzieleni> (dostęp: 30.05.2023).

¹⁷ P. Ruszkowski, A. Przystalski, P. Maranowski, *Polaryzacja światopoglądowa społeczeństwa polskiego a klasy i warstwy społeczne*, Collegium Civitas, Warszawa 2020; R. Markowski, B. Stanley, *Rozłamy socjopolityczne w Polsce: iluzja czy rzeczywistość?*, „Studia Socjologiczne” 2016, nr 4 (223), s. 17–40; M. Cześniak, M. Grabowska, *Popękane polskie społeczeństwo jako pole badawcze – dane, fakty, mity*, „Przegląd Socjologiczny” 2017, nr 3 (66), s. 9–43.

¹⁸ P. Ruszkowski, A. Przystalski, P. Maranowski, *Polaryzacja światopoglądowa społeczeństwa polskiego...*

do narzucania własnych wartości innym zbiorowościom. [...] Polaryzacja obejmuje kluczowe obszary życia społecznego: ustrój polityczny, wzory życia rodzinnego, kwestie obyczajowe czy praktyki religijne. [...] Polaryzacja jest procesem, w ramach którego różnice między ludźmi oraz towarzyszące im konflikty utrwalają się, nabierają znaczenia symbolicznego i wreszcie zyskują status antagonistycznych kryteriów identyfikacji tożsamości zbiorowej („my” – „oni”, „swoi” – „obcy”)¹⁹.

Z kolei Radosław Markowski i Ben Stanley w swych analizach podziału polskiego społeczeństwa posłużyli się pojęciem rozłamu socjopolitycznego, które zdefiniowali jako: „stan, w którym mamy do czynienia z podziałami politycznymi szeroko rozpowszechnionymi, organizującymi wielkie segmenty elektoratu w opozycji względem siebie, i jednocześnie trwałymi, utrzymującymi się stosunkowo długo, wręcz transgeneracyjnie oraz bezpośrednio niezależnych od konkretnych wyborów”²⁰.

Odmienną kategorię pojęciową wykorzystali w opisie sytuacji w Polsce Mirosława Grabowska i Mikołaj Cześniak, którzy zaproponowali termin: pęknięcie²¹. Autorzy, precyzując jego znaczenie, napisali:

[J]est ono dla nas specyficznym rodzajem stosunkowo nowego podziału społecznego, dynamicznym, który tu i teraz się pogłębia. Strony pęknięcia pozostają ze sobą w ostrym, intensywnym konflikcie, usiłują się wzajem delegitymizować, nie uznawać (za prawomocne) istnienia drugiej strony – pęknięcie w tym sensie to więcej niż podział czy nawet rozłam, to trudny do zasypania rów, czy wręcz przepaść²².

Wspólnym rysem, nie tylko cytowanych wyżej, opisów polaryzacji współczesnego polskiego społeczeństwa jest w nich obecność elementów akcentujących jej totalny, obejmujący liczne sfery życia, a przy tym progresywny charakter oraz forma – znamienne dla politycznej rywalizacji międzypartyjnej w czasie kampanii wyborczej, z praktykami typowymi dla okresu jej największego nasilenia, takimi jak: dyskredytacja przeciwnika, jego negacja, brutalizacja języka oraz posługiwanie się jego formami wykluczającymi i dehumanizującymi.

Jak doszło do polaryzacji i jej eskalacji?

Polaryzacja polityczna, zarówno jako zjawisko charakterystyczne dla rzeczywistości współczesnego demokratycznego państwa, jak i jako kategoria

¹⁹ Tamże, s. 6.

²⁰ R. Markowski, B. Stanley, *Rozłamy socjopolityczne...*, s. 18.

²¹ M. Cześniak, M. Grabowska, *Popękane polskie społeczeństwo...*

²² Tamże, s. 14.

pojęciowa wykorzystywana do jej opisu, nie jest niczym nowym²³. Odwoływanie się polityków i/lub komentatorów rzeczywistości politycznej do spolaryzowanych, uproszczonych wizji rzeczywistości jest dość częste. Nierzadko jest także stosowane jako zabieg w ramach taktyki perswazyjnej wykorzystywanej w kampaniach wyborczych.

Taką rolę odgrywał i odgrywa w Polsce podział postkomunistyczny, znajdujący swój wyraz nie tylko w podziale sceny politycznej na partie postkomunistyczne i postsolidarnościowe, ale także w tożsamościach, poglądach i zachowaniach wyborczych Polaków, głoszących na partie o komunistycznym rodowodzie, bądź na ugrupowania postsolidarnościowe²⁴. Z jednej strony pojęcie to dobrze oddaje istotny rys rzeczywistości społecznej i politycznej w Polsce od przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku, i w taki sposób, jako element języka opisu, funkcjonuje w nauce i publicystyce, a z drugiej wielokrotnie, co najmniej do połowy pierwszej dekady XXI wieku, opisywany za jego pośrednictwem podział często wykorzystywany był przez polityków jako narzędzie perswazyjne w narracjach politycznych i partyjnych. Tak pojmowany podział postkomunistyczny swą znaczącą żywotność zachował do wyborów parlamentarnych i prezydenckich przeprowadzonych jesienią 2005 roku.

Wybory te, na skutek dużego spadku poparcia dla postkomunistycznego Sojuszu Lewicy Demokratycznej, zdecydowanie wygrały partie postsolidarnościowe – PiS i PO, które uzyskały łączne poparcie na poziomie 51,1%, co dobrze wróżyło zawiązaniu większościowej koalicji i utworzeniu, planowanego w okresie przedwyborczym, koalicyjnego rządu. Gdy w wyniku zakończonych niepowodzeniem negocjacji, plany te nie powiodły się, obydwa ugrupowania zajęły miejsca po obu stronach politycznej barykady, a fakt ten był wstępem do nowego podziału nazwanego postsolidarnościowym, który okazał się co najmniej równie fundamentalny, jak poprzedni – postkomunistyczny. Stosunkowo szybko podział ten zaczął przekształcać się w coś więcej niż polityczną rywalizację dwóch partii. Zanim jednak przerodził się w polaryzację, musiały zajść pewne okoliczności, które do niego doprowadziły. Biorąc pod uwagę fakt, że na trajektorię polaryzacji wkroczyły partie wywodzące się z tej samej strony sceny politycznej, odwołujące się w swych programach politycznych do podobnych wartości i pragnące realizacji tych samych lub podobnych celów, mające w swoich gremiach przywódczych osoby wywodzące się ze środowisk o podobnych rodowodach, trzeba podkreślić trudność i nietypowość tego procesu.

²³ Interesujące w tym kontekście są rozważania Krzysztofa Jasiewicza nad historią głębokich podziałów politycznych w Polsce od XIX wieku do czasów współczesnych: K. Jasiewicz, *Dwa narody?*, red. J. Żakowski, „Concilium Civitas Almanach” 2019/2020, s. 117–128.

²⁴ M. Grabowska, *Podział postkomunistyczny. Społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2004.

Trudność ta była tym większa, że elektoraty obu partii były sobie bliskie pod względem ideologicznym oraz afektywnym, czyli cechowały się podobnym rozkładem poglądów na temat istotnych kwestii społecznych oraz zbliżonym rozkładem sympatii i antypatii politycznych. Obydwa te procesy dobrze ilustrują wyniki badań zrealizowanych przez Centrum Badania Opinii Społecznej.

Dane te ukazują²⁵, że w takich obszarach jak: polityka społeczna państwa, polityka zatrudnienia, system podatkowy, prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych i jej tempo, sposoby walki z przestępczością, regulacje dotyczące stosunków między państwem a Kościołem, rozwiązania prawne dotyczące przerywania ciąży można mówić o dość dużej zgodności poglądów potencjalnych elektoratów obu partii. Stosunkowo niewielkie różnice między elektoratami ujawniały bardziej liberalny charakter poglądów zwolenników PO w porównaniu z poglądami sympatyków PiS.

Elektoraty obu partii łączył również fakt wysokiej zbieżności poglądów dotyczących wydarzeń z przeszłości, w tym między innymi negatywnych ocen okresu PRL w polskiej historii, krytycznych ocen ustroju socjalistycznego oraz decyzji o wprowadzeniu stanu wojennego, oraz zdecydowane poparcie dla przeprowadzenia w Polsce lustracji²⁶. W tych obszarach poglądy elektoratów PiS i PO były wyraźnie odmienne od przekonań zwolenników innych partii politycznych w Polsce.

Warto dodać, że symptomatyczne, z punktu widzenia późniejszej polaryzacji, były różnice „pochodzenia politycznego” zwolenników każdej z partii. W elektoratach obu partii stosunkowo liczne były takie osoby, które, gdyby nie powstały PO i PiS, oddałyby swój głos na Akcję Wyborczą Solidarność, jednakże w przypadku zwolenników PO alternatywną partią, na którą dość licznie mogliby zagłosować była Unia Wolności, a w przypadku zwolenników PiS taką partią byłby Ruch Odbudowy Polski²⁷. Te różnice znajdowały symptomatyczne odzwierciedlenie w ocenach przemian transformacyjnych w Polsce – ich bilans w opiniach zwolenników PO był korzystniejszy niż w opiniach zwolenników PiS.

²⁵ CBOS, *Potencjalne elektoraty o istotnych kwestiach społeczno-politycznych. Komunikat z badań BS/130/2005*, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2005.

²⁶ CBOS, *Polacy o lustracji i zmianach w ustawie lustracyjnej. Komunikat z badań BS/56/2002*, oprac. A. Grudniewicz, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2002; CBOS, *Dwadzieścia lat po wprowadzeniu stanu wojennego. Komunikat z badań BS/171/2001*, oprac. M. Strzeszewski, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2001; CBOS, *Społeczne poparcie dla demokracji i przemian ustrojowych w Polsce. Komunikat z badań BS/169/2001*, oprac. B. Wciórka, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2001.

²⁷ CBOS, *Preferencje partyjne w lutym (kto głosuje na Platformę Obywatelską). Komunikat z badań BS/20/2001*, oprac. K. Pankowski, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2001; CBOS, *Preferencje partyjne w czerwcu. Komunikat z badań BS/74/2001*, oprac. K. Pankowski, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2001.

Relatywnej „bliskości ideologicznej” elektoratów obu partii towarzyszyła systematycznie wzrastająca w latach 2001–2005 „temperatura pozytywnych uczuć” między nimi. Do 2005 roku wyborcy PiS wskazywali najczęściej na PO jako główną alternatywę wyborczą, a wyborcy PO wskazywali najczęściej na PiS jako partię, na którą mogliby oddać swój głos, gdyby mogli zagłosować nie na jedną partię, ale na dwie. Sympatycy obu partii byli do siebie podobni również pod względem rozkładu identyfikacji negatywnych – pytani o to, na które partie na pewno nie oddaliby swego głosu, najczęściej wskazywali na partie o rodowodzie postkomunistycznym²⁸.

Ostatnim okresem względnie dobrych relacji między PO i PiS był czas poprzedzający kampanię wyborczą. Przygotowujące się do wyborów partie łączyło hasło budowy „IV Rzeczypospolitej”, czyli przeprowadzenia istotnej sanacji państwa. Dla obu partii było jasne, że po wyborach „nie będzie polityki kontynuacji, ale szarpnięcie cugli”²⁹. W okresie kampanii wyborczej nasiliło się podkreślanie różnic między partiami³⁰. Politycy PiS odwoływali się do wykreowanego na jej potrzeby podziału na „Polskę solidarną” (którą chciałoby budować PiS) oraz „Polskę liberalną” (przypisywaną PO). Ponadto, w narracjach politycznych liderów PiS, PO wiązana była czasem z układem postkomunistycznym, z reprezentowaniem interesów niemieckich lub elit europejskich, natomiast PiS w wypowiedziach polityków PO prezentowane bywało jako ugrupowanie ksenofobiczne, antyeuropejskie, skrajnie prawicowe.

Po jesiennych wyborach parlamentarnych i prezydenckich w 2005 roku i zakończonych niepowodzeniem rokowań dotyczących utworzenia koalicyjnego rządu, relacje między PiS a PO zaczęły przybierać formę charakterystyczną dla kampanii wyborczej, ze znamienym dla tego okresu polaryzującym, stygmatyzującym, emocjonalnym językiem, za którego pośrednictwem dokonywano negatywnych charakterystyk niedoszłego koalicjanta, którego obarczano winą za niepowodzenie rokowań, jego liderów i ich motywacji, a wreszcie członków i sympatyków. Pierwszoplanową rolę w kreowaniu i eskalacji konfliktu między partiami odgrywały elity polityczne i stosowana przez nie retoryka czyniąca przedmiotami sporu różne, bardziej i mniej ważne kwestie, które marginalizowane jeszcze kilka miesięcy wcześniej, urosły do rangi poważnych problemów.

²⁸ CBOS, *Układ poparcia dla partii politycznych w okresie przekształceń – alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne. Komunikat z badań BS/82/2004*, oprac. A. Cybulska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2004; CBOS, *Układ poparcia dla partii politycznych przed wyborami do parlamentu. Komunikat z badań BS/100/2005*, oprac. A. Cybulska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2005.

²⁹ Fragment oświadczenia liderów PO złożonego podczas Krajowej Konwencji partii w czerwcu 2005 roku: Polska Agencja Prasowa, *PO: Nie będzie kontynuacji, ale szarpnięcie cugli*, Puls Biznesu, <https://www.pb.pl/po-nie-bedzie-kontynuacji-ale-szarpniec-cugli-266558> (dostęp: 18.06.2023).

³⁰ H. Tworzecki, R. Markowski, *Wiedza a stronniczość partyjna – nietatwy związek*, „Studia Polityczne” 2011, nr 28, s. 87–112.

Autorzy prac poświęconych zagadnieniom polaryzacji politycznej nierzadko podejmują problematykę związaną z rozróżnieniem procesów polaryzacyjnych na te, które są charakterystyczne dla elit partyjnych, oraz te, które odnoszą się do wyborców, sympatyków i całych społeczeństw³¹. Warto przywołać te dwa rodzaje polaryzacji w kontekście omawianego procesu przeobrażania się podziału postsolidarnościowego w polaryzację, gdyż jest on dobrym przykładem wpływu przywódców partyjnych na polaryzację społeczeństwa³².

Zapoczątkowana przez elity polityka polaryzacyjna sprzyja konsolidacji systemów partyjnych, kreowaniu antagonistycznych tożsamości politycznych i tym samym ułatwia mobilizację członków partii i wyborców³³. Nadaje także wstępną dynamikę procesowi polaryzacji, który z czasem zaczyna przybierać na intensywności i obejmować różne sfery życia społecznego. Tak było również w Polsce po 2005 roku.

W uruchomiony przez elity polityczne proces polaryzacji zaczęli włączać się obywatele. Wyniki badań pozwalają na stwierdzenie, że główną dynamikę temu procesowi nadawały czynniki o charakterze afektywnym, a w zdecydowanie mniejszym stopniu, i w wolniejszym tempie – czynniki ideologiczne. Jednymi z pierwszych badań, których wyniki można potraktować jako wskaźnikowe, gdyż uchwycone w nich zostały zarówno kierunek, jak i skala dokonujących się zmian afektywnych, były przeprowadzone przez CBOS w 2007 roku badania poświęcone problematyce sympatii i antypatii wyborczych³⁴. Ujawniły one, że w porównaniu z tymi, które zrealizowane zostały kilka miesięcy przed wyborami parlamentarnymi w 2005 roku, skłonność sympatyków PiS do głosowania na PO jako na partię alternatywnego wyboru zmniejszyła się o połowę (z 44,0% do 22,0%), a zwolenników PO do oddania głosu na PiS zmniejszyła się aż sześciokrotnie (z 48,0% do 8,0%). W kolejnych latach odsetki wyborców w obu partiach skłonnych oddać swój dodatkowy głos na PO lub PiS jeszcze bardziej się zmniejszyły³⁵.

³¹ A.I. Abramowitz, K.L. Saunders, *Is Polarization a Myth?*, "The Journal of Politics" 2008, vol. 70, no. 2, s. 542–555; J.M. Lee, *Elite Polarization and Mass Political Engagement: Information, Alienation, and Mobilization*, "Journal of International and Area Studies" 2013, vol. 20, no. 1, s. 89–109; L. Mason, *I Disrespectfully Agree...*, s. 128–145.

³² Teza o silnej polaryzacji na poziomie elit, której skutkiem była polaryzacja elektoratów prezentowana jest m.in. w pracy: H. Tworzecki, *Poland: A Case of Top-Down Polarization*, "The Annals of the American Academy of Political and Social Science" 2019, vol. 681, s. 97–119.

³³ M. Somer, J. McCoy, *Déjà vu? Polarization and Endangered Democracies in the 21st Century*, "American Behavioral Scientist" 2018, vol. 62, no. 1, s. 3–15.

³⁴ CBOS, *Siła preferencji politycznych, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne. Komunikat z badań BS/149/2007*, oprac. A. Cybulska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2007.

³⁵ CBOS, *Pewność głosowania, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne, Komunikat z badań 32/2023*, oprac. A. Cybulska, K. Pankowski, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2023.

Natężenie antypatii między obydwoma środowiskami wzrosło w jeszcze większym stopniu, niż spadek sympatii między nimi – w 2007 roku odsetek wyborców PiS deklarujących, że na pewno nie zagłosowałiby na PO, zwiększył się prawie dwunastokrotnie (z 3,0% do 35,0%), a wyborców PO, którzy na pewno nie oddaliby głosu na PiS, prawie dwudziestokrotnie (z 3,0% do 59,0%)³⁶. W kolejnych latach natężenie międzypartyjnej antypatii między PiS a PO narastało.

Istotną rolę w umocnieniu opisywanych tendencji odegrały, mające cechy referendum, przedterminowe wybory parlamentarne w 2007 roku³⁷, w których na PO i PiS oddano łącznie ponad 70,0% głosów, oraz katastrofa smoleńska i jej następstwa³⁸. W 2010 roku w elektoracie PO PiS stał się najbardziej nielubianą partią spośród wszystkich (70,0% osób na pewno by na nią nie zagłosowało), a dla elektoratu PiS taką partią stała się PO (na pewno nie zagłosowałoby na nią 50,0% osób)³⁹.

Wyniki te oznaczają, że w okresie krótszym niż 5 lat, elity i elektoraty PiS i PO przeszły szybką ewolucję w kierunku polaryzacji afektywnej, w ramach której z partii obdarzających się największą sympatią stały się partiami najbardziej sobie wrogimi. W kolejnych latach proces ten narastał. Po 2020 roku w elektoracie PiS odsetek osób, które nie wyobrażały sobie zagłosowania na PO, oscylował wokół 70,0%, a w elektoracie PO możliwość oddania głosu na PiS odrzucało ok. 90,0% osób⁴⁰.

Ta utrzymująca się, około 20-procentowa różnica między odsetkami wyborców deklarującymi niechęć lub wrogość do konkurencyjnej partii wespół z wynikami badań zrealizowanymi w 2019 roku przez Centrum Badań nad Uprzedzeniami⁴¹, których celem była m.in. diagnoza uczuć do oponentów

³⁶ A. Cybulska, *Siła preferencji...*

³⁷ A. Szczerbiak, *The Birth of a Bi-polar Party System or a Referendum on a Polarising Government? The October 2007 Polish Parliamentary Election*, Sussex European Institute, Working Paper No 100, <https://core.ac.uk/reader/30612993> (dostęp: 22.08.2023); K. Jasiewicz, "The Past Is Never Dead" *Identity, Class, and Voting Behavior in Contemporary Poland*, "East European Politics and Societies" 2009, vol. 23, no. 4, s. 491–508.

³⁸ W 2013 roku Antoni Dudek, analizując następstwa katastrofy, w tym ich wpływ na relacje między PiS a PO, sformułował tezę o podziale posmoleńskim jako trzecim – po podziale postkomunistycznym i postsolidarnościowym – „wielkim temacie dzielącym polityków”. Zob. A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2012*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2013. Zdaniem Krzysztofa Jasiewicza, następstwa katastrofy podzieliły polityków oraz spowodowały spolaryzowanie i zdychotomizowanie polskiej debaty publicznej. Zob. K. Jasiewicz, *Dwa narody?...*

³⁹ CBOS, *Alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne. Komunikat z badań BS/151/2010*, oprac. A. Cybulska, Centrum Badań Opinii Społecznej, Warszawa 2010.

⁴⁰ CBOS, *Scena polityczna – identyfikacje partyjne, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne. Komunikat z badań Nr 43/2021*, oprac. A. Cybulska, K. Pankowski, Centrum Badań Opinii Społecznej, Warszawa 2021.

⁴¹ P. Górka, *Polaryzacja polityczna w Polsce. Jak bardzo jesteśmy podzieleni?*, Centrum Badań nad Uprzedzeniami, Warszawa 2019, <https://docplayer.pl/115461613-Polaryzacja-polityczna-w-polsce-jak-bardzo-jestesmy-podzieleni-paulina-gorska.html> (dostęp: 22.05.2023).

politycznych oraz określenie natężenia ich dehumanizacji. Pomiary natężenia niechęci między wyborcami PiS a wyborcami partii opozycyjnych⁴² pozwoliły na sformułowanie wniosku, iż nie ma ona symetrycznego charakteru – zwolennicy partii opozycyjnych darzą wyborców PiS bardziej negatywnymi uczuciami i bardziej ich dehumanizują niż wyborcy PiS swych politycznych oponentów. Negatywnym uczuciom do wyborców PiS towarzyszy przekonanie zwolenników partii opozycyjnych, że to oni są bardziej przez sympatyków PiS nielubiani i bardziej przez nich dehumanizowani.

Na tle zarysowanej transformacji podziału postsolidarnościowego w polaryzację afektywną, przemiany dokonujące się w drugim – ideologicznym wymiarze tego procesu były wolniejsze i mniej spektakularne. Dowodzą tego wyniki badań, które pozwalają na stwierdzenie, że ewolucji stosunków między PiS a PO oraz ich elektoratami nie sposób uzasadnić natężeniem przeobrażeń poglądów dotyczących spraw społecznych i ustrojowych. Poglądy elektoratów obu partii były zasadniczo zbieżne, a to, co je odróżniało to wyższe odsetki zwolenników PO popierających rozwiązania liberalne, w porównaniu z odsetkami zwolenników PiS, częściej optujących za rozwiązaniami etatystycznymi⁴³.

Różnice w przekonaniach elektoratów obu partii nasiliły się, przede wszystkim za sprawą ewolucji poglądów w elektoracie PO ku bardziej liberalnym, po powstaniu Koalicji Obywatelskiej, czyli koalicji kilku opozycyjnych partii, wśród których największym podmiotem pozostała PO. Dotyczyły one m.in. prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych, udziału kapitału zagranicznego w ważnych branżach gospodarki, polityki podatkowej, metod walki z przestępczością, prawnej możliwości zawierania sformalizowanych związków partnerskich przez osoby tej samej płci, poglądów na temat związków między państwem a Kościołem, przyjmowania uchodźców napływających do Europy z Afryki i Bliskiego Wschodu, rozwiązań prawnych dotyczących przerywania ciąży⁴⁴.

Istotne zmiany zaczęły również zachodzić w poglądach na temat integracji Polski z Unią Europejską. Przy czym warto podkreślić, że nie chodzi o spór dotyczący członkostwa Polski w UE, gdyż zarówno wśród sympatyków PO, jak i PiS, zwolennicy integracji Polski z UE byli i są zdecydowanie liczniejsi od jej przeciwników. To, co odróżniało sympatyków obu partii, to proporcje zwolenników i przeciwników pogłębionej integracji, w każdym z elektoratów.

⁴² Badaniami objęto dwie zbiorowości: wyborców PiS oraz wyborców partii opozycyjnych, bez ich podziału na poszczególne partie.

⁴³ CBOS, *Spoleczno-polityczne postawy Polaków. Komunikat z badań BS/189/2007*, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2007; CBOS, *Elektoraty partyjne o istotnych kwestiach społeczno-politycznych. Komunikat z badań BS/103/2011*, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2011.

⁴⁴ CBOS, *Elektoraty o istotnych kwestiach społeczno-politycznych. Komunikat z badań Nr 91/2021*, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2021.

Wyborcy PO wyraźnie częściej byli zwolennikami jak najściślejszej integracji Polski w ramach Unii Europejskiej, natomiast wyborcy PiS częściej podzielali pogląd, że Polska powinna dążyć do zachowania w Unii Europejskiej jak najdalej idącej niezależności⁴⁵. Problematyka obecności Polski w UE stała się jedną z kluczowych płaszczyzn sporu politycznego między spolaryzowanymi partiami oraz ich elektoratami, a poglądy na temat UE stały się ważnym komponentem tożsamości politycznej zwolenników każdego z ugrupowań.

Dokonujące się w ramach przekształcania się podziału postsolidarnościowego w polaryzację zmiany zachodzące w wymiarach afektywnym oraz ideologicznym tego procesu, skłaniają do refleksji nad jego wymiarem identyfikacyjnym. Zasadne jest założenie, że zmianom w rozkładzie sympatii i antypatii politycznych oraz w sferze wyznawanej ideologii towarzyszyć musiały przemiany w wymiarze identyfikacji politycznej.

Zanim doszło do podziału postsolidarnościowego, większość członków obu elektoratów identyfikowała się z prawicą, a odsetek identyfikujących się z lewicą nie przekraczał 10,0% (pozostałe osoby nie utożsamiały się ani z prawicą, ani z lewicą lub odmawiały dokonania samookreślenia swych poglądów w tych kategoriach)⁴⁶. Początek wkroczenia PiS i PO na drogę wiodącą ku polaryzacji był jednocześnie początkiem oddalania się od siebie elektoratów pod względem charakterystyki rozkładów ich identyfikacji politycznych. W okresie pierwszych kilku lat, w elektoracie PiS udział wyborców deklarujących poglądy prawicowe zwiększył się do ponad 60,0% i ustabilizował na tym poziomie. W tym samym czasie odsetek zwolenników PiS identyfikujących się z lewicą utrzymywał się na poziomie nieprzekraczającym 10,0%.

Odsetek sympatyków PO identyfikujących się z prawicą zaczął obniżać się już w pierwszym roku trwania podziału postsolidarnościowego. W 2010 roku osiągnął poziom 40,0%, a w 2020 roku – 14,0%. Postępujący spadek odsetka osób identyfikujących się z prawicą w elektoracie PO skorelowany był z systematycznym wzrostem odsetka wyborców deklarujących poglądy lewicowe. Szczególnej dynamiki temu procesowi nadało przejście władzy przez PiS w 2015 roku i przejście PO do opozycji – w okresie obejmującym lata 2015–2020 udział osób identyfikujących się z lewicą, a będących członkami potencjalnego elektoratu PO zwiększył się dwukrotnie – z 21,0% do 43,0%⁴⁷.

⁴⁵ CBOS, *Elektoraty partyjne o istotnych kwestiach społeczno-politycznych*, Komunikat z badań BS/103/2011...; CBOS, *Elektoraty partyjne – charakterystyka poglądów*, Komunikat z badań Nr 95/2016, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2016; CBOS, *Postrzeganie Unii Europejskiej i jej instytucji*, Komunikat z badań nr 32/2020, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2020.

⁴⁶ CBOS, *Zawiedzione nadzieje, czyli PO–PiS 20 lat później*, Komunikat z badań Nr 24/2021, oprac. M. Grabowska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2021.

⁴⁷ Tamże.

Wyniki badań pozwalają zaobserwować, że deklarowane identyfikacje polityczne w wymiarze lewica – prawica nie są w sposób statystycznie istotny powiązane z przekonaniem dotyczącym polityki społeczno-gospodarczej⁴⁸. Wskaźnikami usytuowania poglądów jednostek na skali lewica – prawica są ich opinie na temat: prawnej dopuszczalności przerywania ciąży, stopnia integracji Polski z UE, potrzeby uregulowania związków między państwem a Kościołem przez Konkordat oraz prawnej możliwości zawierania sformalizowanych związków partnerskich przez osoby tej samej płci. Analizy dowodzą, że lewicowa bądź prawicowa tożsamość skorelowana jest przede wszystkim z przekonaniem na temat spraw obyczajowych.

Zarysowana w artykule polaryzacja w wymiarach – afektywnym, ideologicznym oraz identyfikacyjnym, oznaczająca, w wielkim uproszczeniu, że elektoraty PO i PiS nie lubią się, mają odmienne poglądy i tożsamości polityczne, skłania do sformułowania pytania o zakres jej osadzenia w strukturze społecznej. Innymi słowy, czy te dwie zbiorowości różnią się pod względem cech demograficznych, społecznych, zawodowych? W opisach obu elektoratów wątek różnic między nimi pojawia się dość często⁴⁹. Jak się podkreśla, w elektoracie PiS nadreprezentowani są ludzie starsi, legitymujący się niższym wykształceniem, bierni zawodowo lub zajmujący relatywnie niższe pozycje w strukturze społeczno-zawodowej, gorzej sytuowani materialnie, mieszkający na wsi i w małych miastach, deklarujący częstsze uczestnictwo w praktykach religijnych. Wyborców PO można z kolei opisać za pomocą przeciwieństw wymienionych cech.

Z danych zbieranych systematycznie przez CBOS wynika, że początkowe odmienności między cechami społecznymi zwolenników PO i PiS, chociaż zgodne z powyższymi charakterystykami, były stosunkowo niewielkie. Różnice między elektoratami zaczęły narastać po 2005 roku⁵⁰. Można przypuszczać, że stosowane przez polityczne gremia przywódcze obu partii, nacechowane emocjonalnie retoryki, z których jedna wpisywała się w projekt „Polski solidarnej”, a druga – „Polski liberalnej”, trafiły na „podatny grunt”, czyli do dwóch odmiennych zbiorowości, których spojrzenie na polską rzeczywistość posttransformacyjną od lat było odmienne. Hipotetycznie można założyć, że w jednej z tych zbiorowości liczniejsi są ci, którzy w latach 90. XX wieku głosowali na Lecha Wałęsę w wyborach prezydenckich, byli zwolennikami rządu Jana Olszewskiego, Porozumienia Centrum i Ruchu Odbudowy Polski. W drugiej, z kolei, liczniejsi są

⁴⁸ CBOS, *Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy? Komunikat z badań Nr 139/2015*, oprac. M. Feliksiak, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2015; K. Jasiewicz, *Wojna płci czy wojna pokoleń? O (nowych?) płaszczyznach podziałów politycznych w Polsce*, red. J. Żakowski, „Concilium Civitas Almanach” 2021/2022, s. 93–124.

⁴⁹ Zob. m.in. K. Jasiewicz, *Wojna płci...*; M. Grabowska, *Zawiedzione nadzieje...*

⁵⁰ Zob. M. Grabowska, *Zawiedzione nadzieje...*

ci, którzy niegdyś oddali głos na Tadeusza Mazowieckiego, byli zwolennikami Unii Demokratycznej, Unii Wolności.

Do 2005 roku ważnym spoiwem obu zbiorowości był wspólny przeciwnik – SLD. Gdy został pokonany, różnice między elektoratami PiS i PO, na skutek aktywności liderów partyjnych i innych podmiotów, w tym mediów, zaczęły się wyostrzać. Istotną rolę odegrał w tym procesie emocjonalny język, którym opisywano odmienności programowe między partiami, liderów i ich motywacje, wyborców. Sytuacja ta była niejako wymuszona faktem, że PiS i PO poszukiwały wyborców w tej samej, prawicowo-centrowej zbiorowości osób. Skutkowało to mocniejszą retoryką partyjnych gremiów przywódczych nadających emocjonalny charakter partyjnym narracjom o transformacji ustrojowej, jej przebiegu i skutkach, o projektach dotyczących przyszłości, o ocenach przeszłości. Działania te dość szybko doprowadziły do tego, że sympatyzujące ze sobą elektoraty, stały się najbardziej sobie wrogie. Realizowane w drugiej dekadzie XX wieku badania⁵¹ ukazują, że obie zbiorowości nie tylko odczuwają do siebie największą antypatię, ale – co jeszcze ważniejsze – są nosicielami odmiennych wartości tworzących coś w rodzaju dwóch różnych syndromów. Opisywana polaryzacja oparta jest zatem na kilku mocnych filarach – afektywnym, aksjologicznym/ideologicznym, tożsamościowym oraz strukturalnym.

Zamiast zakończenia

Z zarysowanego szkicu wyłania się obraz dwóch metaforycznych plemion, z których każde posługuje się innymi pojęciami, z tych pojęć buduje odmienną rzeczywistość, odwołuje się do odmiennych wartości lub inaczej je pojmuje. Członkami plemion są zarówno politycy, jak i wyborcy, a wśród nich także osoby publiczne – dziennikarze, artyści, prawnicy, naukowcy, często obok liderów partyjnych, nadający ton komentarzom towarzyszącym wypowiedziom, wydarzeniom, zjawiskom, procesom i każdej innej sprawie, z której uczynić można pretekst do dokonania rozróżnienia między „swoimi” i „obcymi” oraz do ataku na „obcego” – oponenta politycznego. Ilustracją dwóch różnych narracji o rzeczywistości są, opublikowane tego samego dnia, prasowe wypowiedzi dwóch polskich uczonych, z których każdy sympatyzuje z inną stroną konfliktu⁵². Opinie profesorów są wymownym przykładem radykalnie odmiennych opowieści o tej samej rzeczywistości, ale skonstruowanych z innych elementów. Diagnozy uczonych wypełnione są niepokojami. Wśród wielu, tylko dwa z nich

⁵¹ Zob. m.in. K. Jasiewicz, *Wojna płci...*; P. Radkiewicz, *The Axiological Clash...*

⁵² J. Czapiński, *Państwo z karabinem na plecach*, „Rzeczpospolita” 2011, 14 kwietnia; A. Zybertowicz, *Dwie wrażliwości, dwie Polski*, „Rzeczpospolita” 2011, 14 kwietnia.

– związane z niskim poziomem kapitału społecznego Polaków i ich niewielkimi zdolnościami do współpracy – są wspólne. Pozostałe są zupełnie rozbieżne. Autorzy wskazują na inne problemy i sprawy. To, co budzi zaniepokojenie jednego, oczekiwane jest przez drugiego. Można odnieść wrażenie, że te dwie wypowiedzi są symptomatycznym obrazem rozmów współczesnych Polaków o polityce reprezentujących przeciwne obozy polityczne – nie są dialogiem (lub tylko go udają), ale dwoma równoległymi monologami osób, które się nie rozumieją.

Bibliografia

- Abramowitz A.I., Saunders K.L., *Is Polarization a Myth?*, "The Journal of Politics" 2008, vol. 70, no. 2, s. 542–555.
- Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D., *The American Voter*, John Wiley & Sons, New York 1960.
- CBOS, *Alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne. Komunikat z badań BS/151/2010*, oprac. A. Cybulska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2010.
- CBOS, *Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy? Komunikat z badań Nr 139/2015*, oprac. M. Feliksiak, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2015.
- CBOS, *Dwadzieścia lat po wprowadzeniu stanu wojennego. Komunikat z badań BS/171/2001*, oprac. M. Strzeszewski, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2001.
- CBOS, *Elektoraty o istotnych kwestiach społeczno-politycznych. Komunikat z badań Nr 91/2021*, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2021.
- CBOS, *Elektoraty partyjne – charakterystyka poglądów. Komunikat z badań Nr 95/2016*, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2016.
- CBOS, *Elektoraty partyjne o istotnych kwestiach społeczno-politycznych. Komunikat z badań BS/103/2011*, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2011.
- CBOS, *Pewność głosowania, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne. Komunikat z badań 32/2023*, oprac. A. Cybulska, K. Pankowski, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2023.
- CBOS, *Polacy o lustracji i zmianach w ustawie lustracyjnej. Komunikat z badań BS/56/2002*, oprac. A. Grudniewicz, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2002.
- CBOS, *Postrzeżenie Unii Europejskiej i jej instytucji. Komunikat z badań nr 32/2020*, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2020.
- CBOS, *Potencjalne elektoraty o istotnych kwestiach społeczno-politycznych. Komunikat z badań BS/130/2005*, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2005.
- CBOS, *Preferencje partyjne w czerwcu. Komunikat z badań BS/74/2001*, oprac. K. Pankowski, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2001.
- CBOS, *Preferencje partyjne w lutym (kto głosuje na Platformę Obywatelską). Komunikat z badań BS/20/2001*, oprac. K. Pankowski, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2001.
- CBOS, *Scena polityczna – identyfikacje partyjne, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne. Komunikat z badań Nr 43/2021*, oprac. A. Cybulska, K. Pankowski, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2021.
- CBOS, *Siła preferencji politycznych, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne. Komunikat z badań BS/149/2007*, oprac. A. Cybulska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2007.
- CBOS, *Społeczne poparcie dla demokracji i przemian ustrojowych w Polsce. Komunikat z badań BS/169/2001*, oprac. B. Wciórka, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2001.
- CBOS, *Społeczno-polityczne postawy Polaków. Komunikat z badań BS/189/2007*, oprac. B. Roguska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2007.

- CBOS, *Układ poparcia dla partii politycznych przed wyborami do parlamentu. Komunikat z badań BS/100/2005*, oprac. A. Cybulska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2005.
- CBOS, *Układ poparcia dla partii politycznych w okresie przekształceń – alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne. Komunikat z badań BS/82/2004*, oprac. A. Cybulska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2004.
- CBOS, *Zawiedzione nadzieje, czyli PO–PiS 20 lat później. Komunikat z badań Nr 24/2021*, oprac. M. Grabowska, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2021.
- Czapiński J., *Państwo z karabinem na plecach*, „Rzeczpospolita” 2011, 14 kwietnia.
- Cześniak M., Grabowska M., *Popękane polskie społeczeństwo jako pole badawcze – dane, fakty, mity*, „Przegląd Socjologiczny” 2017, nr 3 (66), s. 9–43.
- Dalton R.J., *Generational Change in Elite Political Beliefs: The Growth of Ideological Polarization*, “The Journal of Politics” 1987, vol. 49, no. 4, s. 976–997.
- Deegan-Krause K., *Nowe wymiary rozłamu politycznego, w: Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 130–155.
- Downs A., *An Economic Theory of Democracy*, Harper & Row, New York 1957.
- Dudek A., *Historia polityczna Polski 1989–2012*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2013.
- Garry J., *Making ‘Party Identification’ More Versatile: Operationalising the Concept for the Multiparty Setting*, “Electoral Studies” 2007, vol. 26, no. 2, s. 346–358.
- Górska P., *Polaryzacja polityczna w Polsce. Jak bardzo jesteśmy podzieleni?*, Centrum Badań nad Upředzeniami, Warszawa 2019, <https://docplayer.pl/115461613-Polaryzacja-polityczna-w-polsce-jak-bardzo-jestesmy-podzieleni-paulina-gorska.html> (dostęp: 16.05.2023).
- Grabowska M., *Podział postkomunistyczny. Społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2004.
- Hansen K.M., Kosiara-Pedersen K., *How Campaigns Polarize the Electorate: Political Polarization as an Effect of the Minimal Effect Theory within a Multi-Party System*, “Party Politics” 2017, vol. 23, no. 3, s. 181–192.
- Herbut R., *Podziały socjopolityczne w Europie Zachodniej. Charakter i struktura*, w: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008, s. 67–89.
- Iyengar S., Sood G., Lelkes Y., *Affect, Not Ideology: A Social Identity Perspective On Polarization*, “The Public Opinion Quarterly” 2012, vol. 76, no. 3, s. 405–431.
- Iyengar S., Westwood S.J., *Fear and Loathing across Party Lines: New Evidence on Group Polarization*, “American Journal of Political Science” 2015, vol. 59, no. 3, s. 690–707.
- Jak bardzo jesteśmy w Polsce podzieleni*, Fundacja Nowej Wspólnoty, <https://www.fnw.org.pl/jak-bardzo-jestesmy-podzieleni> (dostęp: 30.05.2023).
- Jasiewicz K., *“The Past Is Never Dead” Identity, Class, and Voting Behavior in Contemporary Poland*, “East European Politics and Societies” 2009, vol. 23, no. 4, s. 491–508.
- Jasiewicz K., *Dwa narody?*, red. J. Żakowski, „Concilium Civitas Almanach” 2019/2020, s. 117–128.
- Jasiewicz K., *Wojna płci czy wojna pokoleń? O (nowych?) płaszczyznach podziałów politycznych w Polsce*, red. J. Żakowski, „Concilium Civitas Almanach” 2021/2022, s. 93–124.
- Lee J.M., *Elite Polarization and Mass Political Engagement: Information, Alienation, and Mobilization*, “Journal of International and Area Studies” 2013, vol. 20, no. 1, s. 89–109.
- Lelkes Y., Sood G., Iyengar S., *The Hostile Audience: The Effect of Access to Broadband Internet on Partisan Affect*, “American Journal of Political Science” 2017, vol. 61, no. 1, s. 5–20.
- Lelkes Y., *The Polls—Review. Mass Polarization: Manifestations and Measurements*, “Public Opinion Quarterly” 2016, vol. 80, Special Issue, s. 392–410.
- Levendusky M., Malhotra N., *Does Media Coverage of Partisan Polarization Affect Political Attitudes?*, “Political Communication” 2016, vol. 33, no. 2, s. 283–301.
- Lipset S.M., Rokkan S., *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction*, w: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, red. S.M. Lipset, S. Rokkan, The Free Press, New York 1967, s. 1–64.

- Markowski R., Stanley B., *Rozłamy socjopolityczne w Polsce: iluzja czy rzeczywistość?*, „Studia Socjologiczne” 2016, nr 4 (223), s. 17–40.
- Mason L., *I Disrespectfully Agree: The Differential Effects of Partisan Sorting on Social and Issue Polarization*, “American Journal of Political Science” 2015, vol. 59, no. 1, s. 128–145.
- Mutz D.C., *Psychologia polityczna a wybór*, w: *Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 132–156.
- Nowicka-Franczak M., *Polska debata publiczna w dobie polaryzacji. Świadomość dyskursowa elit symbolicznych*, „Studia Socjologiczne” 2022, nr 4 (247), s. 99–128.
- Oscarsson H., Holmberg S., *Research Handbook on Political Partisanship*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK/Northampton, MA USA 2020.
- Polska Agencja Prasowa, *PO: Nie będzie kontynuacji, ale szarpnięcie cugli*, Puls Biznesu, <https://www.pb.pl/po-nie-bedzie-kontynuacji-ale-szarpnieciece-cugli-266558> (dostęp: 18.06.2023).
- Radkiewicz P., *The Axiological Clash as a Key Determinant of Expanded and Destructive Political Conflict in Poland*, “East European Politics and Societies and Cultures” 2017, vol. 31, no. 2, s. 382–401.
- Reiljan A., *‘Fear and Loathing across Party Lines’ (Also) in Europe: Affective Polarisation in European Party Systems*, “European Journal of Political Research” 2020, vol. 59, no. 2, s. 376–396.
- Ruszkowski P., Przystalski A., Maranowski P., *Polaryzacja światopoglądowa społeczeństwa polskiego a klasy i warstwy społeczne*, Collegium Civitas, Warszawa 2020.
- Sanecka-Tyczyńska J., *Ocena III Rzeczypospolitej – płaszczyzna polaryzacji współczesnej polskiej sceny politycznej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” 2015, nr XIV, s. 99–114.
- Sartori G., *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, ECPR Press, Wivenhoe Park 2005.
- Sasada H., Fujimura N., Machidori S., *Alternative Paths to Party Polarization: External Impacts of Intraparty Organization in Japan*, „Journal of East Asian Studies” 2013, vol. 13, no. 3, s. 409–441.
- Somer M., McCoy J., *Déjà vu? Polarization and Endangered Democracies in the 21st Century*, “American Behavioral Scientist” 2018, vol. 62, no. 1, s. 3–15.
- Szczerbiak A., *The Birth of a Bi-polar Party System or a Referendum on a Polarising Government? The October 2007 Polish Parliamentary Election*, Sussex European Institute, Working Paper No 100, <https://core.ac.uk/reader/30612993> (dostęp: 22.08.2023).
- Twarze polskiej radykalizacji. Raport z badań – analiza – rekomendacje*, red. K. Ciesiołkiewicz, Komitet Dialogu Społecznego Krajowej Izby Gospodarczej, Towarzystwo „Więź”, Warszawa 2023.
- Tworzecki H., Markowski R., *Wiedza a stronnictwo partyjne – nielatywny związek*, „Studia Polityczne” 2011, nr 28, s. 87–112.
- Tworzecki H., *Poland: A Case of Top-Down Polarization*, “The Annals of the American Academy of Political and Social Science” 2019, vol. 681, s. 97–119.
- Wielgosz Ł., *Trzy ujęcia polaryzacji politycznej*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2020, nr 28, s. 32–52.
- Żerkowska-Balas M., *Konsumpcja mediów a negatywna identyfikacja partyjna w Polsce w 2015 i 2019 roku*, „Studia Socjologiczne” 2022, nr 4 (247), s. 67–97.
- Żerkowska-Balas M., *Of Love and Hate. Origins and Effects of Positive and Negative Party Identification in Poland*, “Polish Sociological Review” 2022, vol. 1, s. 3–22.
- Zybertowicz A., *Dwie wrażliwości, dwie Polski*, „Rzeczpospolita” 2011, 14 kwietnia.

MONIKA DOBROGOWSKA*

Edmunda Wnuka-Lipińskiego ujęcie konfliktu wartości i interesów

Edmund Wnuk-Lipiński's View of the Conflict of Values and Interests

Abstrakt

W artykule przedstawiono aksjologiczno-pragmatyczną perspektywę badawczą stosowaną przez Edmunda Wnuka-Lipińskiego w kontekście społeczeństwa polskiego. Na podstawie przeprowadzonych rozważań stwierdzono, że kategorie wartości są to, jego zdaniem, ugruntowane w danej tradycji kulturowej pożądane stany wspólnoty politycznej bądź jednostek, natomiast interesy dotyczą sfery pragmatycznej i oznaczają sytuację, której osiągnięcie jest z jakiegoś punktu widzenia korzystne. Autor badał konflikty występujące między różnymi wartościami, między interesami, a także między wartościami a interesami. Wnuk-Lipiński, szczególnie zainteresowany fazami radykalnej zmiany społecznej, przedstawiał je, opierając się przede wszystkim na preferencjach polskiego społeczeństwa dotyczących konkretnych wartości i interesów. Podejście aksjologiczno-pragmatyczne stosował jako perspektywę analityczną nie tylko zmiany systemowej, ale również w badaniach postaw i zachowań Polaków.

Słowa kluczowe: Edmund Wnuk-Lipiński, konflikt społeczny, wartości, interesy, konflikt wartości i interesów

Abstract

The article presents the axiological-pragmatic research perspective adopted by Edmund Wnuk-Lipiński in the context of Polish society. The reflections undertaken by the author lead to the conclusion that the categories of values are, in Wnuk-Lipiński's opinion, the desirable states of the political community or individuals anchored in a given cultural tradition, while interests refer to the pragmatic sphere and denote a situation the achievement of which is advantageous from a particular point of view. The author investigated conflicts occurring between different values, between interests, as well as between values and interests. Particularly interested in the phases of radical social change, Wnuk-Lipiński

* Dr Monika Dobrogowska – Katedra Socjologii Kultury, Religii i Partycypacji Społecznej, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: monika.dobrogowska@kul.pl, ORCID: 0000-0002-1219-3546.

presented them based primarily on the preferences of Polish society for specific values and interests. He applied the axiological-pragmatic approach as an analytical perspective not only to systemic change, but also to the study of the attitudes and behaviour of Poles.

Keywords: Edmund Wnuk-Lipiński, social conflict, values, interests, conflict of values and interests

Wprowadzenie

Jednym z zagadnień eksplorowanych przez przedstawicieli nauk społecznych, w tym socjologów, są wartości i interesy. Pojęcia te, wydawałoby się każdemu zrozumiałe, jednak gdy dochodzi do ich konkretyzacji, nastrożają one interpretatorom i badaczom niemałej trudności w procesie konceptualizacji. Dlaczego tak się dzieje? Są to pojęcia polisemiczne, niosące ze sobą odmienne znaczenia podczas różnych celów badawczych czy w kontekście zróżnicowanych teorii. Wartości zwykle kojarzono w socjologii z funkcjonalnym modelem społeczeństwa, z harmonią, ładem, pokojem, podczas gdy interesy łączono z konfliktowym schematem społeczeństwa, podziałami, dystrybucją władzy i sferą materialną. Badaczem, który dokonał interesującej i obszernej eksplikacji i analizy tych pojęć oraz relacji między nimi w ujęciu socjologicznym, był Edmund Wnuk-Lipiński¹.

Celem niniejszego artykułu jest przede wszystkim ukazanie konfliktowych relacji wartości i interesów w ujęciu Wnuka-Lipińskiego. Na początku zostaną przedstawione podstawowe teorie konfliktu w socjologii, a następnie przywołane definicje wartości w ujęciu socjologicznym oraz ich typologia. Ponadto wyjaśnione zostanie zjawisko interesów, ich definicja i znaczenie dla jednostek i grup społecznych; opisane zostaną schematy niezgodności między wartościami oraz konflikty między różnymi interesami. Następnie kwestie teoretyczne zostaną przeniesione m.in. na pole transformacji systemowej Polski. Jest to szczególnie interesujące zagadnienie, ponieważ Wnuk-Lipiński był świadkiem przemian ustrojowych w Polsce i na bieżąco je analizował. W pracy zostanie też zaprezentowane stanowisko zakładające, że konflikty, o których mowa, nie są jedynie domeną krajów rozwijających się i przechodzących transformacje

¹ Edmund Wnuk-Lipiński (1944–2015) – profesor, dr habilitowany, socjolog. Dyrektor Instytutu Studiów Politycznych PAN, założyciel Katedry Socjologii w Collegium Civitas. Działacz społeczny, m.in. doradca do spraw polityki społecznej NSZZ „Solidarność”, w latach 1989–1991 kierownik zespołu doradców naukowych przy Obywatelskim Klubie Parlamentarnym. Niektóre z jego znanych publikacji: *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany ustrojowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996; *Granice wolności. Pamiętnik polskiej transformacji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar/Collegium Civitas Press, Warszawa 2003; *Świat międzyepoki. Globalizacja, demokracja, państwo narodowe*, Znak, Kraków 2004; *Socjologia życia publicznego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.

systemowe bądź jednostek lub grup będących w sytuacjach krytycznych (takich jak wojna), ale występują również w demokracjach rozwiniętych.

Konflikt społeczny, wartości, interesy – eksplikacja pojęć

Czym jest konflikt społeczny? Wnuk-Lipiński rozumie go jako antagonizującą relację między co najmniej dwoma aktorami zbiorowymi, zachodzącą w przestrzeni życia publicznego, podmioty zaś są świadome charakteru owej relacji². Wśród klasycznych teorii konfliktu społecznego Wnuk-Lipiński wskazuje na teorie Karola Marksa i Georga Simmla. Marks posługiwał się zasadami dialektyki. Według niego każda formacja społeczna „wytwarza” klasę, która jest motorem zmiany, ponieważ znajduje się w konflikcie z klasą panującą w danej formacji (klasą wyzyskiwaczy)³. Konflikt klas jest, według Marksa, nieunikniony, ponieważ interesy obu klas są sprzeczne. Dodatkowo konflikt ten ma doprowadzić do rewolucji zmieniającej jedną formację w inną, a finalnie do społeczeństwa bezklasowego. Przewidywania Marksa okazały się nietrafne, ale stanowiły ideologiczną podstawę totalitarnych ustrojów komunistycznych⁴. Z kolei według Simmla społeczeństwo składa się z jednostek i to one są przede wszystkim nośnikami konfliktu. Zdarzają się indywidualni aktorzy przepojeni nienawiścią albo mający „instynkt walki”. Sprzeczności interesów – zdaniem Simmla – jedynie wzmacniają te pierwotne instynkty. Ponadto, konflikty są sposobem na regulację życia społecznego, ponieważ po ich rozładowaniu system społeczny wraca do równowagi i harmonii⁵. Konflikty w ujęciu Simmla nie prowadzą do przesądzonego wyniku, jak to przewidywał Marks, ale mogą stanowić funkcję adaptacyjną i integracyjną systemu społecznego⁶.

Wnuk-Lipiński odwołuje się również do współczesnych teorii konfliktu. Wśród ich przedstawicieli wymienia przede wszystkim Lewisa A. Cosera i Ralpha Dahrendorfa. Według Cosera struktura społeczna jest pełna konfliktów, których źródłem są odmienne poglądy ludzi na różne sprawy związane ze społeczeństwem. Niemniej, konflikty są zjawiskiem pożądanym, bo prowadzą do działań reformatorskich, integracyjnych i przyczyniają się do poprawy struktury społecznej⁷. Wnuk-Lipiński nawiązuje do Cosera, gdy opisuje konflikty na tle

² E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 251.

³ Tamże, s. 244.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże, s. 247.

⁶ Tamże; por. J.H. Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.

⁷ J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, TN KUL, Lublin 1994, s. 60; L.A. Coser, *Funkcje konfliktu społecznego*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2009, s. 91 nn.

socjalnym, dotyczące np. załamania się rynku artykułów pierwszej potrzeby⁸. Takie sytuacje występowały m.in. w Polsce w latach osiemdziesiątych XX wieku. Jeśli chodzi o koncepcję Dahrendorfa, to zakłada on, że na strukturę społeczną składają się różne związki i ugrupowania ludzkie oparte na instytucji władzy zwierzchniej. Zrzeszanie się ludzi polega na podziale ról i podporządkowaniu jednych ról innym oraz ustanawianiu władzy. Dychotomiczny podział władzy na rządzonych i rządzących prowadzi do licznych konfliktów społecznych i interesów⁹. Słabością teorii Dahrendorfa jest to, że za konfliktowe uznaje wiele procesów społecznych i zjawisk, które niekoniecznie prowadzą do konfliktu, np. konkurencja, opozycja. Niektóre z nich mogą przyczynić się do rozpoczęcia współpracy¹⁰.

Wnuk-Lipiński rozpatruje zagadnienia wartości i interesów przede wszystkim w kontekście życia publicznego. Jego zdaniem: „W życiu każdej zbiorowości ludzkiej funkcjonują dwa systemy odniesień, według których regulujemy nasze postawy i zachowania: normy moralne i utylitarne reguły postępowania”¹¹. Systemy te są szczególnie ważne w życiu publicznym¹², ponieważ kształtują relacje między indywidualnymi oraz zbiorowymi aktorami przestrzeni publicznej. Co więcej, dzięki normom „aktor ocenia swoją postawę lub zachowanie w kategoriach moralnej prawości, a jego treścią są zasady, zakotwiczone w systemie wartości aktora, które uznaje on za ważne i wiążące”¹³. Gdy podmiot naruszy owe normy, prawdopodobnie dozna poczucia winy, natomiast w przestrzeni społecznej może narazić się na sankcje ze strony społeczeństwa. Drugim elementem, który reguluje zachowania lub postawy aktora, tym razem jednak z punktu widzenia własnego interesu, jest system utylitarnej „wyceny”. Gdy jednostka oceni, że takie zachowanie jest opłacalne, może je podjąć. W przypadku odwrotnej oceny należy domniemywać, że zaniecha owego czynu. Tego typu normy i system utylitarnej „wyceny” funkcjonują – zdaniem Wnuka-Lipińskiego – w dwóch współistniejących wymiarach. Jeden z nich to wymiar aksjologiczny, „bowiem w jego obrębie funkcjonują rozmaite hierarchie wartości, modyfikujące publiczną ekspresję pewnych postaw lub zachowań”¹⁴. Drugi wymiar „obejmuje utylitarne podejście do prezentowanych publicznie postaw i zachowań, dyktowane jakoś zdefiniowanym interesem (indywidualnym

⁸ E. Skotnicka-Illasiewicz, E. Wnuk-Lipiński, *Socjalne podłoże konfliktów*, w: *Polacy '81. Postrzeganie kryzysu i konfliktu*, red. W. Adamski, IFiS PAN, Warszawa 1996, s. 51–52.

⁹ Tamże; por. R. Dahrendorf, *Teoria konfliktu w społeczeństwie przemysłowym*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1975, s. 429–463.

¹⁰ J. Turowski, *Socjologia...*, s. 61.

¹¹ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 178.

¹² Tamże, s. 191–205.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże, s. 179.

i/lub grupowym)¹⁵. Należy zauważyć, że ustalanie, jakie interesy grupowe są korzystne lub nie, jest dość skomplikowane, zwłaszcza w kontekście radykalnej zmiany systemowej, ponieważ interesy pożądane w „starym” systemie okazały się niekompatybilne z nowym ustrojem po 1989 roku. Problem ten zostanie przybliżony w dalszej części artykułu.

Aby zrozumieć rolę, jaką odgrywają wartości i interesy w społeczeństwie, należy zacząć od eksplikacji tych kategorii pojęciowych. W związku z tym w pierwszej kolejności zostaną przybliżone pojęcia: system wartości oraz wartości. Wnuk-Lipiński rozumie system wartości jako „zbiór dyspozycji psychicznych umożliwiających człowiekowi postrzeganie otaczającego go świata w kategoriach aksjologicznych”¹⁶. Ten zbiór dyspozycji jest utworzony ze znaczeń nadawanych bytom abstrakcyjnym lub przedmiotom¹⁷. Na terenie socjologii system wartości regularnie pojawia się w analizach teoretycznych¹⁸, mimo to istnieje ciągle pojęciowe zamieszanie wokół problemu wartości, w związku z czym „niektórzy socjologowie – zwłaszcza będący pod wpływem neopozytywizmu, behawioryzmu – usiłowali za wszelką cenę usunąć ze swoich badań «aksjologiczne zaangażowanie»”¹⁹. Jednak – jak zauważa Jan Szymczyk – „program” eliminacji wartości z socjologii jest zadaniem niewykonalnym. „Pojęcie wartości funkcjonuje wśród innych pojęć i jest z nimi powiązane definicjami, twierdzeniami, hipotezami, znajdując się w takiej samej, jak one sytuacji i dlatego trudno wymagać, aby ono jedno uzyskało wyjątkową ścisłość, precyzję”²⁰. Według Marka Ziółkowskiego większość definicji wartości ma charakter relacyjny²¹. Aby zilustrować tę tezę, można przytoczyć klasyczną definicję Antoniny Kłoskowskiej, dla której „wartość jest wynikiem stosunku doznającego i aktywnego podmiotu wobec pewnych przedmiotów zewnętrznego świata”²².

Według Wnuka-Lipińskiego wartości są pojęciem polisemicznym. Autor zauważa, że różne znaczenia nadawane temu pojęciu wiążą się z różnymi

¹⁵ Tamże.

¹⁶ E. Wnuk-Lipiński, *Budżet czasu – struktura społeczna – polityka społeczna*, IFiS PAN, Wrocław 1981, s. 33.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ M. Misztal, *Problematyka wartości w socjologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980; J. Szymczyk, *W świecie ludzkich kreacji. Stanisława Ossowskiego koncepcja rzeczywistości społecznej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005; *Wartości w działaniu*, red. M. Marody, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2021.

¹⁹ J. Szymczyk, *Pomiędzy marzeniami a faktami. Szkice socjologiczne*, Norbertinum, Lublin 2005, s. 134.

²⁰ Tamże.

²¹ M. Ziółkowski, *Interesy i wartości jako elementy świadomości społecznej*, w: *Władza i struktura społeczna*, red. A. Jasińska-Kania, K.M. Słomczyński, IFiS PAN, Warszawa 1999, s. 122; por. M. Misztal, *Problematyka wartości w socjologii...*, s. 30 nn; J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1970, s. 98.

²² A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1981, s. 175.

celami badawczymi, a czasem z odmienną perspektywą teoretyczną, w ramach której używa się kategorii wartości²³. Co więcej, w mowie potocznej ludzie mniej więcej intuicyjnie rozumieją pojęcie wartości i nie potrzebują specjalnych wyjaśnień. Natomiast w dyskursie naukowym intuicja potoczna nie jest wystarczająca, potrzeba precyzyjnych określeń, które pozwolą uniknąć poważniejszych nieporozumień. „I tu zaczynają się – jego zdaniem – kłopoty, gdyż intuicyjnie oczywisty sens znaczeniowy zaczyna się rozmywać, a poszczególne definicje wyostrzają wprawdzie jakiś aspekt zjawiska, które próbujemy doprecyzować, ale pomijają inny”²⁴. Ogólnie rzecz ujmując Wnuk-Lipiński „przez «wartość» rozumie znaczenie, jakie człowiek przypisuje dowolnemu bytowi abstrakcyjnemu lub przedmiotowi materialnemu”²⁵. Określanie znaczenia jakiegoś bytu jest zjawiskiem psychospołecznym o dwóch podstawowych komponentach: poznawczym („coś istnieje”) i aksjologicznym („coś ma znaczenie pozytywne lub negatywne”). Komponent aksjologiczny jest relatywny, to znaczy, że niektóre wartości mają większe znaczenie niż inne, a ramą odniesienia są znaczenia nadawane innym wartościom²⁶.

Poszukując określenia wartości, Wnuk-Lipiński przywołuje definicje skonstruowane przez różnych socjologów oraz filozofów i początkowo powołuje się na najbardziej klasyczną definicję Williama Thomasa i Floriana Znanieckiego, według której „wartość to wszelki przedmiot posiadający empiryczną treść, dostępną członkom grupy społecznej oraz znaczenie, wskutek którego jest on lub może być obiektem działalności”²⁷. Wnuk-Lipiński odpowiada na pytanie, czym są wartości, szuka także w tekstach Piotra Sztompki, według którego pojęcie wartości jest komplementarne wobec kategorii „normy kulturowej”, oraz że reguły, których przedmiotem są metody działania, środki stosowane do osiągnięcia celu, określamy normami kulturowymi²⁸. Z kolei reguły, których przedmiotem są cele działania, nazwiemy – zdaniem Sztompki – wartościami kulturowymi²⁹. Mówią one, jakie cele są słuszne i właściwe. Innymi słowy, „wartości wskazują, do czego ludzie powinni dążyć, a normy – jak powinni do tego dążyć. Przykładem wartości typowych dla naszych czasów, a więc inaczej – akceptowanych czy afirmowanych w naszej kulturze celów działania, będzie: standard życia, majątek, sława, wykształcenie, sprawność fizyczna, zdrowie”³⁰. Wnuk-Lipiński zauważa, że jest to tylko jeden z wielu sposobów ujmowania

²³ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 180.

²⁴ Tamże.

²⁵ E. Wnuk-Lipiński, *Budżet czasu...*, s. 32.

²⁶ Tamże, s. 32–33.

²⁷ Tamże.

²⁸ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Zak, Kraków 2005, s. 258.

²⁹ Tamże, s. 258–259.

³⁰ Tamże, s. 259.

wartości, który łączy w sobie przynajmniej dwa szczeble hierarchii wartości: autoteliczne i instrumentalne. „Wartości autoteliczne to takie przedmioty, cele lub pożądane stany rzeczy, które stanowią wartość same w sobie, do których dąży się ze względu na nie same. Wartości instrumentalne zaś to takie, które służą osiągnięciu innych wartości, stanowiących podstawowy cel określonego dążenia”³¹. Podobną dychotomię stosuje Stanisław Ossowski. Dla niego wartości autoteliczne to wartości-cele, które wskazują, że dany przedmiot czy stan rzeczy jest cenny. Wartości instrumentalne zaś to wartości-środki, które służą do osiągnięcia innych, jeszcze bardziej cenionych wartości³².

Wnuk-Lipiński, podobnie jak Ziółkowski, Maria Misztal czy Jan Szczepański, rozpatruje wartości również jako kryterium orientacji ludzi wobec przedmiotów znajdujących się dookoła nich. Najczęściej chodzi o „relację działającego podmiotu wobec jakichś elementów otaczającego go świata społecznego”³³. Omawiany socjolog zgadza się z innymi autorami, np. Talcotem Parsonsem, twierdzącym, że „każdy system społeczny ma pewien «nadrzędny» wzór wartości, który możemy zakwalifikować jako idealny”³⁴, oraz z Jamesem L. Spatesem głoszącym, że „wartości to moralne przekonania, do których ludzie odwołują się, żeby uzasadnić swoje działanie”³⁵. Definicja wartości, skonstruowana przez rzeczonoego socjologa, brzmi następująco: „wartości to ugruntowane w tradycji kulturowej pożądane stany bytu społecznego jednostek, grup i całych społeczności”³⁶. Jeżeli te wartości są silnie zakorzenione w kulturze danego państwa, pełnią jednocześnie funkcje normatywne, regulując różne stosunki społeczne.

Obok wartości, w życiu jednostkowym i społecznym wyróżniamy też kategorię interesów. Według Włodzimierza Wesołowskiego „interesy są to obiektywne stany i procesy postrzegane jako umożliwiające zaspokojenie potrzeb fizjologicznych, ekonomicznych i kulturowych jednostek i grup, [...] stany, które dają się określić jako korzystne dla tychże jednostek czy grup”³⁷. Interes to wyartykułowana potrzeba, która uzasadnia działanie, stąd też określająca go

³¹ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 180–181.

³² S. Ossowski, *Z zagadnień psychologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 84; por. J. Szymczyk, *Rozumienie wartości w pismach Stanisława Ossowskiego*, „Summarium” 2001–2002, R. 30–31, s. 57.

³³ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 181; M. Ziółkowski, *Przemiany interesów i wartości...*, s. 55.

³⁴ T. Parsons, *Szkice z teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1972, s. 514.

³⁵ J.L. Spates, *The Sociology of Values*, „Annual Review of Sociology” 1983, no. 9, s. 28; cyt. za: E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 180.

³⁶ Przykłady tych wartości to: wolność, równość, niepodległość, podmiotowość, godność, tolerancja, uczciwość; E. Wnuk-Lipiński, *Deprywacje społeczne a konflikty interesów i wartości*, w: *Polacy '90. Konflikty i zmiana*, s. 15.

³⁷ W. Wesołowski, *Niszczenie i tworzenie interesów w procesie systemowej transformacji. Próba teoretycznego ujęcia*, „Kultura i Społeczeństwo” 1995, nr 2 (39), s. 3.

potrzeba przybiera najczęściej postać poszukiwania korzyści, zysku. Dlatego „interes”, w tym polityczny, łatwo można ująć ilościowo, w postaci wymiernych korzyści³⁸. Zdaniem Wnuka-Lipińskiego, „interes to pojęcie oznaczające sytuację, której osiągnięcie jest z jakiegoś punktu widzenia korzystne”³⁹. Natomiast „dążenia do osiągnięcia takiego korzystnego stanu nazywać będziemy działaniami podyktowanymi interesami (jawnymi lub ukrytymi)”⁴⁰. Socjolog wylicza, że interesy mogą być indywidualne bądź grupowe. Indywidualny interes dotyczy konkretnej jednostki, np. wzrostu jej zarobków. Z kolei interes grupowy dotyczy sytuacji, w której przynosi ona korzyść dla danej grupy ludzi⁴¹. „Przez interesy rozumie się takie pożądane usytuowanie grupy, które umożliwia jej członkom pełniejsze zaspokajanie indywidualnych i rodzinnych potrzeb”⁴². Wnuk-Lipiński wylicza, za Vilfredo Pareto, interesy subiektywne i obiektywne. „Interesy subiektywne to takie stany rzeczy, które w ocenie ludzi są dla nich korzystne. Interesy obiektywne natomiast to takie stany rzeczy, których osiągnięcie jest dla tych samych ludzi korzystne z punktu widzenia jakichś obiektywnych miar”⁴³.

Na podstawie wymienionych elementów omawiany socjolog wyróżnia cztery podstawowe typy interesów. Są to, po pierwsze, interesy subiektywne indywidualne definiowane przez jednostkę na podstawie jej doświadczenia życiowego gromadzonego w pamięci oraz kontekstu społecznego, czyli interakcji z otoczeniem społecznym dającym wzór, jakie cele są korzystne i jakie zachowania prowadzą do ich osiągnięcia. Jednostka sama określa, co jest dla niej najlepsze i jakie zachowania pomogą jej w uzyskaniu owych celów⁴⁴. Drugi typ to interesy subiektywne grupowe. Kształtują się one w grupie osób, wobec których nie ma żadnych wątpliwości, że do niej przynależą. Z jednej strony interesy są więc połączeniem subiektywnych pojedynczych definicji interesów, a „z drugiej strony, subiektywnie zdefiniowany interes grupowy nie jest prostą sumą indywidualnych definicji interesu ani nawet ich wypadkową. Obok procesu

³⁸ A. Zwoliński, *Dylematy demokracji*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, s. 233–234.

³⁹ E. Wnuk-Lipiński, *Fundamentalizm a pragmatyzm: dwa typy reakcji na radykalną zmianę społeczną*, „Kultura i Społeczeństwo” 1994, nr 1, s. 11.

⁴⁰ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 184.

⁴¹ Tamże.

⁴² E. Wnuk-Lipiński, *Deprywacje społeczne a konflikty interesów i wartości...*, s. 15.

⁴³ Wnuk-Lipiński, ilustrując zagadnienie interesów subiektywnych i obiektywnych, podaje przykład palacza papierosów, dla którego interesem obiektywnym będzie zaprzestanie szkodliwego dla jego zdrowia palenia, z kolei interesem subiektywnym będzie kontynuacja wciągającego nałogu. E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 184. Vilfredo Pareto wyjaśnia, że cel subiektywny różni się najczęściej od celu obiektywnego i występują tu pewne działania pozalogiczne, czyli chęć osiągnięcia czegoś dla własnej korzyści, ale pod pretekstem dobra zbiorowości, np. niektórzy robotnicy domagają się poprawy swego położenia, ale wysuwają dążenia poprawy sytuacji „klasy robotniczej”; V. Pareto, *Uczucia i działania. Fragmenty socjologiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 215.

⁴⁴ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 184.

agregacji subiektywnie zdefiniowanych interesów poszczególnych członków zbiorowości pojawia się i krystalizuje interes owej zbiorowości jako całości, który jest nową jakością⁴⁵. Warto w tym miejscu odnotować, że jeżeli nastąpi agregacja interesów jednostkowych i dodatkowo wyklaruje się już interes grupy jako całości, to możemy nazwać ten podmiot grupą interesu.

Typ trzeci i czwarty interesów to interesy obiektywne indywidualne i obiektywne grupowe. Wnuk-Lipiński komentuje, że trudno jest zdefiniować takie interesy, czy uargumentować tezę o istnieniu jakiegoś obiektywnego interesu jednostki czy grupy. „Nawet jeśli uwzględnimy fakt, że interes obiektywny może być zdefiniowany przez zewnętrzne wobec jednostki czy grupy obiektywne miary pozwalające racjonalnie ustalić optimum korzyści, to jednak owo optimum korzyści musi być – jego zdaniem – relatywizowane do kontekstu społecznego”⁴⁶. Chodzi o to, że interesy obiektywne zawsze są ustalane w kontekście konkretnego społeczeństwa i jego warunków. Jeśli zmieniają się owe warunki, np. ustrój polityczny, optimum korzyści może się zupełnie zmienić, nawet jeśli zastosujemy podobne miary. Zresztą nawet te same miary mogą ulec zmianie, gdyż w historii ludzkości powstają nowe odkrycia naukowe i technologiczne, na których bazują dane kryteria. Chcąc rozwiązać ten problem, Wnuk-Lipiński wprowadza, za Ziółkowskim, pojęcie „częstkowego interesu obiektywnego”, który „jest takim określeniem stanu korzystnego dla jednostki lub grupy w danej sytuacji, które opiera się na maksimum wiedzy, jaką ta jednostka czy grupa mogłaby uzyskać w danym miejscu i czasie historycznym”⁴⁷. Jednak zawsze należy brać pod uwagę kontekst społeczny i zmienność relacji zachodzących w społeczeństwie.

Konflikty wartości, konflikty interesów

Rozpatrując zagadnienia interesów i wartości, Wnuk-Lipiński jest szczególnie zainteresowany konfliktami zachodzącymi na różnych płaszczyznach obu pojęć. Omawiany socjolog zwraca uwagę na pewne interesujące zjawisko psychologiczno-społeczne. Otóż ludzie od wieków bywają rozdarci pomiędzy tym, co wydaje im się słuszne i co powinni robić, a tym, co faktycznie robią. Wnuk-Lipiński w tym miejscu czerpie z dorobku Ossowskiego, który zakładał, że:

obok wartości w znaczeniu emocjonalnym, obok wartości odczuwanych, czyli obok przedmiotów istotnie dla nas atrakcyjnych, w świadomości naszej odgrywają doniosłą rolę wartości uznawane przez nas, czyli przedmioty, w stosunku do których żywimy

⁴⁵ Tamże, s. 185.

⁴⁶ Tamże; tenże, *Dziesięć lat później*, „Polityka” 1999, nr 1, s. 18–21.

⁴⁷ M. Ziółkowski, *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego. Teorie, tendencje, interpretacje*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2000, s. 62.

przekonanie, że posiadają jakąś wartość obiektywną. [...] Emocjonalne napięcie konfliktów pomiędzy wartościami odczuwanymi i wartościami uznawanymi jest dostatecznym świadectwem, że rezygnować z tej tezy nie należy⁴⁸.

Konflikt wartości w wymiarze indywidualnym, ale także społecznym, jest zjawiskiem dość powszechnym⁴⁹. Wnuk-Lipiński, w dużym stopniu skupiony na badaniach życia publicznego, konfliktu wartości poszukuje też na tej płaszczyźnie. Socjolog stwierdza, że w realiach Polski lat osiemdziesiątych pojawienie się „Solidarności” doprowadziło do instytucjonalizacji i legitymizacji konfliktu społecznego⁵⁰. Ponadto „Solidarność” stała się zinstytucjonalizowanym kanałem artykulacji roszczeń i płaszczyzną integracji protestu społecznego⁵¹. Konflikt wartości dotyczył tu z jednej strony „dogmatów” realnego socjalizmu, a z drugiej: tendencji niepodległościowych, demokratycznych, rynkowych⁵², manifestowanych przez potężny ruch społeczny. Zdaniem Wnuka-Lipińskiego obecnie konflikty między wartościami pojawiają się przy takich problemach jak: kara śmierci, aborcja, eutanazja itp. Nazywa je *never ending stories*, czyli nieustannym konfliktem między dwoma opcjami aksjologicznymi⁵³. Można zauważyć, że w pierwszych dekadach XXI wieku w Polsce są to zagadnienia nadal sporne⁵⁴. Otwarte konflikty o charakterze aksjologicznym są wywoływane przez nowe ruchy społeczne lub pozarządowe organizacje społeczne, które wprowadzają nowe roszczenia do dyskursu publicznego, np. poprzez manifestacje, pikety, happeningi, konferencje prasowe. Wnuk-Lipiński stwierdza, że również partie polityczne uczestniczą w konflikcie wartości, ponieważ swoje roszczenia umieszczają w programie politycznym czy poprzez różne działania zmierzające do pozyskania zwolenników określonej opcji ideologicznej⁵⁵. Mirosława Marody podaje inną perspektywę współczesnego konfliktu wartości

⁴⁸ S. Ossowski, *Z zagadnień psychologii społecznej...*, s. 73–74; por. E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 187.

⁴⁹ J. Mariański, *Wartości życia codziennego a sens życia – zmienne relacje*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2021, nr 1–2 (253–254), s. 165.

⁵⁰ E. Wnuk-Lipiński, *Granice wolności...*, s. 21.

⁵¹ Tamże.

⁵² Tamże, s. 20–21; R. Inglehart, R. Siemieńska, *Przemiany systemów wartości a niezadowolenie polityczne w Polsce i na Zachodzie: analiza porównawcza*, „Państwo i Kultura Polityczna” 1989, nr 6, s. 161–179.

⁵³ E. Wnuk-Lipiński, *Kara śmierci*, „Nowe Życie Gospodarcze” 1998, nr 14, s. 9.

⁵⁴ Por. I. Koralewska, „Socjologia aborcji”. *Sposoby przedstawiania aborcji we współczesnym dyskursie nauk społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2020, nr 2 (16), s. 170–187; J. Wawrzyniak, *Etyka eutanazji*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016; T. Zubrzycka-Maciąg, J. Rak, *Kara śmierci versus prawo do życia w opinii przyszłych pedagogów*, „Roczniki Teologiczne” 2020, nr 66 (II), s. 123–134.

⁵⁵ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 257. Por. A. Jabłoński, J. Szymczyk, *Realist-Axiological Perspectives and Images of Social Life. A Century of Sociology at the John Paul II Catholic University of Lublin*, Peter Lang, Berlin 2020, s. 71.

społeczeństwa polskiego. Badaczka dokonuje dychotomii na „tradycjonalistów” i „progresywistów”, którzy odmiennie rozkładają akcenty w dyskursach politycznych, religijnych czy naukowych. Jednak, jak zauważa, i jedni i drudzy „pozostają nieodłącznym produktem współczesności, gdyż w tym samym stopniu ukierunkowani są w swoich działaniach przez jej warunki ekonomiczne i technologiczne i w równym stopniu borykają się z wytwarzanym przez nią deficytem sensu”⁵⁶.

Oprócz konfliktu wartości, w społeczeństwie istnieją też konflikty interesów, które są zjawiskiem powszechnym, gdyż o ile wartości to – zdaniem Wnuka-Lipińskiego – cele słuszne, o tyle interesy to cele korzystne. Interesy najczęściej odnoszą się do działań, które mają na celu dobro takich podmiotów, jak: sama jednostka, mała grupa społeczna, do której ta jednostka należy, np. rodzina, oraz większa zbiorowość, np. naród. Tutaj korzyści są osiągnane przez podmiot określający siebie jako: „ja”, „my” w opozycji do „oni”. „Interes wiąże się więc – jak pisze Ziółkowski – z konfliktem interesów, postrzegany jest zwykle w kategoriach gry o sumie zerowej, gdzie «ja» albo «my» możemy uzyskać korzyść jedynie kosztem interesów «innych»”⁵⁷. Ziółkowski zauważa, że może występować konflikt między interesami indywidualnymi a interesami zbiorowymi, np. między jednostką a grupami, do których ona należy. W takiej sytuacji należy przyjąć, że istnieje pewna „naturalna hierarchia interesów jednostki”, gdzie najważniejsze są dla niej jej własne, indywidualne interesy, w dalszej kolejności interesy małej grupy i dalej większej wspólnoty, do której osoba przynależy. W wyjątkowych sytuacjach, tragedii rodzinnej czy wojny, hierarchia ta może zostać odwrócona⁵⁸.

Wnuk-Lipiński twierdzi, że w życiu społecznym można także odnotować zjawisko konfliktu interesów odczuwanych przez jednostki i podaje przykład sądownictwa we własnej sprawie. Podstawowym interesem sądu jest wymierzenie sprawiedliwości, natomiast jako osądzany jest on zainteresowany jak najniższym wyrokiem. Innym przykładem, bardziej medialnym, są sytuacje na pograniczu biznesu i polityki. Zdarza się, że osoby odpowiedzialne za podejmowanie decyzji dotyczących lokowania pieniędzy publicznych wybierają opcję, w której zleceniobiorcą ustanawiają firmę, w której sami mają udziały⁵⁹. Jest to częsty problem wśród urzędników czy jakichkolwiek innych pracowników mających decydować o wydawaniu lub inwestowaniu nie swoich (np. państwowych) pieniędzy. Wnuk-Lipiński, ilustrując otwarte konflikty

⁵⁶ M. Marody, *Wartości w dobie (globalnego) kryzysu*, w: *Wartości w działaniu*, red. taż, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2021, s. 293–294.

⁵⁷ M. Ziółkowski, *Interesy i wartości jako elementy świadomości społecznej...*, s. 124.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 187–188, 284–298; Urząd Zamówień Publicznych, *Co to jest konflikt interesów?*, <https://www.uzp.gov.pl> (dostęp: 10.03.2023).

interesów w systemie demokratycznym, podaje też przykład zorganizowanych grup interesu, tj. związków zawodowych pracobiorców czy partii politycznych⁶⁰.

Konflikty wartości i interesów w okresie zmiany ustrojowej

Dla Wnuka-Lipińskiego zainteresowanym konfliktami interesów i wartości bardzo ciekawe pole analiz stanowił moment przejścia państwa od jednego systemu ideologicznego do drugiego. Socjolog był naocznym świadkiem transformacji systemowej w Polsce, co pozwoliło mu zilustrować proces radykalnej zmiany ustrojowej⁶¹ i opisać postawy Polaków w okresie owych przeobrażeń. Nie należy odnosić mylnego wrażenia, że konflikty interesów i wartości związane z transformacją ustrojową pojawiły się w społeczeństwie polskim po 1989 roku, gdy rozpoczęła się już radykalna zmiana społeczna. W 1991 roku Wnuk-Lipiński postawił tezę, że pojawienie się „Solidarności” doprowadziło do instytucjonalizacji i – co może nawet ważniejsze – legitymizacji konfliktu społecznego. „Solidarność” stworzyła zinstytucjonalizowany kanał artykulacji roszczeń i płaszczyzn integracji protestu społecznego. „Pierwsza faza otwartego konfliktu (1980–1981) była zdominowana sprzecznością aksjologiczną między systemem komunistycznym a siłami [...] w opozycji. Wprowadzenie stanu wojennego zamroziło konflikt, ale go nie usunęło”⁶². Wnuk-Lipiński odnotowuje, że w fazie początkowej radykalnej zmiany społecznej ludzie żyją nadzieją podsycaną przez środowiska opozycyjne, które przejęły władzę. Na ogół obywatele są anonimową masą postrzegającą rzeczywistość w kategoriach wartości, którymi są wówczas zainteresowani, takimi jak wolność, godność, niepodległość⁶³. W tym czasie nie wspomina się jeszcze o interesach grupowych. Ludzie bardziej zainteresowani są wolnością niż ekonomią czy bezpieczeństwem gospodarczym zapewnionym albo jeszcze nie przez nowy system. W tym okresie istnieje duże przyzwolenie społeczne dla daleko idących zmian normatywnych i instytucjonalnych, mimo że mogą one zagrażać interesom pewnych grup społecznych⁶⁴. Wnuk-Lipiński zaznacza jednak, że po okresie euforii rewolucyjnej „postrzeganie zmiany w kategoriach wartości (czyli w kategoriach «tego, co słuszne») jest stopniowo

⁶⁰ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 257.

⁶¹ Zob. M. Dobrogowska, *Edmunda Wnuka-Lipińskiego teoria radykalnej zmiany społecznej*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2013, nr 2, s. 45–68.

⁶² E. Wnuk-Lipiński, *Deprywacje społeczne a konflikty interesów i wartości...*, s. 15–36.

⁶³ Por. P. Boski, *O dwóch wymiarach lewicy-prawicy na scenie politycznej i w wartościach politycznych polskich wyborców*, w: *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*, red. J. Reykowski, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 1993, s. 49–100.

⁶⁴ Przykład stanowią tu górnicy, którzy walczyli o demokrację i gospodarkę wolnorynkową, a jednocześnie zmagają się z problemami restrukturyzacji i prywatyzacji w kopalniach.

zastępowane poprzez spostrzeganie jej w kategoriach interesu (czyli w kategoriach «tego, co korzystne»). Proces ten, mówiąc w uproszczeniu, stanowi linię graniczną pomiędzy początkową i zaawansowaną fazą radykalnej zmiany⁶⁵. Niestety, wchodzenie w Polsce w nowy system po 1989 roku było procesem niekiedy chaotycznym, bez sprecyzowanej wizji, jak ma wyglądać przyszły ład ekonomiczny i ile wyrzeczeń będzie wymagał on od społeczeństwa.

Jeśli chodzi o fazę zaawansowaną radykalnej zmiany społecznej, to w kontekście wartości i interesów, obok wymienionego wyżej przesunięcia społecznej percepcji w kategoriach aksjologicznych do percepcji w kategoriach interesów grupowych, następuje „redefinicja interesów grupowych, która prowadzi do krystalizacji nowych grup interesów, narastające poczucie relatywnej deprywacji oraz pojawienie się «klasy» społecznej definiującej swoje interesy w kategoriach logiki funkcjonowania okresu przejściowego”⁶⁶. Wnuk-Lipiński definiuje w tym miejscu interes grupowy na trzy różne sposoby. Po pierwsze, definicja interesu w nowym systemie może być interpretowana w takim kontekście, w jakim była rozumiana w dawnym systemie. W takiej sytuacji jest to baza dla sił politycznych dążących do przywrócenia starego systemu⁶⁷. Po drugie, interes grupowy może zostać przedefiniowany zgodnie z regułami gry narzuconymi przez nowy system. Wtedy siła polityczna popierająca tę zmianę i jej dokończenie jest „protoklasą średnią”⁶⁸. Po trzecie, interes grupowy może być redefiniowany w logice niespójnego okresu przejściowego, gdzie stare reguły gry już nie działają, a nowe nie są jeszcze ostatecznie zinstytucjonalizowane i ujęte w formie aktów prawnych. Tutaj siły polityczne, zwane „klasą przejścia”, dążą do przedłużenia okresu przejściowego, ponieważ czerpią korzyści z działań nielegalnych, niekontrolowanych przez słaby jeszcze aparat państwowy⁶⁹. W fazie postrewolucyjnej radykalnej zmiany, jeśli przebiega ona pomyślnie, powinna nastąpić „społeczna reintegracja wokół interesów grupowych definiowanych już zgodnie z logiką gospodarki rynkowej i państwa liberalno-demokratycznego”⁷⁰.

Podczas przejścia z systemu autorytarnego do demokracji, w społeczeństwie zmieniają się nie tylko interesy, ale też wartości. Wnuk-Lipiński zauważa, że w życiu publicznym ujawnia się pluralizm wartości, których w poprzednim systemie (komunistycznym) nie można było ujawniać. Owe wartości i towarzyszące

⁶⁵ E. Wnuk-Lipiński, *Reforma, rewolucja, restauracja – trzy cechy transformacji postkomunistycznej*, w: *Władza i struktura społeczna*, red. A. Jasińska-Kania, K.M. Słomczyński, IFiS PAN, Warszawa 1999, s. 28.

⁶⁶ Tamże; tenże, *Granice wolności...*, s. 23; tenże, *Ta sama Polska*, „Tygodnik Powszechny” 1993, nr 41, s. 3.

⁶⁷ Tenże, *Granice wolności...*, s. 23.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Tenże, *Reforma, rewolucja, restauracja...*, s. 32.

im normy zachowań grupuje w trzy kategorie: (1) wartości, które były obecne w ideologii dawnego systemu i obecnie są dziedziczone po komunizmie (np. egalitaryzm); (2) wartości, które oficjalnie były zakazane w PRL, ale przetrwały, przekazywane w tradycji i obyczajach i w nowym systemie zostały „odmrożone” (np. solidaryzm społeczny); (3) wartości, które pojawiły się w Polsce dzięki otwarciu na świat, zwłaszcza pochodzące z zachodniego kręgu cywilizacyjnego (np. równouprawnienie płci w życiu publicznym)⁷¹. Ryszard Nazar i Stanisław Popławski zaznaczają, że czasy przełomu, w których „istnieje większe przyzwolenie dla zachowań pozaprawnych i moralnie wątpliwych, charakteryzuje pewne rozchwianie w sferze aksjologicznej, ujawniające się rozziwem między myśleniem wartościami a ich praktycznymi odniesieniami”⁷².

Konflikt pomiędzy interesami a wartościami

Badając życie publiczne Wnuk-Lipiński obserwuje również zjawisko konfliktu między wartościami a interesami. Jego zdaniem, dzieje się tak w dwóch sytuacjach: (1) gdy presja aksjologiczna zakłóca instytucjonalną efektywność lub zawęża kanały artykulacji interesów, wówczas orientacja pragmatyczna jest w konflikcie z orientacją aksjologiczną; (2) gdy pragmatyzm narusza pewne podstawowe wartości dominującego systemu aksjologicznego⁷³. Orientacja aksjologiczna jest reakcją na normatywny kryzys państwa, a orientacja pragmatyczna jest głównie reakcją na kryzys ekonomiczny kraju⁷⁴. Wnuk-Lipiński nie podejmuje prób określenia, która orientacja jest dominująca wśród Polaków. Badacze ujawniają tu różne stanowiska. Ziółkowski twierdzi, że wprowadzenie w Polsce demokracji liberalnej doprowadziło do „pragmatyzacji świadomości”⁷⁵. Zjawisko to oznacza „przesunięcie pragmatyczne manifestujące się na cztery sposoby: nacisk na utrzymanie funkcji socjalnej państwa, zorientowanie na dążenie do sukcesu materialnego, orientację na konsumpcję i poszukiwanie

⁷¹ Tenże, *Socjologia życia publicznego...*, s. 206–207.

⁷² R. Nazar, S. Popławski, *Transformacja i wartości. Aksjologiczne aspekty procesu transformacji w pokoleniowej perspektywie*, w: *Transformacja i wartości. Aksjologiczne aspekty transformacji ustrojowej w Polsce*, red. W. Kaczocho, S. Popławski, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. T. Kotarbińskiego, Zielona Góra 1997, s. 129–160.

⁷³ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego...*, s. 209.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ M. Ziółkowski, *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego...*, s. 127; E. Wnuk-Lipiński, *Fundamentalizm a pragmatyzm...*, s. 3–12; A. Rychard, *Demokracja: wartość czy przystosowanie. Wstępne hipotezy*, w: *Dylematy współczesnej cywilizacji a natura człowieka*, red. J. Reykowski, T. Bielicki, Zysk i S-ka, Poznań 1997, s. 85–94.

realistycznych rozwiązań problemów ekonomicznych”⁷⁶. Ujawnia się tu jeden z najbardziej widocznych konfliktów wartości i interesów, związany z przejściem od systemu komunistycznego do demokratycznego. Chodzi o to, że znaczna część obywateli z jednej strony chce, aby tak jak w poprzednim ustroju państwo wykazywało zwiększoną opiekuńczość, czyli gwarantowało bezpłatną opiekę medyczną, edukację, zwiększone emerytury, redukcję bezrobocia, redukcję niesprawiedliwych nierówności między ludźmi⁷⁷. Z drugiej strony obywatele przeciwstawiają się podnoszeniu podatków. Wnuk-Lipiński nie stosuje pojęcia „pragmatyzacji świadomości”, choć również opisuje tego typu postawy obywateli⁷⁸.

Niektóre badania pokazują, że oczekiwania Polaków wobec państwa są nadal duże. W badaniu przeprowadzonym przez Centrum Badania Opinii Społecznej w 2013 roku 95% ankietowanych uznało, że rolą państwa jest zapewnienie każdemu obywatelowi minimalnego dochodu, 88% uważało, że obywatele powinni mieć prawo do bezpłatnej nauki na studiach wyższych. Zdecydowana większość badanych (84%) oczekiwała, że państwo zagwarantuje każdemu obywatelowi mieszkanie oraz pracę zgodną z kwalifikacjami (81%) lub jakąkolwiek pracę (80%)⁷⁹. W badaniu przeprowadzonym przez CBOS w 2014 roku zapytano o stosunek Polaków do uchylania się od płacenia podatków – 37% ankietowanych godziło się usprawiedliwić zatajanie bądź ukrywanie części osiągniętych dochodów w przekonaniu, że podatki w Polsce są za wysokie, a zarobki zbyt niskie. Od 1999 do 2014 roku o 7 punktów procentowych wzrósł odsetek badanych odnoszących się ze zrozumieniem do zatajania dochodów w celu uniknięcia podatków⁸⁰. Wskazuje to na wzrost niezadowolenia z obciążeń podatkowych. Podobnie podczas badań przeprowadzonych w 2016 roku ogromna większość ankietowanych (90%) była zdania, że pieniądze trafiające do budżetu są często nieracjonalnie wydawane, a ponadto – że podatki są zbyt wysokie w stosunku do tego, co państwo zapewnia obywatelom (87%). Zdecydowana większość Polaków uważała, że polski system podatkowy jest nieszczelny, że istnieje wiele

⁷⁶ J. Koralewicz, M. Ziółkowski, *Zmiany systemu wartości w Polsce*, w: *O życiu publicznym, kulturze i innych sprawach*, red. B.W. Mach, E. Wnuk-Lipiński, Wyd. Collegium Civitas, ISP PAN, Warszawa 2007, s. 215–218.

⁷⁷ J. Koralewicz, M. Ziółkowski, *Zmiany systemu wartości w Polsce...*, s. 219. Socjologowie nazywają tę postawę „wyuczoną bezradnością” i „uogólnionym zrzeczeniem się odpowiedzialności” za państwo, ale też za swoje życie; M. Ziółkowski, *Zmiany systemu wartości*, w: *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, red. J. Wasilewski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006, s. 148–149.

⁷⁸ E. Wnuk-Lipiński, *Granice wolności...*, s. 281–282.

⁷⁹ CBOS, *Powinności państwa wobec obywatela i obywatela wobec państwa*, oprac. B. Roguska, Komunikat z badań nr BS/104/2013, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2013.

⁸⁰ CBOS, *Podatkowe dylematy Polaków*, oprac. K. Kowalczyk, Komunikat z badań nr 81/2014, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2014.

luk w prawie podatkowym (82%), a także – iż jest zbyt skomplikowany (78%)⁸¹. Niemniej należy odnotować, że w tym samym badaniu wśród ankietowanych niemal powszechne (92%) było przekonanie, że należy płacić podatki, gdyż z nich finansowane są ważne cele i potrzeby społeczne, takie jak bezpieczeństwo, służba zdrowia, szkolnictwo itp.⁸². W badaniu przeprowadzonym przez CBOS w 2021 roku zdecydowana większość młodych ludzi (76%) oczekiwała od państwa zapewnienia wysokiego poziomu świadczeń społecznych, takich jak opieka zdrowotna czy szkolnictwo⁸³.

Jak zauważa w tym kontekście Janina Filek, „rośnie znaczenie wartości pragmatycznych, a kryterium porządkującym sferę aksjologii staje się mechanizm rynkowy, bowiem to pieniądź nadaje rzeczom wartość”⁸⁴. Z kolei Henryk Domański i Dariusz Przybysz, analizując dane Europejskiego Sondażu Społecznego z 2018 roku, stwierdzają, że mieszkańcy społeczeństw postkomunistycznych (w tym Polski) mają, średnio rzecz biorąc, większe przekonanie o uzyskiwaniu zbyt niskich zarobków, co może być odzwierciedleniem niższego poziomu zamożności i aspiracji do wysokiej stopy życiowej rozwiniętych społeczeństw rynkowych⁸⁵. Natomiast Maja Sawicka i Agnieszka Karlińska, bazując m.in. na analizie ilościowej wyników badań wartości, gromadzonych przez *European Values Study* od 1990 do 2017 roku, konkludują, że współczesne społeczeństwo polskie nie wpisuje się w proste dychotomie. Z jednej strony można sklasyfikować je jako znajdujące się w połowie drogi między orientacją materialistyczną a postmaterialistyczną, zwłaszcza jeśli chodzi o pracę. Badania jakościowe, na które powoływały się autorki, pokazują, że chociaż język używany do mówienia i myślenia o społecznej rzeczywistości pracy wykorzystuje kategorie materialistyczne, przekazywane znaczenia odnoszą się do kwestii wykraczających poza wartości materialne: poczucia własnej wartości, godności, statusów społecznych i symbolicznych kategoryzacji, autentyczności i samorealizacji, czyli terminów, w których można wyrazić wartości postmaterialistyczne⁸⁶. Biorąc pod uwagę badania przeprowadzane przez socjologów oraz wyniki przedstawionych sondaży wydaje się, że w kategoriach rozpatrywanych przez Wnuka-Lipińskiego społeczeństwo polskie ostatniej dekady cechuje orientacja pragmatyczna, będąca –

⁸¹ CBOS, *Postawy wobec płacenia podatków*, oprac. M. Omyła-Rudzka, Komunikat z badań nr 85/2016, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2016.

⁸² Tamże.

⁸³ CBOS, *Ważne kwestie społeczno-polityczne w opiniach młodych Polaków*, oprac. B. Roguska, Komunikat z badań nr 93/2021, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2021.

⁸⁴ J. Filek, *Kłopot z wartościami*, „Zarządzenie Publiczne” 2017, nr 39 (1), s. 14.

⁸⁵ H. Domański, D. Przybysz, *Podobieństwa i różnice między krajami w ocenie sprawiedliwych zarobków*, w: *Polska-Europa. Wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego 2002-2018/2019*, red. P.B. Sztabiński, D. Przybysz, F. Sztabiński, IFiS PAN, Warszawa 2020, s. 125.

⁸⁶ M. Sawicka, A. Karlińska, *Survival or Self-Actualization? Meanings of Work in Contemporary Poland*, „Polish Sociological Review” 2021, no. 214 (2), s. 215.

być może – reakcją na trudności ekonomiczne kraju, jednak należy zachować ostrożność przy tak jednoznacznych kategoryzacjach.

Perspektywa aksjologiczno-pragmatyczna przyjęta przez Wnuka-Lipińskiego niesie ze sobą ogromny walor poznawczy. Szczególnie jest ona wartościowa w kontekście przeprowadzonej przez socjologa analizy transformacji systemowej w Polsce, gdzie krok po kroku określał on jej fazy i dominujące w tym czasie postawy obywateli. Jednak duży niedosyt budzi fakt, że Wnuk-Lipiński nie określił, jaka perspektywa, aksjologiczna czy pragmatyczna, jest obecnie dominująca wśród Polaków. Badając społeczeństwo polskie początku XXI wieku, socjolog analizował konflikty wartości i interesów, lecz w przypadku niektórych zagadnień nie przeprowadził tak wnikliwych eksploracji, jak np. Ziółkowski. Zabrakło u Wnuka-Lipińskiego badań dotyczących perspektywy aksjologiczno-pragmatycznej społeczeństwa polskiego w kontekście m.in. funkcjonowania pamięci zbiorowej, zmian mentalności indywidualnej i/lub zbiorowej czy w relacji do mniejszości etnicznych.

Zakończenie

Podsumowując rozważania w niniejszym artykule, można skonstatować, że dla Wnuka-Lipińskiego pojęcia wartości i interesów są jednymi z kluczowych zagadnień dotyczących działań podmiotów życia społecznego. Wartości interpretuje on jako pożądane w społeczeństwie i utwierdzone w tradycji kategorie, do których należy dążyć, a interesy jako określone potrzeby, których realizowanie przynosi korzyści. I jedno, i drugie rozpatruje m.in. przez pryzmat konfliktu. W przypadku wartości konflikt może nastąpić np. na płaszczyźnie wartości uznawanych i wartości odczuwanych. W przypadku interesów konflikty mogą wystąpić chociażby między interesem indywidualnym a zbiorowym. Dodajmy, że omawiany socjolog porusza problem wartości i interesów zwłaszcza w kontekście zmiany systemowej, zaznaczając, że w jej fazie początkowej istnieje spostrzeganie rzeczywistości przez pryzmat wartości, w fazie zaawansowanej następuje skierowanie ku sferze pragmatycznej i krystalizacja nowych interesów grupowych, w fazie postrewolucyjnej zaś następuje krystalizacja interesów grupowych zgodnych z zasadami demokracji liberalnej. Ponadto, konflikty między samymi wartościami, samymi interesami oraz wartościami i interesami są, jak uważa Wnuk-Lipiński, domeną nie tylko społeczeństw będących w trudnej sytuacji wojny czy zmiany systemu politycznego, ale także w społeczeństwie, gdzie demokracja liberalna jest już ugruntowana. Bazując na kategoriach stosowanych przez socjologa, można przychylić się do wniosku, że współczesne społeczeństwo polskie cechuje bardziej podejście pragmatyczne, ale należy mieć też na uwadze, że nie wpisuje się ono w proste dychotomie.

Konkludując, perspektywa aksjologiczno-pragmatyczna jest dla Edmunda Wnuka-Lipińskiego jedną z kluczowych perspektyw badawczych, dzięki której można badać regulatory postaw i zachowań w życiu publicznym.

Bibliografia

- Boski P., *O dwóch wymiarach lewicy-prawicy na scenie politycznej i w wartościach politycznych polskich wyborców*, w: *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*, red. J. Reykowski, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 1993, s. 49–100.
- CBOS, *Podatkowe dylematy Polaków*, oprac. K. Kowalczyk, Komunikat z badań nr 81/2014, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2014.
- CBOS, *Postawy wobec płacenia podatków*, oprac. M. Omyła-Rudzka, Komunikat z badań nr 85/2016, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2016.
- CBOS, *Powinności państwa wobec obywatela i obywatela wobec państwa*, oprac. B. Roguska, Komunikat z badań nr BS/104/2013, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2013.
- CBOS, *Ważne kwestie społeczno-polityczne w opiniach młodych Polaków*, oprac. B. Roguska, Komunikat z badań nr 93/2021, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2021.
- Coser L.A., *Funkcje konfliktu społecznego*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2009.
- Dahrendorf R., *Teoria konfliktu w społeczeństwie przemysłowym*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1975, s. 429–463.
- Dobrogowska M., *Edmunda Wnuka-Lipińskiego teoria radykalnej zmiany społecznej*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2013, nr 2, s. 45–68.
- Domański H., Przybysz D., *Podobieństwa i różnice między krajami w ocenie sprawiedliwych zarobków*, w: *Polska-Europa. Wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego 2002-2018/2019*, red. P.B. Sztabiński, D. Przybysz, F. Sztabiński, IFiS PAN, Warszawa 2020, s. 113–126.
- Filek J., *Kłopot z wartościami*, „Zarządzenie Publiczne” 2017, nr 39 (1), s. 9–22.
- Inglehart R., Siemienińska R., *Przemiany systemów wartości a niezadowolenie polityczne w Polsce i na Zachodzie: analiza porównawcza*, „Państwo i Kultura Polityczna” 1989, nr 6, s. 161–179.
- Jabłoński A., Szymczyk J., *Realist-Axiological Perspectives and Images of Social Life. A Century of Sociology at the John Paul II Catholic University of Lublin*, Peter Lang, Berlin 2020.
- Kłoskowska A., *Socjologia kultury*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1981.
- Koralewicz J., Ziółkowski M., *Zmiany systemu wartości w Polsce*, w: *O życiu publicznym, kulturze i innych sprawach*, red. B.W. Mach, E. Wnuk-Lipiński, Wyd. Collegium Civitas, ISP PAN, Warszawa 2007, s. 199–228.
- Koralewska I., „Socjologia aborcji”. *Sposoby przedstawiania aborcji we współczesnym dyskursie nauk społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2020, nr 2 (16), s. 170–187. DOI: 10.18778/1733-8069.16.2.10.
- Mariański J., *Wartości życia codziennego a sens życia – zmienne relacje*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2021, nr 1–2 (253–254), s. 163–184. DOI: 10.31743/znkul.12980.
- Marody M., *Wartości w dobie (globalnego) kryzysu*, w: *Wartości w działaniu*, red. też, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2021, s. 271–296.
- Misztal M., *Problematyka wartości w socjologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980.
- Nazar R., Popławski S., *Transformacja i wartości. Aksjologiczne aspekty procesu transformacji w pokoleniowej perspektywie*, w: *Transformacja i wartości. Aksjologiczne aspekty transformacji ustrojowej w Polsce*, red. W. Kaczocho, S. Popławski, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. T. Kotarbińskiego, Zielona Góra 1997, s. 129–160.
- Ossowski S., *Z zagadnień psychologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.

- Pareto V., *Uczucia i działania. Fragmenty socjologiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
- Parsons T., *Szkice z teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1972.
- Rychard A., *Demokracja: wartość czy przystosowanie. Wstępne hipotezy*, w: *Dylematy współczesnej cywilizacji a natura człowieka*, red. J. Reykowski, T. Bielicki, Zysk i S-ka, Poznań 1997, s. 85–94.
- Sawicka M., Karlińska A., *Survival or Self-Actualization? Meanings of Work in Contemporary Poland*, "Polish Sociological Review" 2021, no. 214 (2), s. 199–220. DOI: 10.26412/psr214.04.
- Skotnicka-Illasiewicz E., Wnuk-Lipiński E., *Socjalne podłoże konfliktów*, w: *Polacy ,81. Postrzeganie kryzysu i konfliktu*, red. W. Adamski, IFiS PAN, Warszawa 1996, s. 49–69.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1970.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2005.
- Szymczyk J., *Pomiędzy marzeniami a faktami. Szkice socjologiczne*, Norbertinum, Lublin 2005.
- Szymczyk J., *Rozumienie wartości w pismach Stanisława Ossowskiego*, „Summariusm” 2001–2002, R. 30–31, s. 53–73.
- Szymczyk J., *W świecie ludzkich kreacji. Stanisława Ossowskiego koncepcja rzeczywistości społecznej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005.
- Turner J.H., *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Turowski J., *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, TN KUL, Lublin 1994.
- Urząd Zamówień Publicznych, *Co to jest konflikt interesów?*, <https://www.uzp.gov.pl> (dostęp: 10.03.2023).
- Wawrzyniak J., *Etyka eutanazji*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016.
- Wesołowski W., *Niszczenie i tworzenie interesów w procesie systemowej transformacji i próba teoretycznego ujęcia*, „Kultura i Społeczeństwo” 1995, nr 2 (39), s. 3–26.
- Wnuk-Lipiński E., *Budżet czasu – struktura społeczna – polityka społeczna*, IFiS PAN, Wrocław 1981.
- Wnuk-Lipiński E., *Deprywacja społeczne a konflikty interesów i wartości*, w: *Polacy '90. Konflikty i zmiana*, red. W. Adamski, A. Rychard, E. Wnuk-Lipiński, ISP PAN, Warszawa 1991, s. 15–36.
- Wnuk-Lipiński E., *Dziesięć lat później*, „Polityka” 1999, nr 1, s. 18–21.
- Wnuk-Lipiński E., *Fundamentalizm a pragmatyzm: dwa typy reakcji na radykalną zmianę społeczną*, „Kultura i Społeczeństwo” 1994, nr 1, s. 3–12.
- Wnuk-Lipiński E., *Granice wolności, pamiętnik polskiej transformacji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar/Collegium Civitas Press, Warszawa 2003.
- Wnuk-Lipiński E., *Kara śmierci*, „Nowe Życie Gospodarcze” 1998, nr 14, s. 9.
- Wnuk-Lipiński E., *Reforma, rewolucja, restauracja – trzy cechy transformacji postkomunistycznej*, w: *Władza i struktura społeczna*, red. A. Jasińska-Kania, K.M. Słomczyński, IFiS PAN, Warszawa 1999, s. 19–34.
- Wnuk-Lipiński E., *Socjologia życia publicznego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- Wnuk-Lipiński E., *Ta sama Polska*, „Tygodnik Powszechny” 1993, nr 41, s. 3.
- Ziółkowski M., *Interesy i wartości jako elementy świadomości społecznej*, w: *Władza i struktura społeczna*, red. A. Jasińska-Kania, K.M. Słomczyński, IFiS PAN, Warszawa 1999, s. 121–142.
- Ziółkowski M., *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego. Teorie, tendencje, interpretacje*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2000.
- Ziółkowski M., *Zmiany systemu wartości*, w: *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, red. J. Wasilewski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006, s. 147–174.
- Zubrzycka-Maciąg T., Rak J., *Kara śmierci versus prawo do życia w opinii przyszłych pedagogów*, „Roczniki Teologiczne” 2020, nr 66 (11), s. 123–134. DOI:10.18290/rt.2019.66.11-9.
- Zwoliński A., *Dylematy demokracji*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.

Recenzje

Zeszyty Naukowe KUL 66 (2023), nr 3 (263)

DOI: 10.31743/znkul.16307

STANISŁAW KOWALCZYK

Rec.: Janusz Mariański, *Godność ludzka a praca. Szkice ze społecznego nauczania Kościoła katolickiego*, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie, Lublin 2022, ss. 320.

Problematyka pracy ludzkiej była przedmiotem monograficznych prac kilku uczonych związanych z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim Jana Pawła II. Na szczególną uwagę zasługują dwaj profesorowie tej uczelni: Czesław Strzeszewski – autor książki „Praca ludzka. Zagadnienie społeczno-moralne” (Lublin 1985) i Jerzy Gałkowski – autor dwóch monografii: „Praca i człowiek. Próba filozoficznej analizy pracy” (Warszawa 1980) i „Człowiek, praca, wartości” (Lublin 2012). Fenomen pracy zawodowej odgrywa istotną rolę w życiu każdego uczciwego człowieka i ludzkich społeczności, dlatego stał się on przedmiotem twórczej refleksji nestora polskiej socjologii ks. prof. dra hab. Janusza Mariańskiego, którego prace – zwłaszcza z zakresu socjologii religii i socjologii moralności – weszły do kanonu polskiej myśli naukowej. Jego najnowsza praca, jak sygnalizuje jej tytuł, podejmuje dwa istotne problemy: godności człowieka jako osoby i godności ludzkiej pracy, w ich wzajemnej korelacji. Problematyka ta była już dawniej przedmiotem jego zainteresowań. Na szczególną uwagę zasługują prace: „Godność ludzka – wartość ocalona czy puste słowo? Studium socjopedagogiczne” (Warszawa 2019) i „Praca ludzka jako wartość moralna. Szkice ze społecznego nauczania Kościoła katolickiego” (Lublin 2017).

Nowa książka lubelskiego uczonego omawia korelację godności ludzkiej i pracy z punktu widzenia społecznego nauczania Kościoła katolickiego, to jest z uwzględnieniem kategorii aksjologicznych: etyczno-moralnych i religijno-teologicznych. Prezentowana monografia zawiera sześć rozdziałów: rozdział I – *Godność ludzka jako wartość fundamentalna w nauczaniu społecznym Kościoła katolickiego*; rozdział II – *Godność pracy i człowieka pracującego w świetle społecznego nauczania Kościoła katolickiego*; rozdział III – *Praca ludzka i sens życia – wzajemne relacje*; rozdział IV – *Godność i praca jako fundament powszechnego braterstwa w nauczaniu społecznym Papieża Franciszka*; rozdział V – *Praca i bezrobocie w nauczaniu społecznym Papieża Franciszka*; rozdział VI – *Wychowanie do wartości godnościowych*.

Problemowa struktura pracy jest klarowna i logiczna. Dwa jej pierwsze rozdziały omawiają kategorię ludzkiej godności w różnych aspektach – filozoficzno-ontologicznym, etycznym i teologicznym. Wstępny element omawianej monografii charakteryzuje ideę godności ludzkiej osoby na podstawie społecznego nauczania trzech papieży: Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka. Prof. Mariański w swych refleksjach wykorzystał nie tylko encykliki oraz inne oficjalne dokumenty wymienionych papieży, ale także liczne ich wypowiedzi w trakcie odbywanych podróży misyjnych do różnych krajów świata. W końcowych uwagach tego fragmentu pracy wyakcentowana została prawda, że godność człowieka wykracza poza kategorie empiryczno-materialne, ponieważ bazuje na personalistycznej antropologii filozoficzno-teologicznej.

Drugi rozdział książki ideę godności osoby ludzkiej odnosi do pracy i jej podmiotu – człowieka będącego *homo laboriosus*. Praca partycypuje w godności człowieka będącego rozumną, wolną, aktywną i odpowiedzialną osobą. Ideologie totalitarne, w tym marksistowski komunizm i hitlerowski rasizm, traktowały pracę jako narzędzie niszczenia człowieka i jego godność. Odczłowieczenie pracy jest zagrożeniem ekstremalnego ekonomizmu, charakterystycznego dla tzw. dzikiego kapitalizmu. Społeczne nauczanie Kościoła katolickiego oparte na Ewangelii jest opozycyjne zarówno wobec dehumanizacji pracy, jak i jej deifikacji. Św. Jan Paweł II przypominał, że praca jest wartością, ale nie jedyną, ani tym bardziej najwyższą. Praca zewnętrzna (manualna czy umysłowa) powinna być dopełniona pracą wewnętrzną-formacyjną.

Trzeci rozdział książki ks. prof. Janusza Mariańskiego jest pogłębioną i kompetentną analizą pojęcia sensu życia ujmowanego integralnie, to jest z uwzględnieniem: sfery psychiczno-umysłowej, bogatej skali wartości i aktywności społecznej. Nauczanie społeczne papieży Jana Pawła II i Benedykta XVI wskazuje, że trwały ponadczasowy sens życia osoby ludzkiej ma wymiar uniwersalno-aksjologiczny i transcendentny. Programowa naturalizacja sensu życia nieuchronnie prowadzi do egzystencjalnej pustki, relatywizm etyczny jest destrukcyjny psychicznie i społecznie. Człowiek jest istotą społeczną, dlatego jego życie sensowne obejmuje także społeczną aktywność – łącznie z zawodową pracą. Sens ludzkiej pracy jest realizowany w pełni wówczas, gdy respektowane są: rozumność, wolność i podmiotowość człowieka. Współczesny trend technizacji pracy powinien służyć człowiekowi i jego rozwojowi, a nie dehumanizacji.

Nowe elementy do nauczania społecznego Kościoła wniósł Papież Franciszek, któremu ks. prof. Mariański poświęcił dwa rozdziały swej książki. Rozdział czwarty zawiera uzasadnienie, że godność i praca są podstawą ogólnoludzkiego braterstwa. Człowiek jest istotą stworzoną na obraz Boży, jego godność jest obwarowana prawem naturalnym. Papież Franciszek oponuje przeciw fałszowaniu personalistycznej koncepcji człowieka i dlatego stwierdza, że prawa człowieka są ważniejsze od egoistycznie rozumianych praw jednostki. Praca ma służyć

rozwojowi człowieka i dobru społecznemu, pośrednio więc kreuje międzyludzkie braterstwo. Dużym zagrożeniem godności człowieka jest bezrobocie, utrata stabilnej i sprawiedliwie wynagradzanej pracy. Papież Franciszek wielokrotnie mówi o tym w swych oficjalnych dokumentach i przemówieniach podczas pielgrzymek do kolejnych krajów świata.

Pałący problem bezrobocia omawiany jest w piątym rozdziale pracy prof. Mariańskiego. Aktualny biskup Rzymu krytycznie ocenia ideologię gospodarki rynkowej powiązanej ze skrajnym indywidualizmem, liberalizmem i kapitalizmem, których mankamentem jest izolowanie aktywności człowieka i pracy od oceny moralnej. Wolna konkurencja ekonomiczno-rynkowa, rezygnująca z etycznych kwalifikacji, traktuje pracę jako towar, a człowieka pracującego redukuje do statusu niewolnika pozbawionego godności i podmiotowości. Bezrobocie jest szkodliwe nie tylko ekonomicznie i społecznie, lecz także stanowi zło moralne. Ono niszczy człowieka ekonomicznie i psychicznie, a także osłabia podstawową wspólnotę społeczną – rodzinę. Dyktatura ekonomizmu prowadzi do skrajnego ubóstwa i zniewolenia ludzi, dlatego Papież Franciszek apeluje o aktywną i efektywną solidarność. Jego adresatem są elity społeczne, polityczne i ekonomiczne współczesnego świata.

Końcowy, szósty rozdział omawianej książki ma profil pedagogiczno-socjologiczny, wskazując na potrzebę wychowania młodych ludzi do respektowania godności każdego człowieka w życiu społecznym. Efektywny proces wychowawczy wymaga bazy aksjologiczno-etycznej, dlatego afirmacja godności człowieka jest uwarunkowana uznaniem prawdy, że jest on osobą – podmiotem rozumnym, wolnym, prospołecznym i odpowiedzialnym za swe działania. Naturalnym i podstawowym środowiskiem społecznym jest rodzina, w jej ramach kształtują się etyczne wartości oraz postawy moralne człowieka.

Prof. Marek Marczewski w *Przedmowie* do książki ks. prof. Janusza Mariańskiego napisał: „Niezwyczajną siłą tej publikacji jest połączenie osoby i godności pracy ludzkiej z jej wymiarem antropologicznym, podkreśleniem znaczenia osoby, jej wyróżnienia jako celu i sensu wszelkiej działalności człowieka” (s. 10). W pełni podzielam cytowaną opinię, jej Autor – odwołując się do wypowiedzi trzech ostatnich papieży i bogatej literatury przedmiotu – w klarowny oraz interesujący sposób omówił problemy godności ludzkiej i pracy. Można podziwiać erudycję Autora, jego niezwykłą nieustanną aktywność naukową oraz klarowność narracji omawianej problematyki.

SPIS TREŚCI (CONTENTS)

Zeszyty Naukowe KUL 66 (2023), nr 3 (263)

ARTYKUŁY (ARTICLES)

Changes in the Religiosity of Secondary School Youth in Poland. A Sociological Analysis

Przemiany religijności młodzieży maturalnej w Polsce.

Analiza socjologiczna

Tomasz Adamczyk 5–25

Family Mediation: A Manifestation of Changes in Caring for Seniors

Mediacja rodzinna jako wyraz przemian zachodzących

w opiece nad seniorami

Dorota Rynkowska 27–46

Religijność głęboko wierzącej młodzieży

The Religiousness of Deeply Believing Youth

Wojciech Klimski 47–62

Dziadkowie jako znaczący inni w biograficznym doświadczeniu parentyfikacji

Grandparents as Significant Others in the Biographical Experience
of Parentification

Barbara Chojnacka 63–81

Biografia edukacyjna malgaskich uczniów – badania wstępne Educational Biography of Malagasy Students: A Preliminary Study <i>Kinga Lendzion</i>	83–105
--	--------

Od podziału postsolidarnościowego do polaryzacji. (Krótkie) studium relacji między Prawem i Sprawiedliwością a Platformą Obywatelską i ich wyborcami From Post-Solidarity Division to Polarization. A (Brief) Study of the Relationship between Law and Justice and Civic Platform and Their Voters <i>Zbigniew Zagala</i>	107–126
---	---------

Edmunda Wnuka-Lipińskiego ujęcie konfliktu wartości i interesów Edmund Wnuk-Lipiński's View of the Conflict of Values and Interests <i>Monika Dobrogowska</i>	127–145
--	---------

RECENZJE (REVIEWS)

Rec.: Janusz Mariański, <i>Godność ludzka a praca. Szkice ze społecznego nauczania Kościoła katolickiego</i> , Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie, Lublin 2022, ss. 320. <i>Stanisław Kowalczyk</i>	147–149
--	---------

